

63.3(4)Укр)
У-45

Українознавчі студії

1/1999

1/1999

УКРАЇНОЗНАВЧИ СТУДІЇ

Науково-теоретичний журнал Інституту українознавства
при Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника

*Заснований у вересні 1998 року.
Виходить один раз на рік.*

НБ ПНУС

745566

ЗМІСТ

МОВА

- Василь Ґрещук Українська мова в Галичині кін. XVIII – поч. XIX ст. 3
Віталій Кононенко Оцінка як етнолінгвістична категорія 13
Ліля Невідомська Деривація та її основні види 26
Марія Оліяр Варіантність як стильова ознака сучасного українського
літературного мовлення 41
Галина Шацька Історико-лінгвістичний аналіз німецько-українських
мовних стосунків у Галичині 50

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

- Микола Ільницький “На більшовицький стрій...” 57
Степан Хороб Українська модерна драма: специфіка одноактних жанрів 84
Назар Федорак Людина епохи бароко: “автопортрет” Г. Сковороди 97

ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ПРАВО

- Володимир Луць До історії кодифікації цивільного права в Україні 110
Микола Геник Українське питання в польській політиці періоду
парламентаризму 122
Степан Копчак Динаміка та особливості відтворення населення
українського Прикарпаття в кінці XVIII – першій половині XIX ст. 136

ОСОБИСТІТЬ, ОСВІТА

- Віктор Москалець Комплекси базової особистості сучасної України 156
Тетяна Завгородня Українознавство як основа змісту шкільної освіти
в Галичині (20–30-ті роки XX ст.) 173
Степан Сворака Національні традиції та проблеми становлення системи
народної освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х – перша
половина 60-х рр.) 183

ЕТНОС, МЕНТАЛЬНІСТЬ

- Тарас Ткачук, Ігор Кочкін Світогляд трипільських племен Галичини,
Поділля і Буковини (етапи В-II – початок С-II) 212
Іван Климишин Про календар, літочислення і деякі календарні звичаї
та обряди наших предків 238
Ярослав Бабинський Українські колядки та щедрівки: деякі аспекти
еволюції жанру 260

Головний редактор **ВАСИЛЬ ГРЕЩУК**, докт. філол. наук, проф.

Редакційна колегія:

Дмитро Бучко докт. філол. наук, проф., **Марія Голянич** докт. філол. наук, доц., **Ніна Гуйванюк** докт. філол. наук, проф., **Микола Ільницький** докт. філол. наук, проф., **Микола Когутяк** докт. істор. наук, проф., **Віталій Кононенко** докт. філол. наук, проф., акад. АПН України, **Степан Копчак** канд. екон. наук, проф., **Богдана Криса** докт. філол. наук, проф., **Володимир Луць** докт. юрид. наук, проф., **Володимир Матвіїшин** докт. філол. наук, проф., **Богдан Мельничук** докт. філол. наук, проф., **Віктор Москалець** докт. психол. наук, проф., **Роман Піхманець** канд. філол. наук, доц. (відпов. секр.), **Тарас Салига** докт. філол. наук, проф., **Степан Хороб** докт. філософії УВУ (Мюнхен), канд. філол. наук, доц., **Мирон Черепанин** докт. мистецтвознавства, доц.

Адреса редакції: 76 000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

Свідоцтво про реєстрацію Серія КВ № 3489 від 23.09.1998 р.
видане Міністерством інформації України

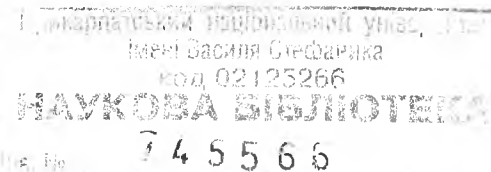
Видавець – Інститут українознавства
при Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника

Комп'ютерний набір *Ігор Андрусак*
Комп'ютерна верстка *Михайло Галушка, Любомир Павлюк*
Редактор *Іван Думчак*

Здано до набору 28.12.98. Підп. до друку 2.06.99. Формат 70x108/16. Папір друк. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 15,8. Умов фарбо-відб. 16. Обл.-вид. арк. 16. Тираж 300 прим. Зам. № 15.
Ціна за домовленістю.

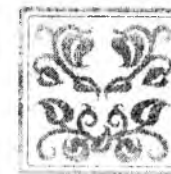
Оригінал-макет підготовлено в Інституті українознавства
при Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника

Друкарня видавництва “Плай”
Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника
76000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

© Інститут українознавства
при Прикарпатському університеті
ім. Василя Стефаника

МОВА

Василь Грещук

УКРАЇНСЬКА МОВА В ГАЛИЧИНІ КІН. XVIII – ПОЧ. XIX СТ.

Розвиток і функціонування української мови в Галичині кін. XVIII – поч. XIX ст. відбувались у складних суспільно-побутових і правових умовах. Як відомо, за першим поділом Польщі 1772 року Галичина ввійшла до складу Австрії. На цей час кількавікова політика колонізації дала свої плоди. З етнічно однорідного краю Галичина перетворилась у поліетнічний регіон. Як свідчать статистичні дослідження, за даними першого перепису населення Австрії 1773р. у “15 східних дистриктах Галичини українці становили 71 %, поляки – 22%, євреї – 7% (5, с. 17). Зміни в етнічному складі галичан пов’язані не лише з заселенням українських земель польськими колоністами, а й з винародовленням багатьох українців. Денаціоналізація, ополячення й окатоличення поглинули найперше українську знать, за прикладом якої ополячилась і середня шляхта, духовенство. І.Франко з боєм писав: “Ми, русини, особливо в Галичині, здавен-давна були хлопська нація. Майже все, що піднеслося понад хлопа, – чи то шляхта, чи міщани, – все те за польських часів зробилося поляком; за Австрії зразу німцем, а пізніше знов поляком. При руській мові, при руській народності лишалися тільки прості чорні хлопці і вбогі та маловчені сільські священики. Вищі духовні, єпископи та каноніки говорили й писали польськи або по-латині” (11, с. 108).

Зразу ж по входженні Галичини до складу Австрії її правителі, сповідуючи ідеї освіченого абсолютизму, намагаються покращити національно-мовну ситуацію русинів. Цісарева Тереза-Марія переймається скаргами галицьких українців на те, що польське духовенство переманює в свою релігію знатніших і багатших русинів, і залагоджує їх, засновує у 1774 р. у Відні при церкві св. Варвари греко-католицьку духовну семінарію, доручає українській ієрархії відкривати народні школи. Справу Марії-Терези підтримав її син цісар Йосиф II, який ще 1773 р. вперше об’їхав усю Галичину і особисто ознайомився з життям галичан. У 1783 р. він заснував у Львові генеральну семінарію для греко-католицького духовенства, а через рік Львівський університет із латинською викладовою мовою, при якому в 1787 р. створено “Студіум Рутенум” з українською мовою викладання (див. 4, т.1, с. 92-92, т.3, с.909-910).

Відень, створюючи в Галичині сприятливі умови для задоволення українцями своїх національно-мовних потреб, переслідуючи свої політичні цілі, дбав про піднесення культурно-освітнього рівня народів, що ввійшли до складу імперії. І.Франко справедливо відзначав: “Се перший раз по довгих століттях могутий монарх не тільки допустив руську людську мову до викладів у вищій школі, але сам упікнувся о її заведенні, сам наказав її уживання. І сей монарх був німець, та й то ще такий, котрому приписува-

но охоту й намір викоренити всі народності в Австрії, окрім німецької, поробити всіх німцями! З сих декретів бачимо тільки одно: цісареві Йосифові не ходило о зніщення всіх народів, а поперед усього о просвіту та піднесення темних, і він розумів се добре, що до сеї цілі найпростіше провадить наука на рідній людській мові” (11, с. 110).

Відкриття духовних і світських навчальних закладів для українських галичан, в тому числі й вищих, запровадження рідної мови як мови навчання, освіти мало далекосяжне значення для пробудження притлумленого за довгі роки польського панування почуття національної ідентичності і усвідомлення необхідності національно-духовного відродження українства в Галичині. Однак дорога до перших ужинок на ниві національно-духовного відродження, спричинених цілеспрямованими заходами австрійського двору, виявилася тривалою, складною і неоднозначною. Річ у тім, що українська національно свідомо еліта в Галичині, абсолютну більшість якої складало духовенство, схвально сприйнявши ідею поширення знань, науки, освіти рідною мовою як чинник національно-культурного відродження, внутрішньо не готова була сприйняти народну мову як мову шкільництва, літератури, науки. Коли ж на виконання розпоряджень цісаря впроваджено навчання в школах рідною мовою, то українським галичанам польську, латинську чи німецьку мову викладання замінила, на жаль, не їх матірня розмовна мова, жива, зрозуміла й доступна, а стара книжна церковнослов'янська мова, така ж мертва, як і латинь. Зусилля Відня щодо уприспунення освіти, науки через поширення їх, як передбачалося, рідною мовою для українців Галичини не дали, крім певних політичних дивідендів, бажаних практичних результатів.

Тогочасні українські галицькі професори, сповідуючи ідеї високого, середнього і низького стилів мови, вважали українську народну мову недостатньо розвинutoю для того, щоб вона могла звучати з університетської кафедри чи промовляти до людини з наукової праці, тому свідомо відкидали її як непридатну для викладання в школі, зокрема вищій. Об'єктом наукових студій, на їх переконання, мала бути книжна, а не народна розмовна мова. Предметом граматичного опису стала церковнослов'янська мова староукраїнської редакції, яка з певними вкрапленнями просторіччя використовувалась і як викладова мова. “Викладання українською мовою тривало у Львівському університеті від 1787 до 1806 р., але воно не принесло національній справі майже ніякої користі; не було видано жодної оригінальної книжки, майже жодного друкованого клаптика (крім хіба “Ономастикона” професора Лодія), які, хоча б на ті часи, мали яку-небудь вартість і могли зацікавити хоча б ширші кола духівництва. Тож і не дивно, що коли в 1806 р. ці лекції українською мовою було скасовано, ніхто за ними не шкодував” (10, с. 134).

Як це не парадоксально, але у тому, що українською мовою перестали викладати на філософському і богословському факультетах, значною мірою винні були самі українці, хоч не обійшлося тут і без певних інтриг польських і німецьких професорів, без формування ними негативної opinii щодо реальності української мови і її придатності виконувати основні суспільні функції. Окрім того, що впроваджуваний у навчальний процес львівськими університетськими професорами “простий і посполитий язик” був далекий від народно-розмовної мови галичан (власне це був

своєрідний малозрозумілий суржик на церковнослов'янській основі), студенти-русини через брак національної самоідентифікації і свідомості не хотіли слухати лекції народною мовою, бо вбачали в цьому приниження для себе, оскільки не могли вивчати, як німці чи поляки, філософію і теологію по-латині (див. 7, с. 135).

Потужним чинником національного розвитку українців Галичини, каталізатором якого завжди є боротьба за права рідної мови, могло б стати відновлення у 1808 році Львівської митрополії, проте цього не сталося. Обставини склались так, що глава греко-католицького духовенства повинен був у всьому підтримувати інтереси австрійського двору й римської церкви, адже призначав митрополита папа, а затверджував цісар. Як писав І.Франко, “з шести митрополитів, яких ми мали досі, трое дещо більші австрійці, ніж римляни (Ангелович, Яхимович і Литвинович), а троє дещо більші римляни, ніж австрійці (Левицький і обидва Сембратовичі), – але українцем-патріотом не був жоден. Ангелович (був митрополитом у 1804-1814 рр.) писав польською мовою патріотичні брошури на захист Австрії проти Франції (їх перекладали німецькою і французькою мовами), а по-українськи видав лише один обіжник, у якому повідомляв віруючих про своє призначення митрополитом” (10, с. 135).

Перше і половина другого десятиліття ХІХ ст. стали періодом найбільшого занепаду в розвитку української мови в Галичині. Її суспільні функції звужені до краю: рідна мова українських галичан залишалась лише засобом побутового спілкування простолюду. Всі інші сфери суспільного буття мови – шкільництво, наука, література, театр, діловодство, судочинство, релігія – обслуговуються іншими мовами: польською, німецькою, латинською, старослов'янською. Жодної книжки, жодного навчального посібника українською мовою не вийшло за цей період. Не знайшлося особистості в Галичині, яка б перейнялась проблемами українства, скористалась правами, наданими цісарськими декретами й рескриптами, на створення українознавчої кафедри в Львівському університеті як осередку національно-духовного пробудження, яка б згуртувала інтелігенцію українського походження, а її не бракувало, на боротьбу за національну ідею. І.Я.Франко добу Ангеловича називав “добою єгипетської темряви” і не знаходив жодного виправдання такому занепаду й інтелектуальному омертвінню (див. 10, с. 136).

Перші паростки національно-культурного пробудження в Галичині зійшли не в губернській столиці Львові, а в старовинному Перемишлі, і пов'язані вони з іменем І.Могильницького, діяльність якого в науковому осягненні української мови, в обороні прав рідної мови, в запровадженні її в навчальний процес, у підготовці навчальних посібників з мови належним чином ще не поцінована і нині.

І.Могильницький був справжнім патріотом-українцем. Отримавши, як на той час, ґрунтовну філологічну підготовку, він першим із галичан дав наукове обґрунтування самобутності української мови, її рівноправності з іншими слов'янськими мовами, показав багату історію старої української літературної мови, звернув увагу на посугню відмінність між нею і народною розмовною мовою, хоч у питанні, якою повинна бути тогочасна літературна мова, був неоднозначним і непослідовним, а мова його

го наукових, навіть лінгвістичних, праць ще далека від народно-розмовної мови (див. 3, с. 11-18).

На особливу увагу і належне пошанування заслуговує тривала послідовна боротьба І.Могильницького за права української мови. Він ще в 1816 році іменем єпископа (згодом митрополита) М.Левицького звертається до крайового уряду з проханням запровадити вивчення української мови в народних школах Галичини. Відповідь із губернії не забарилась: немає необхідності вводити українську мову в школу, бо нею не спілкуються та й немає відповідних учителів. На це митрополит М.Левицький відповідає ще одним поданням до губернії, підготовленим І.Могильницьким, у якому потреба заведення української мови в школах обґрунтовується необхідністю підносити релігійність українського народу, яка занепадає через те, що він позбавлений можливості вчитися релігії у школах рідною мовою. Водночас вказувалось, що українська мова відмінна від польської, самі ж урядники відчують потребу спілкуватися з народом по-українськи, а що українська наука занепадає, то це пояснюється історичними обставинами.

Однак президія губернії у Львові знову відповіла відмовою, мотивуючи її тим, що руська мова – то наріччя, яким мало хто пише, через що воно не досить опрацьоване, щоб стати предметом вивчення в школі. Запровадження її в школу тільки обтяжило б науку і не принесло б ніякої користі українцям. На перешкоді стоїть і кириличне письмо. А позаяк галицько-українське сільське населення здебільшого знає польську мову, то губернська президія закликає митрополита поміркувати над тим, чи не краще б вчити читати й писати польською мовою, щоб не збільшувати сепаратизму між мешканцями однієї провінції. Якщо митрополит не погоджується з цим, то нехай висловить свою думку щодо застосування латинської азбуки до народної мови, бо кирилиці люди не знають, проте і її знання мало що дає, хіба що уприсупнює читання деяких молитословів. Зрештою ці питання настільки важливі, що крайова управа готова разом з митрополитом обговорити їх на окремій нараді. Водночас дозволено релігії і математики вчити українською мовою.

Митрополит оскаржив таке рішення у Відні, на що цісарська канцелярія зажадала від галицької губернії докладніших пояснень. Крайова управа листом від 13 грудня 1816 р. заявила, що вона не заперечує навчати релігії українською мовою, однак проти української мови як навчального предмета в школі, між іншим, через те, що немає учителів, бо самі українські священники користуються тільки польською мовою, яка має літературу, а українською є лише катехизм і буквар, підготовлені за підтримки митрополита. Зрештою, у німецькій мові є багато наріч, але в школах одна писемна мова, такою в нас є польська, яку розуміє і український народ. Запроваджувати українську мову в народні школи було б політично небезпечно.

За розпорядженням цісаря у 1817 р. скликано шкільну комісію, до складу якої від українців входили митрополит М.Левицький та І.Могильницький як інспектор народних шкіл, яка після доповіді секретаря губернії Кратера ухвалила, що українська мова не може бути навчальним предметом у школах, бо в письмі її рідко вживають і вона мало кому відома в суспільному житті. Мовою викладання має бути польська мова.

Українські школи можуть бути тільки приватними без будь-якої підтримки зі шкільного фонду. Щоб греко-католики могли читати свій катехизм і церковні книжки, то треба перекласти їх на польську мову або надрукувати латинськими буквами, а не збільшувати без потреби з уваги на хлопа наріч і письма.

Звичайно, митрополит М.Левицький та І.Могильницький не могли погодитися з такою ухвалою, вони висловили свою незгоду і 16 листопада 1817р. подали до Відня свій протест – обширний меморіал на 33 параграфи на захист не тільки української народної школи, а й загалом української мови з погляду її державно-правового, історично-національного і культурного становища. Автором цього меморіалу, як і всіх попередніх петицій і протестів, був І.Могильницький.

У відповідь на цей протест цісар у 1818 р. надав українцям Галичини деякі права в ділянці шкільництва, зокрема дозволив відкривати українські школи в чисто українських громадах, хоч при цьому поляки відстояли польську мову викладання в школах, у яких учні були як греко-католицького, так і римо-католицького віросповідувань.

Поштовхом до продовження цієї затяжної боротьби за права української мови в Галичині стала відмова губернії митрополитові в 1821 р. дозволити видрукувати церковнослов'янське послання в справі відпусту на тій підставі, що для писань кирилицею немає цензора. Якщо митрополит хоче письмово звернутися до своїх вірних, то хай пише зрозумілою для них мовою, тобто польською. Проти цієї відмови І.Могильницький іменем митрополита у 1822 р. вніс свій черговий рекурс до президії губернії, в якому дає відповідь на два питання: 1) чи обов'язково писати пастирські послання церковнослов'янською мовою і 2) чи справді ця мова така незрозуміла для греко-католиків, як думає книжковий ревізійний уряд?

Автор рекурсу відзначає, що церковнослов'янська мова як складова греко-католицького обряду є обов'язковою для вживання в пастирських посланнях до греко-католиків. Традиція і повага церкви не дозволяє ввести замість неї народну мову, бо і світські власті не змінюють новішими традиційних церемоніальних висловів. Сільське населення розуміє її, бо користується нею щоденно в молитвах. Інша річ, що вічно повторюється непорозуміння стосунку церковнослов'янської мови до народної української. І.Могильницький, заявивши, що напише окрему широку розвідку з цієї проблеми, дає лише короткі пояснення, які зводяться до такого:

1. Українська мова не є мішаниною, що постала з польської, російської чи інших слов'янських мов. Як український народ був з незапам'ятних часів окремою самостійною частиною великого слов'янського пранлемені, так і його мова є окрема галузь слов'янської прамови. Ця мова, як показує історія, не виникла з жодної сусідньої мови, а розвивалась із своїми, властивими лише їй ознаками так само, як і чеська, польська та ін. мови.

2. Українська мова своєю граматиною, відмінюванням іменників, займенників і дієслів більше подібна до слов'янської мови в церковних книжках, ніж до польської. З цієї спорідненості української і слов'янської мов випливає, що церковнослов'янська мова загалом зрозуміла греко-

католикам, за винятком деяких застарілих слів та іноді порядку слів, зумовленого впливом грецького синтаксису.

3. Українська мова не поступається жодній слов'янській мові ні віком, ні витворенням, ні історичним значенням. Свідченням тому є закони й грамоти, писані українською мовою за часів українських князів і польських королів, вживання української мови й кирилиці в урядових справах та судочинстві на українських землях у польському королівстві в XV-XVII ст. Отже, якби українська мова, як то нерідко кажуть, мало чим відрзнялась від польської чи походила з неї, якби вона, як дехто вважає, була простою і неопрацьованою, то чому тоді давній польський уряд використовував у Польщі польську мову, а в українських воєводствах визнавав українську мову крайовою мовою, мовою правління та вживав її майже три століття. Про причини й наслідки змін суспільних функцій української мови в останні часи польського панування пише австрійський історик Енгель у "Geschichte von Halicz und Wladimir."

4. Українську мову не можна сплутувати з російською. Наскільки це відмінні мови, відчуває кожна знайома з проблемою людина. На доказ цього наводяться заголовок граматики XVI ст. Адама Богорича, в якому названі обидві мови як різні, та на рецензію В.Копітара на катехизм І.Могильницького від 5 жовтня 1817 р., в якій вказується на відмінність української мови від польської і російської. Однак про спорідненість і різницю між слов'янськими мовами не варто апріорно говорити, правильна думка про це залежить лише від ґрунтовного знання мов і від об'єктивності дослідника (2, с. 994-1008; 6, с. 139-144; 7, с. 3-16; 1, т. 90, с. 52-73).

Завдяки такій настирливій тривалій атаці І.Могильницького на сполонізовану крайову управу за права рідної мови вдалося не лише уникнути повної і остаточної полонізації, зокрема в освіті, а й хоч трохи поліпшити мовну ситуацію. Як наглядач народних шкіл І.Могильницький плідно попрацював над відкриттям нових шкіл. "Мимо перешкод з різних боків, – відзначав М.Возняк, – удалося Могильницькому при помочи деяких ідейніших і більше освічених священників довести до такого становища народного шкільництва в Перемишльській єпархії, що там було в 1833 р. на 697 парохій 385 парохіяльних шкіл, 24 тривіальних і одна головна в Лаврові" (1, т. 89, с. 122). Відкриття цих шкіл і здійснення навчання в багатьох з них українською мовою розширювало її суспільні функції, закладало основи для поглиблення цього процесу. Однак митрополит М.Левицький, який на перших порах гаряче підтримував починання І.Могильницького в національно-мовному відродженні краю, згодом, поріднившись із шляхетською родиною Сташкевичів, втратив інтерес до мовно-культурних проблем українства. У митрополічій консисторії запанувала знов польська мова, всі розпорядження, навіть циркуляри у справах народних шкіл до 1831 р. виходили по-польськи або по-латині (див. 10, с. 142-143). "Світанок національного відродження українців у Галичині був довгий і холодний. Від 1816 до 1830 р. вийшло у нас ледве 36 книжок, брошур або невеличких листівок, друкованих кирилицею, мовою переважно церковною, далекою від народної (12 чисто церковних, очевидно, передруків, 16 шкільних букварів, абеток тощо), 3 випадкових вірші, 3 допоміжних видання, каталоги і словник і дві речі белетристичні, не випадкові, одна з них – передрук ро-

сійського вірша Державіна, а друга – дослівний і майже незрозумілий переклад німецького вірша. Весь могутній розвиток європейської літератури і літератури польської, що відбувався в той час, пройшов повз галицьких українців без сліду, не викресав у них ані жодної живої іскри" (10, с. 140).

Подання, рекурси до Львова й Відня – це тільки один бік діяльності І.Могильницького з національного питання. Він був свідомий необхідності залучення до просвітницької праці широких кіл інтелігенції. З цією метою намагається згуртувати тодішню українську інтелігенцію в Товариство галицьких священників греко-католицького обряду, для якого готує статут, який затвердив цісар. Товариство ставило за мету ширення освіти серед українців Галичини, видання популярних і релігійних книжок (6, с. 132-133; 12, с. 258-276; 8, с. 20-21). Оpubлікований І.Франком у його ж перекладі уривок із цього статуту (більше він ніде не друкувався) дає уявлення про те, якою бачив І.Могильницький тодішню українську літературну мову. "Ці книжки, – зазначено в статуті, – мають бути написані так, щоб і неосвічене громадянство могло їх використовувати, отже, народною мовою, уживаною по селах, причому треба буде стеретися грубих помилок селянської говірки і опрацьовувати книжки так, щоб вони були легко зрозумілі і для найпростіших, а все ж таки схилилися до досконалішого вислову, щоб у такий спосіб і селянська мова хоч трохи вдосконалювалася, і чернь, призвичаєна до досконалішого висловлювання, легше могла згодом розуміти те, що прилюдно співається під час богослужіння" (10, с. 140).

Це був крок вперед у порівнянні з мовною практикою професорів Руського інституту, однак легко побачити, що й І.Могильницький не зміг позбутися відчуття начебто народна мова не цілком придатна для літературних потреб. Схилання народної мови "до досконалішого вислову" на ділі оберталось в звичайний суржик із місцевих говірок, церковно-слов'янської, польської і російської мов, про що свідчить мова праць самого І.Могильницького.

Та найбільшою заслугою І.Могильницького в обстоюванні прав української мови стала його наукова діяльність. Задум написати спеціальну наукову розвідку про українську мову в нього виник ще в час підготовки протестів до крайової управи і цісарської канцелярії. Уже згадуваний меморіал 1817 р. містив основні положення майбутнього наукового трактату. Його назва – "Вѣдомость ѿ Рускомъ языцѣ" – окреслювала в загальних рисах мету й призначення цієї праці: з'ясувати, що таке руська (українська) мова. Взавши до уваги ту обставину, що мало хто в Європі усвідомлював, що таке руський народ в Габсбургській монархії, а в розумінні понять "руський народ", "руська мова" існувала велика строкатість і повна плутанина, І.Могильницький переконливо доводить, що галицькі русини – це західна вітка великого українського народу із своєю славною історією і культурою, що походить із слов'янського праплемени, як і інші слов'янські народи, і як кожний народ, українці мають свою мову з багатою писемною традицією. Як така, вона має всі підстави посісти належне їй місце в історії слов'янських мов, бути рівною у правах із іншими слов'янськими мовами, такими, як польська, чеська, російська та ін. Значення "Відомості" не вичерпується лише її тематичним спрямуванням обороною прав української мови. Як на свій час, ця праця

І.Могильницького була ґрунтовним науковим дослідженням, звичайно, не позбавленим певних огріхів і вад, однак нею започаткована власне наукова лінгвістична традиція в Галичині, і вже тому вона заслуговує на особливу увагу (див. 3, с. 11-18).

Заходи І.Могильницького, спрямовані на поліпшення соціального статусу української мови в Галичині перших десятиліть ХІХ ст., на розширення її суспільних функцій, знайшли розуміння й підтримку в його сучасників і послідовників. У поглядах на самостійність і рівноправність української мови І.Могильницького рішуче підтримав Іван Лаврівський, який з 1820 р. став крилошанином Перемишльської капітули. Він ще в часи свого ректорства у духовній семінарії у Львові “підіймився учити питомців руского письма та граматики і церковнослов’янської мови”. Відчуваючи відсутність необхідної літератури для вивчення самої української мови й інших предметів рідною мовою, Іван Лаврівський пише граматику “языка карпаторосского съ его діалектическими отличіями”, яка була близька до закінчення в 1822 р., а згодом також і підручник методики для тривіальних та парафіяльних шкіл. Для аргументації і унаочнення самобутності й самостійності української мови, її відмінності від польської він укладає словник української мови. Водночас за зразком німецьких навчальних посібників готує для парафіяльних шкіл “Короткі повісті для дітей” та “Буквар народного руського языка в королівствах Галіції і Лодомерії уживаного” (9, с. 11-14, 157-158).

Якою уявляв тодішню українську літературну мову І.Лаврівський, можна побачити з мови ним написаних повістей та підручника з методики, уривки з яких із максимальним збереженням усіх особливостей, окрім чисто правописних, подаємо нижче: “Івась просил матере, жеби му дозволила до школи ходити. Мати рекла: Те еще мала дитина, і не можеш бути спокійним. В школі треба сидіти спокійно і завше уважати на то, що на учитель показує. Івась прирік, же хоче так чинити. То ся матері подобало. Купила му табличку. Івась тішился же може іти до школи”.

“Ціль або замір научання на тім залежит, аби діти на таких людей кшталтити, котрі свого розуму належито уживати можуть, котрі морально добре мислять і чинять, і котрі в стані і поволаню до которого суть призначені, ужитими і позитивними бути можуть” (9, с. 158).

В основу такої літературної мови було покладено живу народну мову, в даному випадку рідні І.Лаврівському лемківські говірки, хоч і на ній ще помітний незначний вплив церковнослов’янщини.

І.Могильницький і І.Лаврівський у своїх домаганнях розширення суспільних функцій української мови в Галичині у 20-30 рр. ХІХ ст. знайшли розуміння й підтримку І.Снігурського, який у 1818 р. став перемишльським єпископом. Він на власні кошти облаштовує друкарню, в якій публікуються тогочасні важливіші релігійні, навчальні, публіцистичні, літературні праці, поповнює крилошанську книгозбірню українознавчими книгами, створює фонд для закупівлі книг для бібліотеки, заохочує священників до праці на занедбаному полі рідного слова, а своїм заповітом установив утримання для вчителя граматики, історії та літератури церковнослов’янської мови і для професора пастирського богослов’я з українською мовою викладання (див. 9, с.15-16).

Таким чином, ще задовго до “Русалки Дністрової” в Галичині чимало зроблено для захисту української мови, для зміцнення її соціального статусу і піднесення престижу, для формування літературної мови. Заслуги “Руської трійці” в боротьбі за права української мови в Галичині, у розвитку літературної мови на народномовній основі, у цілеспрямованому розширенні сфер її використання – незаперечні, однак не зовсім справедливо вести відлік національно-мовного відродження від М.Шашкевича і його побратимів, що для багатьох дослідників стало вже науковою аксіомою. У авторів “Русалки Дністрової” були попередники, діяльність яких позначилася на позитивній для українців зміні мовної ситуації. Ці зміни пов’язані передусім із відчутним розширенням суспільних функцій української мови в Галичині ще в 20-ті рр. ХІХ ст., що виявилось в наступному:

- 1) українська мова як мова навчання і як навчальний предмет поширюється у парафіяльних школах;
- 2) українська мова стає предметом спеціальних наукових студій, у результаті яких приходить усвідомлення і сприймання її як однієї із слов’янських, самостійної і рівноправної з іншими мовами, яким на той час судилась краща доля;
- 3) українська мова починає використовуватись в літургії, зокрема в казаннях, проповідях;
- 4) появляються перші ознаки зміни іміджу української мови як “хлопської”, нею починають послуговуватися в щоденному побутовому спілкуванні в домах шляхетних родів, що підносило суспільний престиж української мови;
- 5) українською мовою, хоч і з помітними вкрапленнями церковнослов’янщини, створюються перші белетристичні твори, водночас розпочинається збирання усної народної творчості.

Зусилля І.Могильницького, І.Снігурського, І.Лаврівського та інших підготували ґрунт для багатогранної плідотворної діяльності “Руської трійці” в ділянці утвердження української мови як важливого чинника національно-духовного ества українства, подальшого розширення її соціальних функцій, запровадження у всі сфери суспільного буття.

Література

1. Возняк М. Студії над галицько-українськими граматиками ХІХ в. // ЗНТШ.– Львів, 1909.– Т. 89–90.
2. Narasiewicz M. Annales ecclesiae Rutenaе.– Львів, 1862.
3. Див. Грещук Василь. “Вѣдомѣсть о рускомъ языкѣ” І.Могильницького в обороні прав української мови // Вісник Прикарпатського університету. Філологія.– Івано-Франківськ, 1997.– Випуск II.– С. 11–18.
4. Див.: Енциклопедія українознавства.– Львів, 1993.– Т. 1; 1994.– Т. 3, 4.
5. Копчак С.І., Мойсеєнко В.І., Романюк М.Д. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття: статистико-демографічне дослідження.– Львів, 1996.

6. Левицький Іван Ем. Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772–1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801–1820 // Збірник історично-філософичної секції Наукового Товариства ім. Шевченка.– Львів, 1902.– Т. 5.
7. Маковей Осип. З історії нашої фільольогії: Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський) // ЗНТШ.– Львів, 1903.– Т. 54.
8. Mokry Włodzimierz. „Ruska Trójca”: Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku.– Kraków, 1977.
9. Тершаковець М. Галицько-руське літературне відроджене.– Львів, 1908.
10. Франко І.Я. Нариси з історії української літератури в Галичині // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50-ти т.– К., 1980.– Т.27.
11. Франко І.Я. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50-ти т.– К., 1986.– Т. 47.
12. Франко І.Я. Перше руське просвітне товариство з рр. 1816 – 1818 // Збірник історично-філософичної секції Наукового Товариства ім. Шевченка.– Львів, 1902.– Т. 5.

Віталій Кононенко

ОЦІНКА ЯК ЕТНОЛІНГВІСТИЧНА КАТЕГОРІЯ

Поліфункціональність мови виявляє себе в інтерпретаціях смисла, що охоплюють як сфери мовлення, так і сфери буття і відтворюються в системі різнорівневих значень. Якщо в категоріях логічного мислення розкривається упорядкованість об'єктивного світу, то в модально-оцінних парадигмах знаходить своє втілення суб'єктивність бачення, індивідуально-психологічні властивості, можливості ціннісних орієнтацій. Прагматичний характер оцінки, її зв'язок із ситуацією мовлення, із контекстом зрештою не суперечать загальноетичним засадам оцінювання, йдеться скоріше про поточнення, індивідуалізацію оцінної діяльності, закладеної в соціокультурному середовищі. Етичні норми і правила визначають аксіологічні підходи і принципи, мають безпосередній вихід у проблематику семантики, прагматики і синтаксису оцінних слів, їх поведінку в тексті, в живому мовленні.

Можливим референтом оцінних слів виступають позитивні чи негативні якості, що в основі своїй досить мінливі, змінні і залежать від позиції мовця, а відтак і від їх приписування класу предметів, у межах якого вони можуть бути виділені. Визначаючи відносність понять “добре” і “погане”, допустимі проміжні ланки оцінності, не можна виключати зв'язок оцінки з природними властивостями об'єктів оцінювання, адже поряд із тривіальними, утилітарними цінностями існують інші – гедоністичні, естетичні, етичні; відповідні рішення набувають онтологічної значущості.

У процесі оцінювання виникає ситуація вибору. Якщо, скажімо, необхідно оцінити поведінку індивіда як позитивну чи негативну, потрібно знання поведінкових стандартів, що визначаються знаком плюс або мінус, що й дозволить зробити достеменний висновок. Існування загальноновизнаних – принаймні в межах даного соціуму – стандартів веде до несуперечливості оцінних суджень; якщо принципи вибору змінюються, відхиляються від визначених норм, набувають індивідуального або обмеженого в своїх інтерпретаціях вигляду, виникає потреба поточнення або й зміни вихідного стандарту. Водночас при оцінюванні виявляється здатність оцінного значення впливати на діяльність, в свою чергу визначати поведінкові стереотипи. Відкриваються перспективи для окреслення місця і функцій оцінювання – а відтак і ціннісних орієнтацій – у процесах соціокультурного буття, в ситуаціях егоцентристського (людського) рівня, тим самим процедура оцінювання набуває практичного застосування.

Якщо “добре” відповідає ідеалізованій моделі макро- і мікросвіту, що усвідомлюється як мета буття людини, а звідси й його діяльності, а “погане” – як не відповідне цій моделі (1, с. 59), то тим самим в уявленнях про добро і зло знаходить відбиток узагальнене сприйняття картини світу, а звідси – соціальні, культурні, національні, релігійні і інші світоглядні критерії. В ідеалізованій моделі, за якою визначається позитив чи негатив, етнопсихологічний чинник може займати як першорядне, так і вторинне, похідне. Наведемо такий приклад. Якщо моделюється ситуація “конфлікту

між державою і нацією, особливо ж там, де кілька народів було скупчено під чужим політичним пануванням і де державний централізм вороже ставився навіть до культурних змагань недержавних народів” (2, с. 7), тоді співвідношення між об'єктом “держава” і змодельованим її образом призведе до її негативної оцінки. В умовах утворення нації-держави змінюється модель суспільства, на місце конфлікту приходять взаємодоповнення, співбаланс політичних, культурницьких, етичних і інших інтересів, а звідси – змінюються критерії оцінювання, мінус перетворюється в плюс. Отож, лінгвістичні знаки-предикати “добрий” і “поганий” лише фіксують ті властивості, які мають аналоги в ідеалізованій моделі.

Зв'язок дескриптивних і оцінних значень виявляється в співвідношеннях із референтами і розкривається в їх реляційних (які встановлюють відповідність між світом і його ідеалізованою моделлю) властивостях. Скажімо, оцінні предикати одержують різну кваліфікацію за умов кількох дескриптивних значень слова, що особливо виразно усвідомлюється в ситуаціях можливого переосмислення під впливом етнокультурних чинників.

Порівняємо, наприклад, тлумачення слова *рушник* в українській мові і його російського відповідника *полотенце* в дескриптивних значеннях і їх можливу оцінну характеристику. Рушник. 1. Довгасти шматок тканини (бавовняної, м'якої, полотняної і т. ін.) для витирання обличчя, тіла, посуду тощо. 2. Шматок декоративної тканини з вишиваним або тканним орнаментом; традиційно використовується для оздоблення житла, в українських народних обрядах і т. ін. (СУМ, т. VIII, с. 919). Якщо врахувати, що оцінні значення не розкривають онтологічної сутності речей, а лише констатують їх відповідність критеріям “добрий” і “поганий” (звичайно у супроводі багатьох модальних кваліфікацій – бажане, потрібне, приємне, необхідне тощо), то слово *рушник* і в першому, і в другому значеннях може набувати оцінної характеристики. Скажімо, *рушник* 1 може бути чистим, духмяним і под., може бути брудним, подертим тощо, супроводжуючись відповідно предикатами позитивної і негативної оцінки. У тексті “Маруся дістала з комода *рушник*, повісила на цвях біля умивальника” (А.Головко) це випраний, випрасуваний рушник, оцінка, якого – плюс. *Рушник* 2 має лише підкреслено позитивну оцінку; вона визначається не стільки зовнішньою привабливістю вишитої тканини, а й передовсім – тими етнічними асоціаціями, що супроводжують народні уявлення про прекрасне, красиве, виконання обрядових процесів. Подібні оцінні нашірування виявляють себе в фраземах із компонентом *рушник* 2 і саме під впливом етнолінгвістичних чинників: *вернутися з рушниками, готувати рушники, рушники брати, подавати рушники, посилати за рушниками, рушники дбати, ставати на рушнику* тощо (див.: СУМ, т. VIII, с. 919). Російське *полотенце* має значення: 1. Виріб із тканини в вигляді вузької і довгої смуги, призначеної для витирання обличчя, тіла або посуду. 2. Різна краса довгастої форми у сільській хаті. Перше дескриптивне значення супроводжується тими самими оцінками, що й *рушник* 1. *Полотенце* 2 теж забарвлене етнічно, хоч за значенням не відповідає *рушнику* 2; його оцінне значення здебільшого буде позитивним.

забарвлене етнічно, хоч за значенням не відповідає *рушнику* 2; його оцінне значення здебільшого буде позитивним.

Етнолінгвістичні засади оцінювання з найбільшою повнотою виявляють себе в процесі встановлення, вибору мотивацій і критеріїв оцінки. За думкою аксіологів, принципи вибору цих критеріїв значною мірою залежать від принципів виділення членів об'єктів; навіть там, де йдеться про нефіксовані критерії, лише концептуальний аналіз, з'ясування зв'язків між класами виявляє оцінне підґрунтя. Отож специфіка аксіологічних текстів визначається не стільки змістом окремого оцінного слова, скільки наповненням цілого з урахуванням відношень між елементами (1, с. 61).

Для прикладу можна звернутися до типу інструментальних оцінок, що мають на меті встановити краще (гостріше, рівніше тощо) серед предметів, призначених для виконання певних функцій. Відомо, що *шабля* – “холодна, перев. кавалерійська зброя з зігнутим сталевим лезом і гострим кінцем” (СУМ, т. XI, с. 395); разом із тим у текстах, де *шабля* – уособлення козацької звитяги, честі й гордості вояка, слово набуває підкреслено позитивної оцінки, до того ж підсиленої модальними нашаруваннями – визначеннями волі, бажання, мети тощо. Порівняйте при описі подій часів козацтва в Україні:

– Який би враг примусив мене жартувати із гетьманом, коли б сам куций дідько не засів мені в серце? Ні, пане брате, полягти од твоєї *шаблі* байдуже, а оддати бранку – ой-ой-ой!.. Шкода й казати! Годі дармо балакати! Стукнемось так, щоб аж ворогам було тяжко, і нехай лучче про нас кобзар співає пісню, аніж розійтись чортзна по-якому!

Да й вийняв з піхви свою довгу, важку *шаблюку*:

– Ой панночко, – каже, – наша панночко *шаблюко*! З бусурманом зустріталась, та й не двічі цілувалась; поцілуйся ж тепер із оцим козарлюгою так, щоб запорожцям не було сорому перед городовими, а чорногорці щоб не величались своїми юнаками!

– Так ти справді не оддаси її без бою? – питає ще Петро.

– Не йми віри, вразьке Шраменя! – каже Кирило Тур. – Щоб же я на страшний суд не встав, коли ти до неї доторкнешся, поки в мене голова на плечах! Буде з тебе, чи, може, вкרוїти тобі жупана?

– Нехай же нас Господь розсудить, – каже Петро, – а мене простить, що знімаю на тебе руку!

Да й вийняв *шаблюку*.

(П. Куліш)

У наведеному уривку контекст, дискурс із виразними лексичними засобами (*гетьман, кобзар, козарлюга, запорожці*) створює ситуацію, в якій козацька зброя стає атрибутом честі; історико-культурний колорит підтримується народнопоетичними визначеннями (*наша панночка шаблюко; з бусурманами зустріталась, та й не двічі цілувалась*) тощо. Отож слово *шабля* входить у концептуальне поле, об'єднане поняттями “козацька вдача”, “козацька честь” тощо; оцінні характеристики зумовлюються історичними, націокультурними чинниками. Інтерпретація оцінного значення стає фактом прагматики. Віднесення такої оцінки до власне інструментальних, що служать цілям рекомендації, прогнозування можливого вико-

кої якості, реалізація цих властивостей видна із наступного тексту (козаки починають битися на шаблях, і жодна з них не схибала).

В оцінюванні дій, поведінки, професіоналізму, майстерності переважають визначення якості виконання тих чи тих функцій (це так звана технічна оцінка), тобто оцінка є не первинним, а вторинним значенням, зумовленим характеристикою функціональних властивостей об'єктів. Оцінювання такого роду може мати на меті виділення кращого серед тих, хто виконує однотипні функції, але з різним рівнем майстерності, порівняння і протиставлення однієї діяльності іншій, висловлення рекомендацій, похвали, підтримки, надання переваги комусь тощо. Однак і в такому оцінюванні можуть виявляти себе історико-культурні орієнтації. Розглянемо такий приклад. Між героями "повісті з повоєнного життя", як назвав її Б.Лепкий, відбувається такий діалог:

– Не налякаєте мене. Ви не з тих, що одного любить, а другого голубить. Такі не лакомляться на Ладів. Бо хто таке я? Бувший *сотник* бувшої *української армії*...

Зупинилася і пильно глянула на його: – Добродію! Це є ваш найкращий титул. І прошу мені вірити, що чим би ви колись і не були, для мене ви останетесь *сотником нашої армії*.

Нотареві якраз бракує того титулу.

Отож вибір кращого відбувається за ознакою поведінки в суворі роки випробувань: сотник української армії виявляється високо поцінуваним саме в силу своєї діяльності; інші чоловіки, які не виконали функції вояка, оцінюються незрівнянно нижче. В оцінюванні на перший план висувається чинник національної самосвідомості, патріотичних почуттів. Попри художню ортодоксальність, такий висновок зумовлений концептуальним баченням, загальнооцінними критеріями, що їх сповідує письменник.

Оцінка сприяє (бенефактивності) і несприяє (негативності), користності чогось має на меті досягнення позитивного (або негативного) ефекту в галузі, що виходить за межі оцінюваного. Йдеться, зрештою, про встановлення каузативних відношень, що не лише визначають причину добра чи зла, а й називають саме добро або зло, викликані оцінюваним із таких позицій об'єктом. Звернімося до художнього тексту ("Чорна рада" П.Куліша). Діди-січовики сварять гетьмана Брюховецького, що не виконав своїх обіцянок і заподіяв козакам лихо:

– Бачимо, бачимо, вразкий сину, – дармо, що ти гетьман, – до чого ми в тебе дожились? Убрав єси нас у шори, як сам схотів! Вивезли ми тебе на своїх старих плечах у гетьмани, а тепер ти вже без нас думаєш Україною орудувати? Недовго ж поорудуєш!..

– От яка нам честь за нашу працю! – кажуть діди. – Тим-то добре казано нам у Січі: "Ей, не слухайте, батьки, сього ледащиці: підвезе він вам москаля!" – А ми таки не поїняли віри, ми вповали, що ось немовбито Господь допоможе й на Україні завести запорозькі порядки!

Негативна оцінка дій гетьмана зумовлена тим злом, яке він приніс не окремим козакам, а всьому козацтву, Україні загалом; його поведінка спричиняє нещастя, що їх потерпає країна, визначає наслідок ганебних вчинків (*убрав козаків у шори, підвіз їм москаля* тощо).

Негативна оцінка дій гетьмана зумовлена тим злом, яке він приніс не окремим козакам, а всьому козацтву, Україні загалом; його поведінка спричиняє нещастя, що їх потерпає країна, визначає наслідок ганебних вчинків (*убрав козаків у шори, підвіз їм москаля* тощо).

Оцінні значення сприяє/несприяє дають змогу виділити етичні ознаки і оцінки. Спектр оцінювання з позицій етично/неетично достатньо широкий, зумовлений можливостями численних аксіологічно релевантних властивостей. До того ж ці властивості в одному вимірі можуть розглядатися як позитивні, в іншому – як негативні. Така аксіологічна невизначеність вимагає чіткого оперування критеріями етичного. Саме в сфері пошуків ідеалу закладено кінцевий результат: ідеал-еталон, який і дозволяє шляхом компаративного аналізу виставити етичну оцінку. Поняття ідеалу ґрунтується на етнополітичних, соціокультурних засадах. Г.Ващенко, наприклад, підкреслював роль традиції, традиційного виховного ідеалу в бутті українства, в збереженні нації, тобто визначав передовсім національний ідеал (4, с. 109). Отож етичне оцінювання передбачає врахування національно-культурних чинників аксіологічної кваліфікації.

Наприклад: Дніпре, Дніпре, ти, як мій народ, – лагідний, простий і величавий... Дніпре, Дніпре, ти, як мій народ, – жартівливий, мудрий і пісенний... Дніпре, Дніпре, ти, як мій народ, – гордий, волелюбний і могутній (Л.Костенко). Через образ-символ Дніпра поетеса створює виразну етнопсихологічну характеристику українського народу, мета якої – виділити лише оцінно-позитивне, із поступовим нарощуванням "добра", без зазначення "злого", що могло б знизити високу якість об'єкта оцінювання: *лагідний, простий, величавий; жартівливий, мудрий, пісенний; гордий, волелюбний, могутній*. Порівняйте у П.Тичини: На народ наш подивіться, – він у всьому чорнобровен, силою ж – це океан! Океан повен...

Наведемо приклад негативної оцінки такого типу. Засуджуючи "убійників" українства, Є.Маланюк пише: Полуботок, Шевченко, Гоголь – Здушійть, скалічить, отруїть! Не лицарство, не перемога, А тільки зрада, підшепт, їдь, А тільки найнята отруя Та куля, куплена за бруд. І ця різко негативна характеристика теж зроблена з позицій самосвідомої особистості, зумовлена глибоким почуттям несправедливості, гніву, національної образи.

Структура оцінного значення ускладнюється, якщо оцінка дається за сукупністю різнорідних, часом протилежних за знаком властивостей. Йдеться про утворення на ґрунті часткових оцінок загальнооцінного значення, що має узагальнений характер, повніше виражає ілюктивну силу рекомендації, схвалення, заборони, засудження тощо. Враховуючи багатоаспектність критеріїв і мотивів оцінювання, що нерідко призводить до співіснування в одному об'єкті як позитивних, так і негативних властивостей, можна стверджувати, що аксіологічні суперечності, асиметрія закладені в природі об'єктів. "Загальна оцінка складає свого роду баланс позитивних і негативних чинників" (1, с. 72). Але навряд чи доцільно зводити загальнооцінне значення лише до переважної кількості позитивних чи негативних властивостей, до уваги береться більш вагомим, принциповим, сут-

логічному маркуванні, якщо, зокрема, чинник етнопсихологічного, соціокультурного спрямування стає визначальною ознакою.

Помітну аксіологічну неоднозначність виявляють, зокрема, історичні події, явища суспільного життя. Їх інтерпретація визначається належністю мовців до певного соціуму, ідеологічними міркуваннями, інтересами окремих прошарків населення тощо. Більше того, з плином часу, зі зміною соціополітичних обставин оцінна характеристика може набувати іншого знаку – з плюса переходити на мінус, із мінуса – на плюс. Досить показова в цьому плані, наприклад, аксіологічна кваліфікація події, що відіграла значну роль в історії не лише України, а й сусідньої держави – Росії, – Полтавської битви. З одного боку, можна згадати захоплені оцінки битви як “перемоги” О.Пушкіним (О славный час! О славный вид!). З іншого, – сучасні українські дослідники оцінюють Полтавську битву як нещастя, катастрофу, крах; порівняйте: “Для України, для відродження її державності вона (Полтавська битва – В.К.) стала катастрофою. Відкрита збройна боротьба за незалежну Українську державу зазнала остаточного краху” (Р.Іванченко). Оцінні слова різко відмінні. Індивідуальність оцінювання відходить на другий план, перевага віддається критеріям самодостатнім, базисним, визначальним.

Загальна оцінка нерідко складається шляхом зіткнення часткових оцінок, аргументів і контраргументів, при цьому в ході обґрунтування тих чи тих висновків мета полягає не стільки у встановленні істинності, скільки у визначенні можливих “за” і “проти”. Звернімося до такого діалогу:

– Ти ж сучасний хлопець, Миколо, лев на курсі з теоретичної фізики, і я просто дивуюсь, як ти можеш захоплюватися анахронізмом, піддаватися... міражам.

– Без міражів не було і віражів... А собор – це не тільки міраж. Найвища поезія, думка людська неминуче прагне зматеріалізуватись, і тут це сталося колись. Глянь, як пливе у блакиті! Невже він тобі не подобається?

– Ні, нічого... Але в чому тут сенс? Колись це, напевно, мало значення для людини, але сьогодні, року Божого шістдесят третього?.. Процесові старіння підлягає все...

– А це не старіє! Мистецтву, тільки йому, може, дано володіти таємницями вічної молодості... І в цьому творінні поєдналося все, все злилось, і виникла велика, вічна поезія. Невже ти не відчуваєш, що в отому гроні соборних бань живе горда, нев’януча душа цього степу? Живе його задума-мрія, дух, його естетичний ідеал...

(О. Гончар)

Як бачимо, йдеться не стільки про те, хто правий, а хто ні у визначенні духовної, естетичної цінності собору, а в з’ясуванні різних підходів, різних точок зору. Необов’язково шукати спільного знаменника, намагатися обов’язково переконати співрозмовника, не менш важливо висловити аргументи, в даному разі передовсім ті, які створюють високопозитивну оцінку. В етнолінгвістичному плані виникає проблема вибору позиції, що відповідає згадуваній *душі цього степу, духу народу, його естетичному ідеалу*. Змістова організація художнього тексту сповна дозволяє виявити аксіологічну характеристику об’єкта.

аргументи, в даному разі передовсім ті, які створюють високопозитивну оцінку. В етнолінгвістичному плані виникає проблема вибору позиції, що відповідає згадуваній *душі цього степу, духу народу, його естетичному ідеалу*. Змістова організація художнього тексту сповна дозволяє виявити аксіологічну характеристику об’єкта.

У зв’язку з виділенням частковооцінних і загальнооцінних значень постає, з одного боку, проблема мінімального і достатнього контексту, в межах якого визначаються позитивні і негативні якості об’єкта, з іншого боку, проблема необхідного для вірогідної оцінки набору оцінних предикатів, системи мотивацій оцінювання, вибору серед певного класу об’єктів такого, що в компаративному ряду найбільш повно відповідає ознакам “плюс” або “мінус”, тощо. Оцінні визначальники мають властиву їм сполучуваність, в їх оточенні виявляють себе пряма і непряма номінація, різного роду семантичні трансформації.

Розглянемо текст: “Є люди, яких не годуй хлібом, а дай порозводитися про “любов до народу”. Вони завжди викликають нудьгу, а частіше – посмішку, бо відомо ж, що про любов мовчать. Мені не доводилося чути від Григорія й слова на цю тему. І разом із тим я ніколи не зустрічав раніше людини, так самовіддано закоханої у свій народ, і такого знавця українського характеру – од дрібних деталей до найвищих узагальнень” (Гр. Тютюнник). У наведеному аксіологічному розміркованні порівнюється два типи людей: один лише “порозводиться про “любов до народу”, інший – виявляє цю любов по-справжньому, хоч і не говорить про неї. До того ж і любов ця різна. Перша – зовня, нещира – викликає нудьгу і посмішку, друга – глибинна, внутрішня, бо ґрунтується на проникненні в саму сутність свого народу, знанні українського характеру, отож на почутті національного духу, а не на зовнішніх прикметах народності. Підґрунтя оцінювання – “любов до народу”, але не будь-яка, а така, що відповідає її істинності. Особливість ставлення до народу визначається, за автором, в експліцитності чи імпліцитності словесного вираження цієї любові. Оцінна характеристика створюється, по-перше, шляхом контрастного зіткнення двох форм любові, по-друге, на безпосередній оцінній кваліфікації (*завжди викликають нудьгу, а частіше – посмішку, самовіддано закоханий у свій народ*).

У визначенні характеру оцінки неабияка роль належить усвідомленню індивідуального, суб’єктивного і узагальненого, більш об’єктивного виду оцінювання. Очевидно, що істинність оцінки прямо пропорційна її відповідності загальнонародним критеріям. Наприклад, дівоча краса в різному етнічному середовищі оцінюється за неоднозначними критеріями. В українських народних піснях дівчина має відповідати певним стандартам красивого, порівняйте: Карії очі, чорні брови. Темні, як нічка, ясні, як день...; Тая дівчинонька, Та й біле личенько...; Білих ручок не ламай, Ясних очей не стирай...; Біле личко й чорні брови Повік не згасають.

Естетичне почуття ґрунтується на нормі, зразку, котрий, однак, не є всеохоплюючим, а може бути прив’язаним до певного об’єкта, виражати індивідуальні смаки й уподобання. Показове протиставлення позитиву й негативу в оцінюванні дівочої краси: Ой у полі три криниченьки, любив

гонога, Та ще на лихо, сердешна, Хита головою; ...панства, панства В сребрі та златі! Мов кабани годовані – Пикаті, пузаті!.. (Т.Шевченко).

Мотиваційно прозора оцінність властива багатьом фразеутворенням; визначальний критерій характеристики – відповідність народній моралі, національній традиції. Фраземіка, що охоплює зони позитиву й негативу, частково включає одиниці з власне оцінним значенням, але основний її корпус складають одиниці з оцінним уживанням, орієнтованим на аксіологічний контекст, прагматику; кваліфікація фраземи може завдячувати або загальній оцінно-модальній спрямованості звороту, або оцінним семам складових компонентів. Скажімо, зворот *кирпу гнути* “бути зарозумілим, пихатим, недоступним”, пов’язаний із властивим українцям сприйняттям носа як символу зарозумілості, нескромності, передає негативно-зневажливе ставлення до людини: *Яка-небудь сільська лазниця приїде у город та ще й кирпу гне! Я, – каже, – голова!* (Панас Мирний) (5, с. 170-171). Серія фразем із виразним оцінним компонентом побудована на образних уявленнях, типових для українського селянства. Порівняйте: *п'яте колесо до воза* “той, що не має до чогось ніякого відношення, стороння особа, зайвий”, *велике цабе* “людина, що переоцінює себе, занадто погорда” (в обох висловах простежується зневажливе, іронічне ставлення до когось); у звороті *приший кобилі хвіст* “про зайві, безглузді, несумісні з узвичаєними дії” негативно-іронічна оцінка підтримується гумористичним сприйняттям чийось недолугих вчинків тощо. Показовими щодо відтворення народного світобачення є низка фразем, що позначають поведінку людини невиразної, сірої, нецікавої: *ні те ні се, ні ну ні тпру, ні риба ні м'ясо, ні Богу свічка ні чорту шпичка* і под. Здавалося б, така характеристика стосується людей, що не повинні викликати модально-оцінної кваліфікації (адже їх місце на середині шкали – між плюсом і мінусом), але насправді ці звороти передають виключно негативну оцінку: – А що ж, – він каже, – вибачайте, *Ні те ні се*: Хоч десять раз пересідайте, Немає хисту – от і все (Л.Глібов).

Корисно проаналізувати принципи естетичної оцінки творів мистецтва. Їх сприйняття зумовлюється, з одного боку, сенсорно-смаковими, психологічними чинниками, з іншого, – вимагає певного ступеня готовності до “спілкування” з твором мистецтва, врахування його неповторності, краси. Оцінні судження можуть бути неодномірні, не містити остаточних і обов’язкових для всіх висновків, однак на ґрунті різноманітних естетичних підходів зрештою складається уявлення про прекрасне, досконале, духовно значуще.

За приклад може служити, скажімо, оцінка творчості великого українського художника М.Бойчука. Д.Антонич називає його “проповідником, учителем і ідеологом” мистецтва, М.Семчишин – “найбільш колоритною постаттю” в монументальному мистецтві, “Енциклопедія українознавства” – “визначним маляром-монументалістом і педагогом”, який “створив школу українських монументалістів (бойчукизм)”. Але в історії мистецтва мали місце і інші оцінки: “Та вибила година, в якій у “бойчукистів” почали добачати національно-буржуазні ухили, а слідом за тим кинули гасло боротьби з “бойчукизмом” (“Історія української культури” за загальною редакцією І.Крип’якевича). Здавалося б,

власне естетичні критерії ведуть до визнання високих якостей мистецтва М.Бойчука, але суто ідеологічний підхід, що нехтував професіоналізм і новаторство художника, зв’язок його творчості з українською народною традицією, призвів до упередженої, фальшивої оцінки.

В аксіологічних дослідженнях утверджується положення щодо існування як абсолютних відносних цінностей, а відповідно – абсолютних і відносних оцінок (7). Ще Е.Сепір зазначав, що такі контрастивні за значенням пари, як *великий* і *маленький*, *багато* і *мало*, створюють обманливе враження абсолютних величин щодо кількості; ця ілюзія пояснюється тим, що імпліцитно закладене в цих словах порівняння формально не виражено, в той час як в інших випадках воно передається мовними засобами (такі параметричні визначення, як *багато* і *великий*, втрачають будь-який смисл відокремлено від конотацій “більше, ніж” і “менше, ніж”) (6, с. 44).

Для прикладу можна звернутися до поширених серед запорізького козацтва прізвиськ – своєрідних оцінних предикатів “від противного”: “Людину малого зросту вони, в силу свого гумору, називали Махинею, великого зросту – Малютою, шибеника – Святошею, лінивого – Доброволею, незграбного – Черепахою...” (Д.Яворницький). Як наслідок відносності кількісної міри ознаки (в тому числі оцінної) виникає ідея її градування. Такий підхід передбачає порівняння, визначення точки відліку, кінцевого показника, межі, стосовно яких і встановлюється місце тієї чи іншої ознаки на шкалі оцінювання. За цих обставин незмінною, абсолютною залишається лише оцінка, що відповідає поняттю істинності, але й у такому разі не виключається той чи той ступінь вірогідності висновку. Навіть у разі вказівки на крайню межу і норму ознаки (*досконалий*) виникають можливості щодо градування (*більш досконалий, менш досконалий*). Порівняйте оцінку П.Кулішем творчості великого Кобзаря: “На Шевченка взирало браття, як на якийсь небесний світильник, і се був погляд правдивий”. Очевидно, з явищами абсолютної істини людина стикається лише в біблійних оповідах; притаманна українцям релігійність створює передумови для використання біблійних оцінок як беззаперечних, одномірних. Порівняйте: ...і Сина породив, і даси йому ймення Ісус. Він же буде Великий, і Сином Всевишнього званий, і Господь Бог дасть Йому престола Його батька Давида” (“Свята Євангелія від Луки”).

Відносність оцінювання особливо помітна в художніх текстах, де власне естетичні критерії переважають над критеріями здорового глузду; виникають більш або менш виразно окреслені гіперболізовані образи, що зміщують, трансформують сталі оцінні орієнтації, ведуть до деформації узвичаєного. Порівняйте, скажімо, далекий від істинності образ: Нам хліб її черствий *святіший* за святині, Сніги її *красніші*, ніж весна... (М.Рильський). За естетичною ознакою частково втрачається вагомість оцінки. У художньому образі Наша мова *солов’їна* (пісня) високопозитивна оцінка ґрунтується на художньому порівнянні, що має в своїй основі традиційне народнопоетичне бачення; істинність оцінювання підтримується супровідними асоціаціями.

У визначенні аксіологічної вагомості об’єкта виникає ідея відповідності оцінки нормі; лише те, що задовольняє вимогам прийнятого стан-

дарту (норми), може вважатися позитивним. Орієнтація на ідеалізовану модель веде до виділення позитивних пріоритетів як опорних в оцінюванні, а нормативність – попри її невисоку частотність – стає відправною точкою на градаційній шкалі. Показовим у цьому плані є вживання оцінного прикметника *прекрасний* на позначення чогось дуже гарного, привабливого тощо: *Мій краю прекрасний, розкошний, багатий!* (Т.Шевченко). Визначення *прекрасний* характеризує тут рідну землю як таку, що відповідає найвищому стандарту, уявленням українця про зразкове, краще, що є водночас нормою для представників саме цього народу, цього краю. Звичайно, така ідентифікація прекрасного з нормою ґрунтується на врахуванні властивостей не обов'язково дійсної, а ідеалізованої, можливо, навіть прикрашеної “картини світу”, але такої, що якнайповніше передає почуття національної гордості (про таку оцінку свідчать і наступні оцінні предикати, що доповнюють образ світу домисленого, рівного найкращому, – *розкошний, багатий*).

Частина оцінних прикметників, що в тісному зв'язку з дескриптивними ознаками передають високу якість (норму), поступово десемантуються, утворюючи фразеологізовані сполуки; наприклад: *золота людина, золоте серце, золота голова, золоті руки* тощо. Порівняйте *золоте слово* Святослава із “Слова о полку Ігоревім”; у поетичному перекладі Н.Забіли: *Золоте* тоді промовив *слово* Святослав крізь сльози жалібні: – Ой, мої сини, мої братове, Всеволоде й Ігорю буйні! Традиційне для українців стале звертання *добрі люди* далеко не завжди передбачає виявлення високої позитивної оцінки адресату; порівняйте в звертанні, що передає скоріше негативне значення: *А що ж то я? Ось що, добрі люди: Я гуляю, бенкетую В неділю і в будень. А вам нудно! жалкуєте! Йй-богу, не чую, І не кричіть! Я свою п'ю, а не кров людськую!* (Т.Шевченко).

Можливості часткових оцінок, що передбачають орієнтацію на одну чи групу споріднених властивостей, зумовлюють достатньо широкий вибір оцінних предикатів. Вони часом зближуються, часом розходяться між собою на шкалі оцінювання, поряд із предикатами синонімічного спрямування з'являються оцінні слова, що розводять оцінки в різні боки, інколи протиставляючи їх (при загальнопозитивному чи загальнонегативному змісті). Порівняйте: *У щастя людського два рівних є крила: Троянди й виноград, красиве і корисне* (М.Рильський). Отож позитивне поняття щастя наче роздвоюється: одне “крило” умовно позначене як троянда, – це те, що не дає практичної віддачі, але є естетично досконалим, *красиве*; інше, позначене як виноград, – те, що має не естетичне, а практичне, утилітарне наповнення, – *корисне*. Обидві оцінки позитивні, але в основі їх лежать різні критерії виміру.

Часом оцінний предикат, розміщений на шкалі негацій, набуває протилежного, позитивного змісту. Така ситуація виникає передовсім за умов високої експресії, здавалося б, негативних слів. Наприклад: *Нікого так я не люблю, як вітра вітровіння. Чортів вітер! Проклятий вітер!* (П.Тичина). Контекстуально визначено любов до “вітра вітровіння” (до того ж у компаративному аспекті до *нікого* (тобто людини)). І раптом – *чортів, проклятий*, але виголошені із захопленням, піднесенням. Створює

ється ефект позитивної оцінки, рядки набувають глибинного значення – схвалення руху, перемін.

Ситуаційні чинники можуть призводити до використання позитивних предикатів на позначення явищ негативних (для досягнення експресії гумору, сарказму тощо). В дію вступають додаткові засоби зниження оцінки, різного роду маркери, контекст і под. Структура оцінного значення ускладнюється, його часткові компоненти перетинаються, накладаються один на одний. Порівняйте у поемі Т.Шевченка “Сон”: *А той, тихий та тверезий, Богобоязливий, Як кішечка, підкрадеться, Вижде нещасливий У тебе час та й запустить пазури в печінки, – І не благай: не вимолять ні діти, ні жінка* (Т.Шевченко). У створенні цієї соціально загостреної характеристики включаються загалом позитивні предикати (*тихий, тверезий, богобоязливий*), але вже в них прихований внутрішній підтекст: щось занадто багато позитиву, до того ж на тлі зображення негативних персонажів (*той мурає, той руйнує, той неситим оком – за край світа зазирає; той тузами обирає свата в його хаті* тощо). Зниження оцінного значення створюється набором слів і сполучень негативного спрямування (*як кішечка, підкрадеться; запустить пазури в печінки; не благай: не вимолять ні діти, ні жінка*). У цьому контексті оцінний прикметник *нещасливий* теж набуває негативного змісту. Показово, що цей же прийом – від позитиву до негативу через різке зниження оцінки – використовує Шевченко при створенні наступного образу: *А той, щедрий та розкішний. Все храми мурає; Та отечество так любить, Так за ним бідкує. Так із його, сердешного, Кров, як воду, точить...*

У дію вступають характерні для оцінних суджень процеси компенсації і девальвації; перша має на меті зберегти позитивне чи негативне значення попри можливе їх руйнування якимись додатковими аргументами; друга відбиває явище втрати закодифікованої оцінки внаслідок виникнення противаги. Якщо, скажімо, для позитивної характеристики особистості гетьмана Дмитра Вишневецького дослідникові недостатньо відзначити лише його хоробрість і відвагу, він знаходить ще більш вагомий оцінний слова: “Без сумніву, Вишневецький був дуже відважним і хоробрим вояком, як також визначним полководцем і стратегом” (Л.Винар). Девальвація позитивної оцінки виникає як наслідок появи додаткових даних, що знижують цінність об'єкта. Порівняйте, наприклад, оцінну характеристику суперечливої постаті козацького отамана Івана Сірка: “Всі знали, що Сірко – чесна людина, не самолюб, що він гаряче любив рідний край і був вірним сином православної церкви...”, але “він був надто легковірний, надто вразливий, надто імпульсивний і надто впертий” (І.Рибчин).

На ґрунті різноспрямованих підходів, неоднозначних орієнтацій виникають достатньо широкі можливості антонімічних, контрастивних оцінок щодо одного об'єкта, зумовлених позамовними – культурологічними, соціальними, національними тощо – чинниками. Виникає ситуація, за якою лише оцінний предикат зрештою стає визначальним компонентом не лише в системі власне оцінювання, а й у виявленні позиції мовця щодо явищ суспільного звучання. Так, у поемі “Кавказ” читаємо: *За горами гори, хмарою повиті, Засіяні горем, кровію политі. Споконвіку Прометей Там орел карас, Що день Божий довбе ребра Й серце розбиває. Розбиває,*

та не вип'є *Живущої* крові, – Вона знову оживає і сміється знову. Спершу згадувана кров (кровія) ще не знаходить оцінної характеристики. Але наступні рядки засвідчують, що це кров *живуща*, свята, бо це кров народу, що виборює свою незалежність, тобто її оцінка надзвичайно висока. У “Заповіті” йдеться про іншу кров, що здобуває вкрай негативну оцінку: Як понесе з України У синєє море Кров *ворожу*... отоді я І лани і гори – Все покину і долину До самого Бога молитися... І далі: Поховайте та вставайте, Кайдани порвіте І *вражою* злою кров'ю Волю окропіте. Отож кров *ворожа* (*вража*), зла, її й пролити не гріх, бо це несе національне й соціальне визволення. Зміна оцінних орієнтирів має коріння в сфері життя всього народу. Оцінка стає засобом узагальнення, об'єктивації дійсності.

Відносність оцінного значення відкриває можливість утвердження обмеженого відповідно до суб'єктивних уявлень, лише бажаного або потрібного позитиву чи негативу. Таке оцінювання звичайно здійснюється за участю маркерів типу *занадто*, *надміру*, *недостатньо* і підтримується контекстом і прагматичними чинниками; наслідком є неповнота визначення, відхилення від норми, аж до її окреслення як оказіональної. Ось як пише про характерологічні риси Богдана Хмельницького М.Шлемкевич: “Кипучий, пристрашний темперамент, що іноді ламає межі звичайної пристойності, прийнятої міри, і звичайно виходить далеко поза межі тільки розумної пересічності в сфері доступні тільки для генія”. Отож, *поза межі розумної пересічності*, тобто розумна пересічність – це добре, але для генія це замало; йому притаманне щось вище, ненормативне, але від того ще більш високе, достойне. Порівняйте в контексті побутового мовлення: “В мене почав псуватися характер. Я зробився *нервовим* і *надміру вразливим*” (О.Довженко) (очевидно, що *нервовий* – це погано, *вразливий* ще могло б оцінюватися по-різному, але *надміру вразливий* – однозначний негатив).

У сферу оцінних входять різного типу конструкції, що містять аксіологічну зв'язку-компаратив; утворюються тексти, в яких переважає розміркування: що краще, що гірше. Оцінка залишається відносною, але більш повно визначається місце кожного об'єкта на шкалі оцінювання. Позитивна оцінка протиставляється за таких обставин не негативу, а “зниженому” позитиву, що наближається до оцінювання мінусом, але не зливається з ним; щоправда, і позитив у цьому разі стає дещо послабленим. Оцінна характеристика за допомогою компаратива особливо виразно виявляє себе при визначенні ролі історичних постатей у суперечності їх поведінки, дій і вчинків, що нерідко зумовлювалися складними суспільно-політичними чинниками, боротьбою інтересів окремих соціальних верств тощо. Читаємо, скажімо, оцінку Б.Хмельницького: “Великий Гетьман знав краще психологію свого народу, чим його вороги... Це не був дрібний кровожерний тиран типу тих “покутніх гетьманчиків”, яких стільки породила пізніше “Руїна”, – а творець з розмахом дійсного оснудателя держави” (В.Липинський). Отож, гетьман добре знав душу свого народу (*краще*, хоч, можливо, й не найкраще). А от у порівнянні з дрібними “гетьманчиками” він уже був недосяжний, незрівняно вищий – не кровожерний тиран, а творець, засновник держави. На тлі зіткнення різних особистостей постать Б.Хмельницького виявляється винятковою, неперевер-

шеною. Альтернативи гетьману немає; він, його вороги і “гетьманчики” – зрештою несумісні, порівняння лише підкреслює його величність.

З іншого боку, в системі аксіологічних тверджень можливі ситуації виділення більш доброго (серед доброго) або більш поганого (серед поганого). Функцію виділення чогось кращого серед добрих або чогось гіршого серед поганих виконують маркери – частки *ще*, *навіть* тощо. За їх участю порівняння сприяє виділенню якихось особливих достоїнств або вад; при цьому відносний характер позитиву і негативу зберігається, але яскравіше підкреслюється перевага одних перед одними, ціннісні орієнтації ускладнюються, виникають відтінки, нюанси оцінювання. Порівняйте: Добре нам мати на світі хорошого друга, Друзів – *ще краще* (М.Рильський) (значення позитиву підсилюється); Поховали стару; *ще смутніше* в хаті стало (Марко Вовчок) (посилюється значення негативу). Мова надає можливість в такий спосіб передати найтонші грані оцінки, поставити її десь на межі “добре” – “погане”: *Ще-ще* спереду, а ззаду на чорта походить (М.Номис) (тобто і спереду вже негожий, але ще можна терпіти, а як подивитись іззаду – то вже гіршого не може бути; звичайно, прислів'я передає переносне значення, що теж пов'язане з виміром – більш або менш поганого).

Як зазначають філософи, “протилежність добра та зла конституює сферу морального життя. Поза цією цінною парою неможлива жодна етика” (3, 142). Тим самим утвердження етичних начал у житті соціуму, релігійної чи культурної спільності, нації, держави зрештою спирається на визнання “доброго” і “поганого”, позитиву й негативу. Детермінованість поведінкових стереотипів традиціями, звичаями, віруваннями, системою виховання ставить проблему мотивації, вибору між добром і злом. За власне мовними категоріями оцінювання постають аксіологічні концепти мислення, сутнісні характеристики суб'єкта – носія певних ідеологічних, моральних принципів, що в свою чергу визначаються його належністю до етносоціальної спільноти.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка, события, факт. – М., 1988.
2. Бочковский О.И. Вступ до націології. – Мюнхен, 1991-1992.
3. Бубнов Н.Н. Проблема зла в русской религиозной философии // Звезда. – М., 1993. – №9.
4. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Брюссель-Торонто-Нью-Йорк-Лондон-Мюнхен, 1976.
5. Див.: Кононенко В. Символи української мови. – Івано-Франківськ, 1996.
6. Сэпир Э. Градуирование // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – М., 1985.
7. Див.: Wittgenstein L. A lecture on ethics // The Philosophical review. – 1965, January.

Лілія Невідомська

ДЕРИВАЦІЯ ТА ЇЇ ОСНОВНІ ВИДИ

Тяжіння лінгвістики до розв'язання теоретичних проблем, що стало особливо помітним у післясоюрівський період (див. 11, с. 21), усвідомлення знакової природи мови, її складної системно-структурної організації, внутрішньої та зовнішньої поліфункціональності, взаємозв'язку між мовною динамікою й статикою тощо помітно вплинули на диференціацію сучасного мовознавства. Його “розщеплення” неминуче, бо спричинене самою природою мови, властивості якої “настільки своєрідні, що можна, по суті, говорити, – як стверджує Е.Бенвеніст, – про наявність у мові не однієї, а кількох структур, кожна з яких могла стати основою для виникнення цілісної лінгвістики” (5, с.45). Діяння цієї тенденції виявляється не тільки у виникненні нових напрямків лінгвістичних досліджень, формуванні засад різних лінгвістик, а й у тому, що в межах традиційного мовознавства виокремилися автономні лінгводисципліни, раніше “розчинені” в інших, зокрема, словотвір, який десь із середини сорокових років нашого століття починає утверджуватися як самостійний розділ мовознавчої науки (див. 32, с. 468).

Проте згадана диференціація мовознавства супроводжувалась і супроводжується більш або менш помітним інтегруванням знань, отриманих у різних галузях лінгвістики, а також суміжних науках. Основа такої інтегративної тенденції знову ж таки криється у мові як об'єктиві пізнання, насамперед у її функціональній динаміці, якій притаманна єдність, взаємозалежність тих психолінгвальних процесів, що забезпечують продукування мовних величин (слів, словосполучень, висловлювань, текстів), необхідних для комунікації. Один із важливих аспектів цих процесів осмислюється в сучасному мовознавстві як дериваційний. Оскільки проблеми деривації особливо інтенсивно розробляються у теорії словотвору, то саме він відчутно впливає на формування засад інтегративного підходу до вивчення мовної динаміки в її синхронному вияві.

Зазначимо, що такий підхід спонукає окремих лінгвістів розгортати дослідження у напрямку, який спирається на універсальність принципу функціональної деривації в системі мови і об'єднує розгляд слово- та текстотворення. Так, С.Ю.Адлівакін, Л.М.Мурзін слушно вважають, що недостатньо “вивчати взяті самі по собі словотвірні процеси, як і взяті самі по собі процеси текстотвірні, – потрібно знайти загальний підхід до дериваційних процесів” (1, с. 3–4). Спираючись на це, вони обстоюють актуальність і необхідність особливого завдання – формувати дериватологічний напрям лінгвістики. На думку згаданих дослідників, “мовознавство як наука повинно поєднувати два напрямки – системологічний та дериватологічний” (1, с. 4).

Ми не ставимо за мету всебічно охарактеризувати суть цього широкого підходу до трактування дериватологічної проблематики, який спрямовує дослідницькі зацікавлення на створення у мовознавстві загальної породжувальної теорії, зорієнтованої не тільки на

формалізований опис мови у вигляді спеціальних символів, а на з'ясування психолінгвальних механізмів продукування реальних мовних величин. Однак побудова такої теорії – це, мабуть, досить віддалена перспектива. Нашу ж увагу привернула ситуація, за якої розширення обсягу поняття деривації, використання його за межами словотвору (насамперед у синтаксисі)¹ спричиняє певні труднощі, зокрема термінологічні, наприклад, доводиться розмежовувати словотвірну синтаксичну деривацію (ходити – ходіння, сміливий – сміливість і под.) та власне синтаксичну деривацію, яка охоплює різні породжувально-перетворювальні процеси в самому синтаксисі (див. 7, с. 5-7).

Крім того, якщо зважити на викладене широке визначення деривації, її універсальність, то за цих умов особливої актуальності набуває проблема класифікації дериваційних процесів. Інакше кажучи, важливо розмежувати різні види деривації, не випускаючи з поля зору їх зв'язок, функціональну взаємодію, можливе взаємопроникнення.

Така зведена класифікація повинна спиратися на інтегроване розуміння деривації. У сучасному мовознавстві подібне розуміння впливає не лише з наслідків лінгвістичної, але й психолінгвістичної інтерпретації дериваційних процесів, що засвідчує визначення, яке пропонують у вже цитованій праці С.Ю.Адлівакіна та Л.М.Мурзіна “Про предмет і завдання дериватології” (1). Згадані дослідники вважають, що деривація – “це мовленнєва (мисле-внутрішньомовленнєва) дія, яка полягає в породженні й перетворенні предикативних (комунікативних і номінативних одиниць), та продукування на їх синтаксико-семантичній основі з мовних будівельних матеріалів за мовними моделями певною мірою автентичних конструкцій натурального мовлення” (1, с. 10).

Варто зауважити, що в цьому визначенні простежується своєрідне ототожнення (на рівні внутрішнього мовлення) комунікативних і номінативних одиниць як предикативних. Однак необхідно вказати на те, що проблему співвідношення актів номінації та предикації в мовленнєвій діяльності лінгвісти й психолінгвісти розв'язують по-різному². Чимало дослідників, усвідомлюючи роль предикації на глибинному рівні мовленнєвого породження, взаємозалежність предикативних і номінативних процесів, все-таки розрізняють їх за метою. Зокрема, О.С.Кубрякова стверджує: “Акт номінації спрямований на позначення сутності, яку розуміють як щось єдине, хоча, можливо, побачену разом із її ознаками (...). Акт предикації спрямований на встановлення зв'язків – в ньому фіксуються предмети й процеси в їх реальних зв'язках і відношеннях, причому величини, між якими подібний зв'язок встановлюється, розведені і звичайно диференціюються” (18, с. 41).

Повертаючись до трактування деривації авторами наведеного визначення, додамо, що вони співвідносять її “з таким соціо-психо-

¹ Згідно з широким трактуванням, деривація не зводиться до словотворення, а об'єднує процеси “творення в мові будь-яких вторинних знаків, у т.ч. речень (...), які можуть бути пояснені за допомогою одиниць, прийнятих за вихідні, або виведені з них шляхом застосування певних правил, операцій” (32, 129).

² Висвітлення цієї проблематики див. у праці О.С.Кубрякової (18. 32-45; 97 і далі), статті Ю.В.Фоменка (30, 86-99).

лінгвістичним феноменом, який називається “мовленневою діяльністю людини” (1, с. 6). Тим самим деривація, мабуть, мислиться як глобальна єдність цих мовленневих процесів, операцій (глибинних й поверхневих), які завершуються породженням (творенням) висловлювань (текстів). Таке всеохопне розуміння деривації ще потребує теоретичного й термінологічного обґрунтування. Адже з погляду поширених теорій мовленнєвого породження у ньому вбачають діяння принаймні двох головних механізмів: а) синтаксичного, який керує творенням “лінійної схеми розгортання синтаксичної конструкції, оформленням пропозиції зі всіма її уточнювачами” та б) номінативного, який керує “пошуками необхідних одиниць номінації, почерпнутих із лексики мовця, їх вибором із арсеналу системно організованих засобів, а при потребі і їх творенням за правилами, що діють в мові” (18, с. 146). Із викладеного випливають висновки, важливі для класифікації дериваційних процесів.

По-перше, ми не розглядаємо деривацію як таку дію чи глобальний процес, до якого можна звести мовленнєве породження висловлювань (текстів) у цілому, бо останнє являє собою складне поєднання процесів мовомислення, що забезпечуються різними взаємопов’язаними породжувальними механізмами в їх органічній взаємодії.

По-друге, з психолінгвістичної точки зору у породженні висловлювань розрізняють кілька фаз³: спонукальну (мотив, комунікативний намір мовця), формувальну та реалізаційну (артикуляція, інтонування). На другій з вказаних фаз здійснюється смислотворення, наслідки якого формуються за допомогою мовних величин. При цьому формується задум майбутнього висловлювання спочатку у вигляді загального ще не розчленованого (згорнутого) смислу, який актуалізує певну “сітку” співвідносних понять та відповідне їй номінативне поле – семантичні комплекси, асоціативно пов’язані зі слухо-моторними образами слів. Із цих семантичних комплексів, у яких простежуються зв’язки слів за багатьма різними принципами, відбираються необхідні для лексичного оформлення висловлювань елементи (слова, аналітичні назви), що зберігаються у внутрішньому лексиконі, лінгвальній пам’яті. Важливим є те, що згаданий задум (загальний смисл), втілюючись поняттєво, реалізується також у певній схемі свого розгортання, яка відповідає логіці подій, співвідношенню реальних фактів. Вона актуалізує поле предикації (творення смислових пропозицій) та визначає лінійну послідовність розташування поняттєво-смислових елементів як компонентів значень номінативних одиниць, сполучення цих одиниць за граматичними правилами синтаксису. Саме на цій завершальній стадії фази – стадії формулювання думки, її втілення в синтаксично розгорнуті мовні величини простежується органічне поєднання номінації й предикації. Їх механізми у породжувальних процесах діють одночасно і, як правило, на рівні фонового автоматизму. Мовець думає, що сказати, і цьому підпорядковуються різні породжувальні, перетворювальні процеси,

³ У подальшому викладі ми спираємося в основному на огляд моделей мовленнєвого породження, який подано в книзі “Дослідження мовленнєвого мислення в психолінгвістиці” (12), значною мірою послуговуючись висновками й положеннями, викладеними у четвертому параграфі її другого розділу (12, 85-99).

операції, які здебільшого здійснюються автоматично.

Зрозуміло, що викладене трактування внутрішніх психолінгвальних процесів мовомислення обмежене висвітленням лише окремих аспектів надзвичайно складної проблематики мовленнєвого породження. Ми звернулися до них із метою висловити припущення, що саме на розглянутій формувальній фазі відбуваються породжувально-дериваційні процеси. Інакше кажучи, у межах двох головних породжувальних механізмів номінації й предикації спрацьовують різноманітні часткові механізми деривації, діяння яких вимагає спеціального психолінгвістичного вивчення та мовознавчого осмислення.

Зосереджуючи увагу на лінгвістичній класифікації дериваційних процесів, ми відштовхуємося від розуміння деривації як сукупності відмінних, проте взаємозв’язаних і нерідко взаємозумовлених психолінгвальних процесів, спрямованих на перетворення мовної семантики та плану її формально-структурного вираження з метою породження у мовленнєвій діяльності на базі одних (вихідних) лінгвовеличин інших (похідних) номінативних і предикативно-комунікативних лінгвоодиниць. Мовознавче моделювання дериваційних процесів здійснюється шляхом встановлення семантичних та формально-структурних відношень залежності між певними лінгвоодиницями, яка ґрунтується на виявленні часткової або повної тотожності їх плану вираження (формально-звукової структури) та наявності спільних (інваріантних) компонентів семантики. Дотримуємося думки, що тільки в межах таких відношень між мовними величинами доцільно виявляти дериваційну похідність і мотивованість. Тим самим поза сферою деривації залишається суплетивізм у цілому, а отже й т. зв. суплетивне словотворення⁴ (*гребти – весло, оперувати – хірург*).

Таке розуміння деривації та узагальнення наслідків лінгвістичного моделювання дериваційних процесів дозволяють виділити її основні види з урахуванням: а) функціональної підпорядкованості різних видів цих процесів, їх взаємозв’язку, можливого перетину; б) відносної автономності семантичних та формально-структурних дериваційних перетворень, які можуть виявлятися як взаємозалежні (двопланові) чи стосуватися перетворення або тільки семантики, або лише формально-звукової структури вихідних лінгвоодиниць.

Йдеться про загальну дериватологічну класифікацію інтегровального характеру, яка охоплює насамперед основні види деривації в сучасній українській мові без детальної і часткової систематизації, типізації дериваційних процесів у межах цих видів.⁵

У цій класифікації найвищий ступінь інтегрування, взаємодії з іншими видами властивий синтаксичній деривації.⁶ Синтаксична

⁴ Див., наприклад, роботу Ю.Д.Апресяна „Суплетивне словотворення в російській мові“ (2, 29-36).

⁵ Зауважимо, що при окресленні згаданих основних видів деривації ми здебільшого послуговуємося поширеними в українському мовознавстві термінами, хоча деякі з них багатозначні та не зовсім точні. Тому, якщо виникатиме потреба, будемо робити необхідні термінологічні пояснення, уточнення.

⁶ Багатогранна проблематика, пов’язана з синтаксичною деривацією, висвітлюється в монографії К.Г.Городенської (7). Із цієї книги можна почерпнути інформацію про погляди різних дослідників на це поняття, а також про мовознавчі праці, присвячені розглядові згаданої проблематики.

деривація – це перетворення одних синтаксичних величин із характерною для них формальною структурою в інші синтаксичні одиниці при збереженні спільності власне семантичного ядра (пропозиції): *Спортсмен пропустив кілька тренувань, бо хворів – Спортсмен пропустив кілька тренувань через хворобу; Привітання надійшло від друзів – привітання від друзів* та под. Із викладеного випливає, що синтаксичну деривацію трактуємо насамперед як необхідний та важливий аспект реального породження комунікативно-предикативних мовленнєвих величин. Синтаксичні дериваційні (перетворювальні) процеси реалізуються у тісній взаємодії з механізмами категоріально-функціонального інтегрування лексичних елементів, їх ієрархічно структурного поєднання та лінійного розташування, які забезпечують продукування інтонаційно оформлених висловлювань (текстів).

Отже, поняття синтаксичної деривації розглядаємо як вужче у зіставленні з ширшим поняттям породження мовленнєвих синтаксичних величин. Зауважимо, однак, що при розширеному розумінні деривації як творення будь-яких лінгвоодиниць узагалі, зокрема, одиниць вищого рівня інтегрування зі складників нижчого рівня мовної структури відповідно змінюється і значення терміносполучення “синтаксична деривація”. Воно при цьому охоплює не тільки синтаксичні перетворювальні процеси, а й інші синтаксичні аспекти мовленнєвого породження висловлювань (текстів), що супроводжується зміною, при якій похідна одиниця (речення) “за своїм формальним (граматичним) внутрішнім смисловим статусом відрізняється від вихідної (див. 6, с. 153).

Варто зазначити, що вживання терміносполучення “синтаксична деривація” з природним для нього власне синтаксичним змістом змушує шукати інший термін для окреслення явищ словотвірної синтаксичної деривації⁷ (*ламати – ламання* тощо), які можна було б назвати транспозиційним словотворенням. Адже поняття транспозиції, транспозиційних типів при інтерпретації подібних фактів словотворення застосовується у працях багатьох мовознавців: Ш.Баллі (3, с. 130-143), М.Докуліла (33, с. 200), О.С.Кубрякової (17), Я.Пузиніної (36), І.С.Улуханова (29), В. Грещука (8, с. 33).

Синтаксична деривація, як важливий аспект комунікативно-породжувальних процесів, інтегрує інші перетворювальні процеси, передовсім деривацію форм, яка забезпечує граматико-категоріальне оформлення номінативних одиниць, необхідне як для їх поєднання у синтаксичну цілісність, так і для різноманітних дериваційних трансформацій синтаксичних величин.

Деривація форм (формодеривація) – це такий вид перетворення формально-звукової структури слова, при якому воно змінює граматичні (категоріальні) значення при тотожності семантичного інваріанта – лексичного (когнітивного) компонента значення. Формодеривація охоплює словозміну (флексійну деривацію) змінюваних частин мови

⁷ Цікаво вказати на те, що польські мовознавці, визначаючи синтаксичну деривацію з погляду теорії генеративної (трансформаційної) граматики, зауважують: “У цьому значенні поняття синтаксичної деривації є наближеним до розуміння, якого йому надав Є.Курилович (1936), коли деривацію синтаксичну протиставив деривації словникової (лексичній)” (34, 104).

(*голова, голови, до голови тощо*) та формотворення – сукупність усіх інших способів творення синтетичних та аналітичних морфологічних форм, окрім суплетивізму (*ходить, ходила, ходило, ходили; чорний, чорніший, найчорніший; найбільш гористий*). На відміну від словотворення (*голова, головний, головувати*), формодеривація, як правило, не виходить за межі самототожності слова. Проте ця відмінність не є такою очевидною. Простежується, як відомо, взаємодія обох видів дериваційних процесів, про що, наприклад, свідчить тісне об’єднання суфіксів із закінченням у постосновних комплексах-формантах, функціональна співвідносність прийменників і префіксів та ін. Із цього погляду стосовно певної групи мовних фактів, явищ, процесів (творення видових форм дієслів, дієприкметників та под.) слушним є визнання їх перехідного характеру й статусу, що в цілому не зневиразнює особливостей формо- та словотвірної деривації.

Словотвірна деривація (словотворення) об’єднує сукупність дериваційних процесів, які забезпечують творення за певними зразками (моделями) простих та складних похідних слів шляхом різного за характером (транспозиційного, мутаційного, модифікаційного, оцінно-кваліфікативного) перетворення семантики вихідних лінгвоодиниць (лексем, синтаксичних сполучень) у його взаємозалежності з конструювальними чи зрощувальними змінами (перебудовою) формально-звукової структури цих вихідних мовних величин. За такого розуміння словотворення у межах цього виду деривації розрізняємо її різновиди: а) афіксацію, тобто морфемну деривацію, з усіма її способами (некомбінованими й комбінованими, чи змішаними); б) складання (основоскладання та словоскладання), яке може поєднуватися з афіксацією. Відповідно до цього розрізняються й особливості семантико-дериваційних перетворень. З’ясування їх природи (виявлення інваріантних компонентів семантики і тих, що формуються внаслідок деривації) при афіксації простежується в розмежуванні транспозиційних, мутаційних тощо словотвірних типів. Можливість подібної типізації семантичних перетворень у сфері складання ще вимагає відповідного узагальнення наслідків дослідження семантики українських складних слів різної дериваційної структури⁸. Зазначене обмеження словотвірної деривації (словотворення), а також використання цих еквівалентних термінів вимагають деяких пояснень.

По-перше, терміносполучення “словотвірна деривація”⁹ не є тавтологічним, бо значення термінів “деривація” та “словотворення” не однаково. Перший позначає узагальнене (родове) поняття, а другий – часткове (видове).

По-друге, певна еквівалентність термінів “словотворення” та

⁸ Семантика складних слів української мови розглядається в монографії Н.П.Клименко (14). Специфіку формування їх значень із погляду розрізнення словотвірних процесів на семантичний та синтаксичний типи розкриває також О.О.Тараненко (див. 25, с. 50-57).

⁹ Це терміносполучення використовують у сучасному мовознавстві, зокрема, І.І.Ковалик розрізняє словотвірну та морфологічну деривацію (див. 15, с. 9). Уживають терміна назву “*derywacja słowotworcza*” і польські лінгвісти (див. 34, с. 104).

“словотвірна деривація” у їх викладеному трактуванні – не надлишковість терміновжитку, оскільки останній дозволяє безпосередньо окреслити момент інтегрування словотвірних процесів у сферу деривації, яка виявляє динамічний (породжувальний) аспект мовної системи в цілому.

По-третє, при обмеженні словотворення афіксацією та складанням поза цим видом деривації опиняються способи, які традиційно визначають як: а) морфолого-синтаксичний; б) семантичний (лексико-семантичний); в) абрєвіаційний (див. 15, с. 30–33). Привертає увагу те, що виділення цих способів викликає певні вмотивовані застереження. Наведемо найсуттєвіші з них.

Так, морфолого-синтаксичний спосіб, який, на думку деяких дослідників, охоплює субстантивізацію, адвербіалізацію різних частин мови, творення т.зв. категорії стану тощо (див. 15, с. 30), демонструє не тільки складне переплетення моментів діакронії та синхронної динаміки мови, але й взаємодію транспозиції як зміни первинних синтаксичних функцій слів (словоформ) (*Хвора* жінка вийшла з палати і *хвора* вийшла з палати), з лексикалізацією (*до дому* – *додому*), на базі чого можуть формуватися афіксальні словотвірні моделі (*по-доброму*). У зв'язку з цим варто навести твердження В.М.Нікітєвича, який вважає, що “дериваційна транспозиція в точному значенні даного терміна – “безафіксна” транспозиція – не може розглядатися як один із способів словотворення (...). Транспозиція – синтаксичний спосіб номінативної деривації” (22, с. 96). Ми поділяємо викладені думки, проте, на нашу думку, у цьому випадку доцільніше говорити не стільки про спосіб, скільки про вид номінативної деривації (ширше деривації взагалі).

Транспозиційна деривація – це вид міжчастиномовних дериваційних перетворень семантики вихідних слів (словоформ), зумовлених зміною їх первинної синтаксичної функції на функцію категорії, в яку вони транспонуються, без змін формально-звукової структури цих вихідних лінгвоодиниць. Він об'єднує різновиди неафіксальної (неконструювальної) деривації, за якої наслідки транспозиційних семантико-дериваційних перетворень виражаються не безпосередньо у формально-звуковій структурі транспонованої одиниці, а в контексті її функціонування, тобто є прихованими (імпліцитними).

Виникають також певні суперечності і при виділенні лексико-семантичного способу словотворення. Одні мовознавці переконують у тому, що цей спосіб “повністю відсутній в синхронічному словотворенні” (21, с. 119; 27, с. 372), інші твердять, що набуття словом нового лексичного значення не можна назвати насправді словотвірним процесом, оскільки це не викликає появи формально нового слова (див. 23, с. 150). Спостерігається також зведення лексико-семантичного способу до появи гомогенних омонімів. Але визнання факту омонімії означає водночас відсутність мотиваційних відношень, що виводить омоніми як номінативні одиниці за межі синхронної деривації. Із розглянутих та деяких інших міркувань перетворення лексичної семантики слів визнають предметом передовсім лексикологічних досліджень, хоча не всі мовознавці з цим повністю погоджуються (див. 15, с. 27).

Ми виходимо з того, що не стільки омонімія слів, скільки їх

полісемія є постійним джерелом розширення інформативності словникового складу, ефективним й оптимальним видом номінації. Адже наявні готові лексеми здатні акумулювати наслідки пізнавальної діяльності людини, не викликаючи кількісного збільшення лексики, яке могло б стати критичним, якби у мові діяла тенденція – кожен пізнаний факт чи поняття наділяти новим окремим номінативним знаком. На противагу цьому вторинні (похідні) значення лексем активно формуються на базі вихідних. Якраз можливість встановлення дериваційної залежності між значеннями полісемантичного слова дозволяє вбачати в багатозначності не лише вияв системної організації лексики, результати її діакронного розвитку, але й простежувати динаміку синхронних дериваційно-семантичних перетворень. Так, С.Д.Кацнельсон зауважує, що полісемія – не просто ряд значень, який “історично склався в даній лексемі, як думає Потебня, – це перш за все ряд значень, об'єднаних актуальними дериваційними зв'язками” (13, с. 51).

Семантична деривація – особливий вид дериваційних лексико-семантичних перетворень, спрямованих на формування похідних значень наявних у мові слів, формально-звукова структура яких не зазнає при цьому жодних змін. Отже, і тут (як і при транспозиційній деривації) семантична трансформація безпосередньо не виражається (не експлікується) матеріально-звуковою формою слова, її наслідки виявляє контекст, який “підтримує”, певною мірою формує похідне значення. Ось чому семантичну деривацію (семодеривацію) визнають прихованою (імпліцитною).¹⁰ Її наслідки засвоюються мовною системою (узусом), що відбивають словники, наприклад: одинадцятитомний “Словник української мови” (СУМ): **павутинка** 1. Зменш.-пестл. до **павутина** 1. *Легка сітка із тонких волокон, утворених з клейкої рідини, яку виділяють павуки та деякі інші членистоногі тварини, а також окрема нитка такої сітки.* 2. *Тонка нитка з шовку, капрону і т.п.* // *Тканина з таких ниток.* 3. *розм. Дуже тонькі шовкові панчохи* (СУМ VI, 8-9).

Необхідно вказати на те, що прозорість мотивування другого значення першим, а третього другим, яка спостерігається у наведеному прикладі, не завжди простежується з такою виразністю. На кількість похідних значень, схеми дериваційних зв'язків між ними та вихідними значеннями, регулярність цих схем та їх можливу типізацію впливають різні чинники. Серед них і частиномовна протилежність слів, а також їх дериваційна похідність. Характерна особливість семантичної деривації полягає в тому, що ці процеси поширюються не лише на непохідні лексеми, але й на номінативні одиниці, утворені шляхом словотвірної, транспозиційної деривації тощо. Взаємодія семотворення з іншими видами деривації – один із актуальних аспектів його вивчення. Додамо, що проблеми розвитку лексичної семантики української мови в основному висвітлюються з лексикологічного погляду (19), та зосередження уваги

¹⁰ Визнаючи, що виникнення повних значень не обов'язково повинно супроводжуватися творенням нових слів, С.Д.Кацнельсон зазначає, що така “деривація не отримує матеріального вираження і залишається “невираженою”, “прихованою”. Вона спирається тепер на семантичні елементи контексту. Деривацію цього типу ми маємо право називати семотворенням, відрізняючи її від словотворення” (див. 13, с. 51).

передовсім на універсальних лінгвальних явищах метафори та метонімії¹¹ (див. 24, с. 87-94). Доповнення такого розгляду дериватологічним аспектом аналізу лексико-семантичних процесів сприятиме повнішому й всебічному дослідженню їх з погляду синхронної динаміки мови, комунікативних потреб номінації.

Як уже згадувалось, крім морфолого-синтаксичного та лексико-семантичного, певні застереження викликає і виділення такого способу словотворення (у його традиційно широкому розумінні), як аббревіація (див. 20, с.151-156). Аббревіатури – це особливі знаки, що виникають найчастіше шляхом усічення складників вихідних словосполучень (*Кабінет Міністрів України - КМУ*¹², *філологічний факультет – філфак*), хоча фіксується і скорочення слів (*бензоаправник – БЗ*). Їм властива прихована (імпліцитна) семантика, джерелом якої є компресія плану вираження – формально-звукової форми лінгвоодиноць, її редукування. Це прихована семантика відновлювального характеру, яка розкривається при структурному розгортанні аббревіатур у вихідні мовні величини. Аббревіація, з одного боку, перетинається із звичайними текстовими скороченнями, умовними позначеннями (*викладач – викл., розрахунковий рахунок – р/р*), а з іншого, – з різними типами усічення, поширеними при творенні варіантів імен (нерідко регіональних). При цьому усічення кінцевих елементів імен часто поєднується з афіксацією, наприклад: *Зореслав – Зорцю*. В українських діалектах відомі також скорочені словозмінні форми вокативів на зразок: *Мико!* (*Миколо!*), *хло!* (*хлопче!*).¹³

Крім того, аббревіатури певної структури можуть відмінюватися (*нардеп – народний депутат*). Виявляється також взаємодія аббревіації із семантичною деривацією: *запис актів громадянського стану – загс* (порівн., наприклад, реєстрація шлюбу в *загсі*, тобто у певній установі, приміщенні).

Незважаючи на певну структурно-функціональну специфіку, аббревіатури все-таки сприймаються як похідні утворення. При цьому варто привернути увагу до того, що аббревіація за деякими ознаками близька до складання. Зоною їх перетину можна вважати складноскорочені слова (*організаційні висновки – оргвисновки*).

З огляду на викладене виділяємо ще один вид дериваційних процесів – скорочувальну (*аббревіаційну*) деривацію (*аббревіацію*). Вона являє собою перетворення формально-звукової структури вихідних лінгвоодиноць, здійснюване шляхом їх скорочення (редукування), що, як правило, не супроводжується зміною семантики базових величин, а веде до її приховано-відновлювального згортання. На відміну від словотворення, при якому усічення твірних основ (часто морфемне) виконує, як правило, допоміжну дериваційну роль, при творенні

¹¹ Лінгвістичну концепцію метафори та метонімії як процесів, що виявляються на різних рівнях мовної системи, розробляє О.О.Тараненко (25).

¹² Приклади аббревіатур, що наводяться у статті, почерпнуті з “Короткого практичного словника аббревіатур та скорочень української мови”, укладеним Боженою Зінкевич-Томаняк та ін. й виданим у Ягелонському університеті в Польщі (1997).

¹³ Роль усічення при деривації похідних варіантів імен розкриває П.П.Чучка у роботі “Антропонімія Закарпаття”, де доводяться й вказані вокативні форми (див. 31, с. 54-94).

аббревіатур воно виступає основним дериваційним засобом, зумовленим чинниками прагматичного характеру, насамперед мовною економією плану вираження.

Виділяючи основні види деривації, важко обминути проблему дериваційного аналітизму, яка органічно пов'язана з номінативним аспектом дериваційних процесів. Переважна більшість розглянутих видів – це сфера номінативної деривації, яка об'єднує словотворення, транспозиційну, семантичну деривацію, аббревіацію. За характером вираження наслідків різноманітних дериваційних процесів зазначені види представляють монолексемну номінативну деривацію, бо результати дериваційних семантико-структурних перетворень не виходять за межі однослівних (синтетичних) найменувань. Однак в українській мові функціонують також аналітичні назви, наприклад, семантично зв'язані словосполучення з різним ступенем ідіоматичності та мотивованості (*пекти раків*) чи звичайні синтаксичні словосполучення, які водночас виступають розчленованими найменуваннями (*студентський квиток, будинок відпочинку* тощо).

У сучасному мовознавстві до розгляду аналітичних найменувань підходять із різних точок зору. Так, В.М.Нікітевич, спираючись на факт незаперечного існування морфологічних (граматичних) аналітичних форм, можливого виділення аналітичних сполук (фразем), пропонує критерії виокремлення дериваційних сполучень, які за певними ознаками відрізняються від інших вільних синтаксичних сполучень (див. 22, с. 57-77). При цьому дослідник, окреслюючи аналітичний спосіб, твердить про “вираження номінативних значень” (22, с. 78). Інакше кажучи, на першому плані тут статика: від значення до дериваційної (синтетичної чи аналітичної) форми його вираження.

Якщо ж підходити до аналітизму з позиції синхронної динаміки, тобто з погляду дериваційних перетворень вихідних одиниць у похідні, то спроба виділити окремий вид аналітичної деривації наштовхується на деякі труднощі.

По-перше, у випадку аналітичних граматичних форм простежуються наслідки десемантизації певних складників словосполучення, їх спеціалізація на вираженні не лексичних, а граматичних (категоріальних) значень (*буду ходити, більш присмний*). На цьому ґрунті у мові з'являються аналітичні форми, виникнення яких пов'язане зі становленням та поступовим розвитком її граматичної будови. У перетворювальних структурно-семантичних процесах в їх синхронному вияві згадані аналітичні форми разом із синтетичними функціонують у межах формальної деривації як розчленовані виразники властивих для них граматичних значень.

По-друге, існування лексичних аналітичних сполук (фразем), які виникали у різні періоди мовного розвитку у відповідних комунікативних ситуаціях і на сьогодні вже значною мірою втратили мотивованість, також не дозволяє твердити про актуальні для сучасної мови дериваційні процеси. Проте якщо фраземи зберегли співвідносність із базовими вільними синтаксичними словосполученнями й певну семантичну мотивованість, то стосовно них можна здійснювати синхронне

реконструювання дериваційних процесів, а отже, говорити про фраземотворення (фраземодеривацію) і в синхронному плані.¹⁴ У таких випадках часто спостерігаємо переосмислення, яке спирається на висновок про те, до чого приводять дія, стан, ознака тощо, позначені словосполученням (див. 26, с. 134-135), яке деривується у фразему. Так, наприклад, коли повідомляється про ситуацію, у якій тварині прищепили хвоста, то водночас можлива поява думки: це створює для неї певні незручності у поведінці, викликає відповідну реакцію. На основі такого висновку формується семантика фраземи *прищепити хвіст* – “створювати для кого-небудь складні умови, обмежувати чию-небудь діяльність (про людей)”.

Визначення специфіки фраземодеривації, сфер її поширення вимагає спеціального дериватологічного дослідження. Для нас актуальним є визнання того, що творення фразем здійснюється шляхом перетворень сукупної семантики, значень окремих компонентів синтаксичних одиниць різної структури, внаслідок чого виникають ідіоми з характерними для них ознаками: виразною оцінністю, образністю, метафоричністю¹⁵, а також прихованістю (імпліцитністю) вторинної семантики. Адже значення фразем, яке не становить простої суми закріплення у мові значень їх лексичних складників, виражається не прямо, а опосередковано, з опорою на контекст. Зважаючи на те, що при формуванні семантики фразем провідну роль відіграють лексико-семантичні перетворення синтаксично організованих величин, фраземодеривацію можна трактувати як особливий вияв семантичної деривації. Тобто вважати її семантико-аналітичною деривацією, що ґрунтується на синтаксичній базі, на відміну від якої розглянута раніше семодеривація стосується семантичних перетворень лексичних одиниць. Поряд із фраземами, що виступають аналітичними номінантами, у мові, як уже згадувалось, уживаються аналітичні найменування, які за формою є синтаксичними одиницями, близькими до вільних синтаксичних сполучень, а функціонально співвідносяться з однослівними назвами: *той, хто багатий, багата людина – багач*. Подекуди наявність подібних аналітичних номінативних найменувань компенсує відсутність монолексичних назв чи неможливість (із різних причин) творення необхідних похідних слів: *хоробра людина і смілива людина, але сміливець* (порівн. у російській мові *храбрец* та *смельчак*). Вивчення окресленого номінативного аналітизму виявляє досить широке коло проблемних питань¹⁶, які потребують осмислення і детального розгляду. До них належить, зокрема, і виділення т. зв. аналітичного способу

¹⁴ Додамо, що різноманітні трансформації наявних у мові фразем також можливо інтерпретувати як прояви синхронної фраземодеривації: *ані пари з вуст - ані слова з вуст*. Про діахронічний зміст терміносполучення “фразеологічна деривація” див. у статті С.Н.Денисенко (9, с. 50)

¹⁵ Дослідники фраземіки привертають увагу до того, що фразема може зазнавати семантичних змін, зрушень, трансформацій, які “позначаються передусім на її метафоричній, образній першооснові” (16, с. 21).

¹⁶ Маємо на увазі, зокрема, необхідність пошуків достатніх критеріїв для розрізнення звичайних синтаксичних словосполучень і аналітичних номінативів, виявлення тих структурних типів синтаксичних одиниць, що активно вживаються як аналітичні найменування, з’ясування системних стосунків останніх із однослівними назвами, особливо похідними.

словотвору, який полягає в тому, “що поряд зі словом у мові можуть виникати нові номінативні словосполучення як роздільно оформлена деривативна єдність: *ставати старим – старіти, ставати білим – біліти*” (15, с. 34). Зауважимо, що інтерпретація аналітичних номінативів із погляду дериваційної динаміки як способу словотворення, тобто творення слів, виглядає недостатньо точною, бо йдеться про появу не лексичних, а синтаксичних величин (насамперед, словосполучень), здатних “нарощувати” свій номінативний потенціал і з певною мірою регулярності функціонувати як стійкі складені номінанти. Частина з них може ставати основою подальшої універбації (10), наприклад, *білий гриб – біляк*, інші не отримують подібних лексичних відповідників: *вариста піч* – ‘піч, в якій варять страву, печуть і т.ін.’ (СУМ, I, 292).

Отже, якщо розглядати аналітичні найменування з погляду дериваційної динаміки, то сферу їх виникнення необхідно вбачати у породженні синтаксичних одиниць, синтаксичній деривації, а не у процесах власне словотворення. При цьому важливо зазначити, що осмислення будь-яких реалій позамовної дійсності спирається на предикацію (про певний предмет думки щось стверджується, окреслюються властиві для нього ознаки). Спрямованість мовленнєвого породження на розгорнуту предикацію завершується появою комунікативних висловлювань (*Наливку приготували з груш. Ця наливка грушева*). Коли ж воно зорієнтоване на потреби номінації, то простежується “послаблення” предикації, її згортання: *наливка, виготовлена з груш, грушева наливка – грушівка*. У мовознавчій теорії відомим є положення, що словосполучення у межах речення – це засоби номінації. Вони позначають предмети, явища, процеси, ознаки, названі головним компонентом сполучення, які уточнюються, конкретизуються залежним складником. А звідси випливає: певні типи вільних синтаксичних сполучень не набувають номінативної функції (вона притаманна їм), а посилюють її у тому розумінні, що реалізують свою номінативну здатність і поза висловлюванням, у якому вони виникли (див. 28, с. 11-12). Інакше кажучи, такі словосполучення закріплюються (подібно до слів) у номінативній системі мови як усталені готові найменування. Тому в таких випадках доводиться твердити не про аналітичний спосіб словотвору, а про номінативний аспект синтаксичних породжувально-перетворювальних процесів, тобто аналітичну номінативно-синтаксичну деривацію, що реалізується на перетині синтаксичних і тих семантичних та формально-структурних перетворень, унаслідок яких з’являється основна номінативна одиниця – слово або формується його нове (похідне) значення.

Завершуючи загальну характеристику основних видів деривації в сучасній українській мові, необхідно висловити деякі висновкові зауваження.

Так, розглянута класифікація, з одного боку, не вичерпує часткових різновидів, способів деривації, виділення і розгляд яких можливі в межах того чи іншого виду. З іншого, – вона не охоплює перетворювальних процесів, що стосуються будівельних елементів мовної структури (фонем, морфем, самих дериваційних моделей), хоча деякі

дослідники у подібних випадках твердять про дериваційну динаміку, зокрема, механізми внутрішньокореневої деривації (див. 4, с. 367-369). Простежуються також спроби застосувати поняття деривації у фонології (35). Проте вказані процеси доцільно вважати дериватоїдними, які на думку С.Ю.Адлівакіна та Л.М.Мурзіна, не виявляючи “єдності з процесами творення елементів комунікації”, можуть бути частково подібними до власне деривації (див. 1, с. 8-11). Важливо також зазначити, що систематизація, яка спирається на універсальності семантичних, структурно-формальних дериваційних перетворень, дозволяє простежити їх спільність, взаємозв'язок у площині породжувальної динаміки мови й одночасно виявити специфіку кожного виду деривації, зокрема уточнити деякі поняття, усунути суперечності, помітні при виділенні традиційних способів словотворення (лексико-семантичного, морфолого-синтаксичного та ін.).

Крім того, виділення основних видів деривації (синтаксичної, номінативно-синтаксичної, формодеривації, словотвірної, транспозиційної, семантичної, семантико-аналітичної, аббревіаційної), що зорієнтоване не лише на диференціацію, але і їх інтегрування, підпорядкованість, перетин, становить ту класифікаційну схему, на яку може спиратися об'єднання й одночасне розмежування цих видів (різновидів, способів) деривації за різними параметрами, що виявляють якесь особливості певних дериваційних процесів. Так, наприклад, за безпосереднім стосунком до актів предикації чи номінації синтаксична деривація та формодеривація відповідно відрізняються від номінативної деривації (словотвірної, транспозиційної, семантичної, аббревіаційної), хоча між синтаксичною та номінативною деривацією існують перехідні дериваційні зони, зокрема номінативно-синтаксична та семантико-аналітична (виникнення складених найменувань на основі синтаксичних словосполучень). Можливим є групування і за іншими ознаками, зокрема, за структурними особливостями вихідної (твірної) бази номінативної деривації (саме з цього погляду традиційно об'єднують складання й аббревіацію) чи транспозиційним характером номінативно-дериваційних процесів (транспозиційна та словотвірно-транспозиційна деривація) або ж за прихованістю (імпліцитністю) вираження наслідків згаданих процесів (семантична, транспозиційна, аббревіаційна, частково словотвірна деривація).

Отже, загальна класифікація дериваційних процесів, яка оперта насамперед на розуміння деривації як системно-функціональної сукупності різних видів взаємозалежних або відносно автономних семантичних й структурно-формальних перетворень вихідних лінгвоодиниць у похідні комунікативно-предикативні чи комунікативно-номінативні величини, є відкритою для її конкретизації, подальшого понятійно-термінологічного уточнення, а також можливої модифікації за умови врахування будь-яких інших визначальних рис, чинників, важливих для систематизації згаданих процесів та результатів деривації.

Література

1. Адлівакин С.Ю., Мурзин Л.Н. О предмете и задачах дериватологии // Деривация и текст: Межвузовский сборник научных трудов. – Пермь, 1984.
2. Апресян Ю.Д. Супплетивное словообразование в русском языке // Актуальные проблемы русского словообразования. I: Материалы республиканской научной конференции. – Самарканд, 1972.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955.
4. Баракин Г.Д. О механизме внутрикорневой деривации // Актуальные проблемы русского словообразования: Сборник научных статей. – Ташкент, 1982.
5. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1983.
7. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К., 1991.
8. Грещук В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995.
9. Денисенко С.Н. Мотиваційна база фразеологічної деривації (лінгвокраєзнавчий та лінгвістичний аспекти) // Мовознавство. – 1993. – №5.
10. Думчак І.М. Універбація в українській мові. – Автореф. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1998.
11. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1973.
12. Исследование речевого мышления в психолингвистике. – М., 1985.
13. Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. – Ленинград, 1986.
14. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984.
15. Ковалик І.І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979.
16. Кононенко В.І. Українська народна фраземіка: трансформація образу // Мовознавство. – 1993. – № 5.
17. Кубрякова Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия // Вопросы языкознания. – 1974. – № 5.
18. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М., 1986.
19. Лисиченко Л.А. Лексикология сучасної української мови: Семантична структура слова. – Харків, 1977.
20. Могилевский Р.И. Является ли аббревиация словообразованием? // Актуальные проблемы русского словообразования I: Материалы республиканской научной конференции. – Самарканд, 1972.
21. Немченко В.Н. Современный русский язык: Словообразование. – М., 1984.
22. Никитевич В.И. Основы номинативной деривации. – Минск, 1985.

23. Потиха З.А. Современное русское словообразование: Пособие для учителя. – М., 1970.
24. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988.
25. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К., 1989.
26. Телия В.Н. Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке. – М., 1981.
27. Тихонов А.Н. Синхрония и диахрония в словообразовании // Актуальные проблемы русского словообразования I : Материалы республиканской научной конференции. – Самарканд, 1972.
28. Удовиченко Т.М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. – К., 1968.
29. Улуханов И.С. Словообразовательные отношения между частями речи // Вопросы языкознания. – 1979. – № 4.
30. Фоменко Ю.В. Является ли предложение номинативным знаком языка? // Деривация и номинация в русском языке: Межуровневое и внутриуровневое взаимодействие. – Омск, 1990.
31. Чучка П.П. Антропонимия Закарпаття: Конспект лекцій. – Ужгород, 1970.
32. Языкознание: Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. - 2-е изд. – М., 1998.
33. Dokulil M. Tvořeni slov v češtině: Teorie odvozování slov. – Praha, 1962.
34. Encyclopediá językoznawstwa ogólnego // Pod redakcją K.Polanskiego. – Wrocław-Warszawa, 1995.
35. Milewski T. Derywacja fonologiczna // Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego. – Kraków. – 1949. – Zesz.1.
36. Puzynina J. Transpozycja, mutacja, modyfikacja. – Poradnik językowy. – 1978. – № 5.

Марія Оліяр

ВАРІАНТНІСТЬ ЯК СТИЛЬОВА ОЗНАКА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО МОВЛЕННЯ

Проблема шляхів розвитку літературної мови набуває особливої актуальності в часи різких суспільних змін. З кінця 80-х – початку 90-х років природне прагнення українського народу до збереження і розвитку національно-культурних цінностей, самоідентифікації спричинило активізацію суспільної мовної свідомості. Переосмислення вже існуючих мовних засобів, створення нових зумовлене насамперед екстралінгвальними причинами, тобто рухом суспільства до відродження і творення національної культури. Йдеться не про виникнення нової мовної системи, а про нормальний процес її розвитку та розширення меж літературних норм.

Помітні зміни відбуваються на різних рівнях мови, особливо в її лексичному складі, що тією чи іншою мірою усвідомлюється всіма мовцями. Очевидно, наявні лексичні засоби не здатні забезпечити адекватну передачу нової інформації, задовольнити потреби комунікації в сучасному суспільстві. У зв'язку з цим у мовознавстві дедалі частіше виявляються такі підходи до лінгвістичних явищ, що забезпечують прогрес вітчизняної мовної культури. Насамперед це переміщення уваги науковців зі змісту на форму, і тому особливо актуальною є проблема варіантності мовних засобів.

На думку В.А.Чабаненка, “варіанти слова – це потужний резерв мови, який забезпечує її функціональну поліфонічність” та “...характеризує норму й структуру більшості сучасних високорозвинених літературних мов” (7, с. 126 – 127), а “... в українській загальнонародній мові варіантність засобів вираження надзвичайно розвинена й становить одну з суттєвих рис її національної специфіки” (там само, с. 127). Тому не дивно, що в період зростання національної самосвідомості відбувається своєрідний “розквіт” варіювання, результати якого спостерігаємо на різних рівнях мовної системи: **фонетичному** (*Мексика – Мексіка, міф – міт, смачний – смашний, аура – авра, Європа – Европа, варіант – варіянт, геній – теній, шляхом – шляхóm, пронесті – пронéсти*), **дериваційному** (*різьблений – різьбований, щомиті – щомить, денационалізований – зденаціоналізований, захоплюючий – захопливий*), **морфологічному** (*мозоль – мозоля, нежитю – нежиті, моєму – мойому, людяності – людяности, до Парижа – до Парижу*), **синтаксичному** (*незважаючи на це – попри це, внаслідок цього – через це, в кілька літ – через кілька літ, їхати в Україну – їхати на Україну*). Характерною для сучасного літературного мовлення є й комбінована варіантність (*нарód – nárid, угрупóвання – угрупóвання, шоколадний – чоколядóвий, америкáнський – гамерйцький, гімназі́йний – гімназіáльний – гімназіяльний*).

Незважаючи на широкий діапазон варіантності, чимало проблем, що стосуються цього явища, залишаються в лінгвістиці невіршеними. Зокрема, недостатньо опрацьовані питання про співвідношення варіантів і норми, критерії нормативності. У зв'язку з цим одні вчені розглядають варіантність в аспекті загальнономовної кодифікованої норми і визнають лише нормативні форми (К.С.Горбачевич), інші вважають нормативним

будь-який варіант як явище мовленнєвої сфери (О.О. Леонт'єв). Розповсюдженою серед лінгвістів та респондентів залишається думка про надлишковість варіантності в галузі структури слова.

Формальна сторона мовної системи, як і змістова, розвивається, змінюється, удосконалюється, в результаті чого виникають дублети – модифікації лінгвістичних одиниць, які не мають семантичних відмінностей. Саме тому значущими для варіантів є стилістичні параметри – емоційно-експресивне забарвлення, активність і пасивність форм, їх застарілість чи актуальність і т.ін. Найвність варіантних опозицій, тобто стилістично нейтральних (не маркованих) і стилістично забарвлених (маркованих) варіантів, не лише характеризує стилістичну норму, але й забезпечує її рухливість, на відміну від загальномовних норм (орфографічних, орфоепічних, морфологічних та ін.), що відзначаються високим рівнем консерватизму.

Доцільність аналізу варіантності в аспекті стилістичної норми пов'язана ще з кількома важливими причинами. По-перше, варіантність виникає в мовленні, а специфіка стилістики, на відміну від інших лінгвістичних дисциплін, полягає в тому, "...що вона цілковито звернена до однієї із сторін такого явища, як мова, – її використання людьми" (6, с. 8). По-друге, "...колективні навички стилістично значущого вживання мови допускають регулярну взаємодію літературних і нелітературних пластів з метою досягнення виразності. У цій властивості слід шукати особливий нормативний характер стилістичного узусу, відмінний від загальної культурно-мовленнєвої норми" (там само, с. 25). Отже, використання ненормативних форм зі спеціальною експресивною метою є виправданим з погляду стилістики. Це дає можливість аналізу найрізноманітніших варіантів, констатованих на даному синхронному зрізі. По-третє, категорія стилістичного узусу ширша від інших узусальних категорій і включає форми, в тому числі й okazіональні, що перебувають за межами звичного вживання, але стилістично марковані, тобто їх використання емоційно та функціонально доцільне.

З погляду стилістичної норми жоден варіант okazіонального типу не виходить за її межі, оскільки твориться з наперед визначеною стилістичною метою (*шампанське – шампан, кожного року – кожноріч, імпровізатор – імпровізант*). Більшість таких утворень зустрічається в художньому стилі, оскільки художній текст єдиний, що допускає абсолютно "узаконене" функціонування okazіоналізмів як неповторних індивідуальних образно-виражальних засобів.

Лише незначна частина okazіональних варіантів не має яскраво вираженої експресивності і помітно не впливає на зміну семантико-стилістичної характеристики інваріантної форми. Основна мета створення цих мовних одиниць – внести зміни в традиційне оформлення лексеми (*непорочність – непороччя, нелюба – безлюба* (краса). Нерідко варіанти okazіонального типу використовуються для римування, економії мовних ресурсів ("Запасник. Музей. Сутемно й сумно". І.Римарук; "Глядацтво впливає з візій, тіла в квартири переносить, вмикає світло телевізій". Віктор Неборак).

Найменший ступінь експресивності характерний для потенційних утворень, які поступово втрачають ефект новизни та стилістичну виразність, але в момент виникнення виступають виражальними засобами і

створюють потрібний авторові стилістичний ефект незвичайності, несподіваності ("...купання для гострих твердих борлаків *чоловіцтва* в загарбаній вежі" Ю.Андрухович). Часто ці варіанти мають відтінок розмовності (*цинічка*), ефект негативної оцінки (*звірня, імпровізант*), підсилення ознаки, дії (*прапрадідський, суперхлопчище, розпоряднутися*).

Цікавим різновидом okazіональних варіантів є звичні для мовців форми, структура яких доповнюється певними елементами для підкреслення змістової ролі в тексті (*нестримний – неповстримний*). Іноді такі варіанти є засобом створення каламбурів, якщо містять семантично непоеднані елементи (*нерівнобезправність*), можуть мати іронічний ефект ("... *пропсихоаналізував* гарненько цілу національну історію.. " О.Забужко).

Варіанти okazіонального типу відображають світогляд автора, характеризують його індивідуальний стиль, багатство асоціацій, сприяють розкриттю художнього задуму, одночасно виявляючи загальну закономірність збагачення конотативних значень варіантних форм та увиразнення їх стилістичних функцій. Загалом же кількість таких утворень незначна.

Щодо варіантів інших типів, то великий фактичний матеріал підтверджує відкритість системи мовленнєвого варіювання. Не претендуючи на всебічний і ґрунтовний аналіз варіантності в сучасному актуальному мовленні, зробимо спробу простежити окремі аспекти функціонування варіантів у художньому, публіцистичному та науковому стилях.

Художній стиль кардинально відрізняється від усіх інших різновидів книжного мовлення тим, що не обмежує можливості індивідуально-авторського добору та модифікування мовних одиниць. Тому саме художній текст часто виявляє "...нові мовні явища, які випереджають існуючу норму, активізує семантичні та граматичні потенції мови" (1, с.4).

На відміну від художніх творів, у публіцистиці використовується певне коло стереотипних функціональних засобів. Але, з іншого боку, публіцистична мова в багатьох жанрах тяжіє до художнього відображення дійсності і дає достатньо простору для вияву індивідуальної авторської манери. Крім того, публіцистика швидко реагує на будь-які зміни в житті суспільства, а отже, відображає й нові тенденції в розвитку сучасної літературної мови, що часто виявляються у варіантності форм вираження. Такий вибір функціональних сфер дає можливість розглядати найрізноманітніші мовленнєві модифікації в аспекті стилістичної норми.

Зібраний фактичний матеріал дозволяє стверджувати, що варіювання у художньому та публіцистичному стилях сучасної літературної мови є активним явищем. У цих функціональних сферах поширені і нормативні, що відповідають "...системі, структурі літературної мови, історичній традиції" (4, с.6), варіанти (*зал – зала, вважати – уважати, сльозами – слізьми, сину – синові*), і ненормативні модифікації, що являють собою соціально й територіально диференційовану варіантність (там же) (*зайнятий – зайнятий, шарфа – шарфу, найцікавіше – найцікавіще, дев'яносто – дев'ятдесять*).

Варіантні пари та ряди переважно складають компоненти, що належать до активного шару лексики (*скло – шкло, магазинний – магазинний, паспорт – паипорт, удар – зудар, хотіти – хтіти, видно – видко*), але

значною є й участь пасивної лексики (*кафтан – кавтан, корсетка – керсетка, лакей – льокай*).

Стилістичні резерви варіантних опозицій дають можливість письменникам, журналістам вільно оперувати мовними засобами в різних мовленнєвих ситуаціях. Навіть нейтральні варіанти мають стилістичне значення, бо, на думку Т.Г.Винокур, вже сам факт їх уживання в мовленні є свідченням стилістичного відбору (6, с. 9). Крім того, при детальному стилістичному аналізі, як правило, виявляються семантичні відтінки, функціональні відмінності дублетних форм, які й зумовлюють збереження варіантів у мовленні як засобів, що забезпечують гнучкість і виразність вислову.

Варіювання характеризується двома протилежними напрямками – появою нових форм і відтворенням реліктових та архаїчних – і зумовлює асиметрію мовної системи як основний чинник її розвитку (4, с. 3). На синхронному тлі сучасних літературних норм діахронічна варіантність відзначається виразною стилістичною маркованістю і відіграє традиційну роль у високому патетичному стилі або є засобом іронії чи сарказму (“Почалася лиха *ловитва*, але знають рідню слова – хочеш вимовити: молитва і зривається з уст: Литва” І.Римарук). Окремі застарілі варіанти поступово входять до активного мовлення (*розвиток – розвій, леговище – літовисько, будучність – будучина – будуцина*), зокрема, в публіцистичному стилі (“Зараз на *літовиську* зима” (з телепередачі), що поряд із поживавленням використання архаїзмів-синонімів (*позаяк, мапа, вакації*) не лише в художньому і публіцистичному, а й у науковому стилі свідчать про помітну архаїзаторську тенденцію в сучасному актуальному мовленні.

Поживавився і процес проникнення варіантів діалектного походження в книжні стилі, зокрема, південно-західних діалектизмів (*тепер – теперка, краплі – кроплі, звідти – звідтам, кожний – кождий*). Вони виступають як нормативні з погляду стилістичної норми, коли виконують функцію збагачення синонімічних рядів, поповнюють мовлення додатковими виразно-зображальними засобами, слугують потребам ритмізації в поезії, евфонії мовлення, стилізації під народнорозмовність (“Ах! *Твої* очі – чисті, дві зорі лили проміння в вірне моє серце...” О.Яхневич; “...пернаті мої сновидіння міцніші насонних *кропель*. ...” Ю.Андрухович).

Сучасне літературне мовлення, особливо поетичне, поповнюється новими варіантними утвореннями всіх типів. Це акцентологічні варіанти (*вояк – в'ояк, переляк – перел'як, святá – св'ята, п'явк'ї – п'явки, музика – муз'їка, шляхом – шлях'ом*). Частина з них використовується для оформлення ритмомелодійного малюнка поетичних текстів (“Розбрелися вулиці, мов п'яні, Міцно сплять в осінньому теплі, А над ними *птахи* диво-ранні Пролітають низько...” О.Яхневич), для логічного виділення окремих лексем, надання їм певних експресивних відтінків (“Посміхається нам із генизи *прап'орів* і свастик наш онук, наш новий ренесансовий Бог!” С.Процюк). Разом з тим, чимало акцентологічних варіантів не виконують жодних стилістичних функцій і знаходяться за межами не лише загальномовної, але й стилістичної норми. Це помилкові наголошування, зумовлені впливом інших мов або діалектів, особливостями індивідуальної вимови (*л'ещата, містилося, довіднік, завагітніти, пронесли, подорослішати*), які досить часто зустрічаються в публіцистичному стилі (радіо, телебачення).

Щодо фонетичного варіювання, то привертає увагу значна кількість варіантних модифікацій іншомовних лексем. Це в першу чергу варіанти із звуком / г / (*магістр, генеза, регент, геній, геолог, гарантований, епілог, хірург, газета, ортія, генофонд* та ін.). Частині цих варіантів притаманна експресія свіжості, урочистості (“Нині знаю, бо весь під жорсткими дощами промок у дорозі до храму із назвою “Чаша *Іраалі*” С.Процюк), помітне вживання, продиктоване необхідністю звукового увиразнення вислову, (“Мо’, заспіваємо гуртом, Тичино? Ти ж церковний *регент!*” С.Процюк). Іноді незвичне звукове оформлення привертає увагу слухача і ставить відповідне слово в центр висловлювання.

Однак вживання звука / г / в давно запозичених словах, де традиційно вимовляється / г /, що є дистиінктивною ознакою української мови, без спеціальних стилістичних настанов у теле- і радіопередачах, художніх текстах (*оріанічно, генеральний, легендарний, газета, ідеолог*), а особливо в словах грецького походження, яким цей звук не властивий (*енергія, педагогіка, гіпотеза*), власне українських словах (*тай, голос*) сприймається як вияв гіперизму, “...як порушення традиційного звукового образу національної мови” (2, с.23). Причинами виникнення цих варіантів можуть бути контакти з західноєвропейськими мовами, “непрестижність” вимови / г / в певних соціальних колах мовців, вплив друкованої продукції та усного мовлення представників української діаспори, запровадження нових правописних норм.

Впливом правописних кодифікацій, що не цілком засвоїлися, зумовлені варіантні опозиції типу *Мексика – Мексіка, Сидней – Сідней, Патрісія – Патрісія, Сан-Франциско – Сан-Франціско, трилер – тріллер*. Дискусії з приводу нових правописних норм, у яких між мовознавцями не досягнуто одностайності, зумовлюють і появу варіантів на зразок *колоніальний – колоніальний, геніальний – геніальний, соціалізм – соціалізм, Іліада – Іліяда*, а також перегляд усталеної вимови слів (*Афіни – Атепи, міф – міт, Хемінгуей – Гемінтвей, Холмс – Голмс, Фрейд – Фройд, смачний – смашний, лауреат – лавреат, Ейнштейн – Айнштайн, Європа – Европа*). Перелічені варіанти в стилістичному плані різняться поширеністю в мовленні (вони притаманні більшою мірою усним жанрам публіцистики, меншою – художньому стилю), частина їх відзначена відтінком застарілості, і лише зрідка вони виконують інші стилістичні функції, наприклад передають експресію урочистості, патетики (“Зачаклований *міт*-корифей обростає тотемними змінами” С.Процюк).

Варіантність цього типу відображає історичні закономірності розвитку української мови та її взаємодію з іншими мовами. Разом з тим, насторожує відсутність уваги до розумного збереження мовних традицій, що склалися в останні десятиріччя. Однак і ці варіанти мають потенційні можливості входження в норму, пройшовши випробування часом.

Варіантні опозиції, які мають відмінності у морфологічній структурі, характеризуються зміною категорії роду (*апел'син – апельсина, гранат – граната, продаж – продажя*) і мають стилістичний відтінок розмовності. До них належать також функціонально активні міжстильові варіантні відмінкові форми іменників (*двора – двору, плечима – плечами*), стилістично марковані вокативи (“*Братове*, до вогню мене прийміть...” Ю.Андрухович), що характеризуються ефектом урочистої патетики. Щодо

варіантів давального відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни, то аналіз фактичного матеріалу засвідчує активність обох паралельних форм у художньому, публіцистичному, науковому стилях (*сину – синові, місяцю – місяцеві, краю – краєві*), використання яких часто пов'язане з вимогами евфонії мовлення. Тому рекомендації нехтувати однією з форм (точніше, формою на -у, -ю як спільною з російськими), очевидно, безпідставні.

Питання про існування дериваційної варіантності залишається у мовознавстві дискусійним. Переконаливою нам видається позиція В.Д.Семиряк, котра вважає словотворчими варіантами спільнокореневі лексеми, в яких словотворча роль афіксів стає менш виразною або зовсім нейтралізується і не вносить в утворений дериват нового значення (див. 5) (*марно – намарно, настрашитись – зістрашитись, жадання – пожадання, взаємно – навзаєм, кволий – прокволий, покірність – покірливість, звичайно – зазвичай, довірливо – довірчо*). Виразально-зображальні потенції словотворчих варіантів зумовлюються експресивністю і кореневої частини, і приєднаних до неї суфіксів та префіксів, а тому гама стилістичних відтінків, що можуть передаватися ними, багата й різноманітна. Це можуть бути варіанти інгерентно вираженого позитивного (*навчитель, довірчо*) і негативного (*пагілляччя, розсварений*) емоційного плану. Завдяки дериваційній варіантності розширюються і поповнюються синонімічні ряди, що дає можливість авторам якнайточніше передати семантичні відтінки (“Порожнеча в душі, порожнеча, Й ціпеніють і дух, і рука. Ця покірливість долі овеча, а навпроти – оскал хижака” І.Гаврилович), увиразнити дію, стан, надати їм стрімкості, цілеспрямованості, викінченості (“Та наставало поганьблення титана” Є.Баран), схарактеризувати персонажів (“...хто б ним, бідашечкою, цікавився... О.Забужко”).

Але найбільші виразально-експресивні можливості властиві комбінованим варіантам, в яких на даному синхронному зрізі виявляються відмінності одночасно на кількох мовних рівнях. Комбінована варіантність може поєднувати елементи різних історичних періодів (*лови – ловитва, зелень – зело*) та опозиції, що виникають внаслідок взаємодії сучасної літературної мови й діалектів (*дарёмно – дарма, чурйна – чупер*), видозмін запозичень з інших мов (*патологія – патологізм, дебільність – дебільство*), впливу розмовного стилю мовлення (*поліцай – поліціянт, пошана – пошановання, завжди – завжди – завжди*).

Комбіновані варіанти функціонують як в шарі активної, так і пасивної лексики. Варіантні пари та ряди поєднують стилістично нейтральні та марковані одиниці. Стилістична нейтральність членів варіантних пар забезпечує їх міжстильове функціонування (*концентрація – концентрування*). Емоційно-експресивне забарвлення комбінованих варіантів характеризується багатством відтінків: від експресивності позитивного характеру (*боротьба – борня – уроч., скорбота – скорб – уроч., велич – величчя – величність – поет.*) до негативного (*баба – бабера – вульг., валансатися – валандатися – ірон., розгул – розгуляння – ірон.*). Особливе значення відіграє комбінована варіантність у розкритті індивідуально-авторської манери, беручи участь у створенні стилістичних фігур ампліфікації (“У дороги, як і в долі, Є початок і кінець. По крутім життєвським полі не перейдеш навпростець” Я.Ярош), градації (Твердь аксіом погорить. Згине

гавкіт. І воскресне мармуровий Ліст. Вірю: зойки жажітні Мавки Ще розбудять туші сонних міст”. С.Процюк), в урівноваженні голосних та приголосних звуків (“Ірій пливе над полями сумними. Хилиться сонях у сні вдалині” Я.Ярош).

Сучасний етап розвитку літературної мови характеризується і значною синтаксичною варіантністю, що виявляється в існуванні паралельних синтаксичних одиниць, тотожних за смисловим значенням. У стилістиці вони можуть бути функціонально однорідними висловами або відрізнитися за сферою застосування, рідше – за експресивним забарвленням. Наприклад, стосовно варіантної пари типу *повертатися на Україну – повертатися в Україну* перевага в книжних стилях надається другому елементові, хоча паралельна форма також дуже поширена і традиційно часто вживана. У варіантних рядах типу *їхати на автомобілі – їхати автомобілем – їхати в автомобілі* частіше вживаються форми місцевого відмінка, а в паралелях у *1958 році – 1958 року* ширше починають використовуватися форми родового відмінка. Окремі елементи у варіантних парах сприймаються як архаїчні (*подарунок на свято – подарунок про свято, грати на сопілці – грати на сопілку*).

На відміну від художнього та публіцистичного стилів, наукова мова використовує строго стандартизоване коло засобів вираження, що практично не виходять за межі літературних норм. Тому варіантність не є характерною ознакою наукового стилю. Однак і в цій функціональній сфері помітна тенденція до пожвавлення процесу варіювання. Більша частина варіантів є дублетними (*учений – вчений, фіксація – фіксування, наступного року – на наступний рік*). Варіантність у термінології охоплює різні суспільні сфери (*словотвір – словотворення, орфографія – ортографія, педагогіка – педагогія, ментальність – менталітет, гени – тени, оркестровка – оркестрування*) або представлена загальнонауковими термінами (*генезис – генеза, варіант – варіант, агрегат – агрегат*). Форми, вживані в минулому, в основному характерні для друкованих праць учених з української діаспори, а також раніше заборонених чи забутих досліджень українських науковців (*конгломерат – конгльомерат, демократичності – демократичности, соціальний – соціальный, роль – роля*). Очевидно, їх впливом пояснюється збільшення кількості варіантів, що виходять за нормативні межі наукового стилю або є рідко вживаними в ньому, і в сучасних матеріалових виданнях (“...орієнтував газету на “общепонятный язык...”; “...потрібні не лише факти, а й художнє зображення...” (з монографії); “заклучні уваги” (з підручника).

Безумовно, лексеми та їх модифікації, синтаксичні варіанти, уживані в творах та працях І.Огієнка, Є.Маланюка, О.Ольжича, Ю.Шевельова та ін. й уніфіковані або відкинуті у свій час, мають право входження до активного словника сучасної літературної мови. Але на даному синхронному зрізі в межах наукового стилю їх уживання сприймається як стилістично ненормативна заміна нейтральних книжних елементів некнижними, що в науковому мовленні набувають різкої експресивності, тобто реалізуються в негативній формі (8, с. 38 – 39).

Отже, тривожним явищем у сучасному літературному мовленні є не варіантність загалом, а велика кількість форм, що виходять за межі не лише загальномовної, а й стилістичної норми. Це насамперед стосується

засобів масової інформації, особливо таких популярних, як телебачення і радіо, що покликані сприяти закріпленню літературних норм, навіть у своєрідному жанрі реклами, орієнтованої на стереотипи позитивнооціненого характеру. У період активізації мовної свідомості ненормативна варіантність в рекламі ("...нам *необхіден* добре збалансований комплекс вітамінів", "...не потрібно *шарфу*...", "дешеві аерозолі – не *самий ефективний* засіб...", "Його сумний досвід стане вам *у нагоді*" і под. – з телепередач) відволікає увагу від змісту, тобто знижує або зводить нанівець експресивний вплив рекламного тексту чи й викликає, замість очікуваної, негативну реакцію.

Таким чином, гнучкий характер діючих у сучасній літературній мові стилістичних норм допускає широкий діапазон варіантності. Основними причинами появи варіантів є взаємодія літературної мови з діалектами, адаптація в мовленні запозичених лексем, індивідуально-авторська (насамперед художня) творчість, вимоги фонетичної естетики мовлення. Крім того, аналіз зібраного матеріалу засвідчив високий рівень екстралінгвальної зумовленості процесу варіювання. Це виявляється в архаїзаторських тенденціях, мовному пуризмі, що помітні у практиці багатьох видань, радіо-, телепередачах і загалом вписуються в русло т. зв. "етнографічного підходу" до норми (Ю.Шевельов), який продовжує діяти. Підтверджується і думка про те, що "у періоди активізації мовної свідомості ті або інші варіанти, що пропонуються як нормативні, часто безпосередньо пов'язані з ідеологічними та політичними позиціями учасників мовної полеміки і, зрештою, з певними національно-культурними орієнтаціями" (8, с. 33).

Найширше варіантність представлена в художній літературі, де і нормативні, і ненормативні варіанти мають необмежені можливості для естетичної модифікації та поповнення арсеналу виражальних засобів літературної мови. Тут з художньо-образними настановами використовуються виражальні потенції різних типів варіантів, тому переважна більшість з них не виходить за межі стилістичної норми.

Значно поживавися процес варіювання в різних жанрах публіцистичного стилю, але порівняно з художнім тут зустрічається чимало випадків уживання варіантних форм без будь-якої спеціальної стилістичної настанови, що призводить до порушення стилістичної норми. Стилiстична нормативність полягає в цілісності й послідовності стилістичного вибору, який приводиться в дію т. зв. узуально-стилiстичним комплексом (стилiстичний засiб, стилiстичне значення, стилiстичний прийом, стилiстичне завдання, ефект) (6, с. 21). Якщо хоча б один з елементів цього комплексу втрачений або не скоординований з іншими, мовний засіб стає стилістично ненормативним. Саме це й відбувається, коли автор певного тексту використовує мовні знаки чи їх модифікації, що не відповідають естетичному завданню.

Будь-яке, навіть незначне, порушення узуально-стилiстичного комплексу найбільш помітне в науковому стилі. Щодо публіцистики, то рівень стилістичної нормативності у використанні варіантних форм вищий у пресі, нижчий на радіо і особливо на телебаченні.

Кардинальна зміна соціально-історичних умов функціонування сучасної літературної мови зумовлює значне збільшення чергувань дублетних у семантичному відношенні форм. З іншого боку, з'являється гостра

потреба в стабілізації літературної норми і стилістичної як її різновиду. У відборі та закріпленні однієї або кількох варіантних форм важливу роль відіграють різні джерела друкованого та усного слова. Нормативність може бути знехтувана, лише коли йдеться про певний стилістичний ефект. Усі інші випадки ненормативного вживання можна розцінити не інакше як вияв мовленнєвої неграмотності, низького професіоналізму.

Література

1. Биби́к С.П. Естетичні модифікації народнорозмовності в ідіостилі Григора Тютюнника. – Автореферат дис. ... канд філол. наук. – К., 1994.
2. Єрмоленко С.Я. Зміни закономірні, поступові, але не революційні // Мовознавство. – 1995. – №1. – С.32 – 34.
3. Кучеренко Л.М. Комбинированные варианты слова в украинском языке. – Дисс. ... канд. филол. наук. – Запорожье, 1987.
4. Монжале́й Т.К. Варіативні форми в структурі дієслівної парадигми в сучасному російському розмовному мовленні (формально-граматичний і лексико-семантичний аспекти). – Автореферат дис. ... канд. філол. наук. – К., 1992.
5. Семиряк В.Д. Словотворчі варіанти в сучасній українській мові. – Дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1972.
6. Стилiстика русского языка. Жанрово-коммуникативный аспект стилiстики текста. – М.: Наука, 1987.
7. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. – К.: Вища школа, 1984.
8. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика і моделювання лінгвістичної свідомості // Мовознавство. – 1997. – №1. – С.29 – 39.

Галина Шацька

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКИХ МОВНИХ СТОСУНКІВ У ГАЛИЧИНІ

Процес діалектики німецько-українських мовних стосунків на теренах Галичини тривав століття і не відзначався ні стабільністю мовної ситуації, ані рівною інтенсивністю мовних взаємовпливів. З погляду хронології, історичних передумов та лінгвістичних особливостей цього процесу вирізняються три домінуючі періоди: 1) період існування Галицько-Волинської держави (12 – 13 ст. (до 1340 р.)); 2) період приналежності до Польсько-Литовської держави (до 1772 р.); 3) період перебування у складі Австро-Угорської монархії (1772 – 1918 рр.). Аналіз літописів, документальних та літературних джерел дає підстави стверджувати, що процес міжмовних стосунків у кожному з цих періодів відрізнявся як екстралінгвістичними так і внутрішньолінгвістичними чинниками.

Оскільки історичні особливості перших двох періодів висвітлені у попередньо опублікованих роботах (1, 2), тут подаємо загальну характеристику суто міжмовних стосунків.

Упродовж першого періоду мова галицьких слов'ян сприймала поодинокі німецькомовні впливи на власній, рідше на німецькій та на нейтральній територіях. Саме вони могли спричинитися до прямих запозичень ряду германізмів у старовірхньонімецькому та середньовірхньонімецькому варіантах.

Таке припущення підтверджують наступні фактори: 1) співзвучність низки українських лексем із старо- та середньовірхньонімецьким варіантами їх відповідників, які в сучасній німецькій мові звучать інакше, напр.: сту. *столь* (у значенні “королівський трон”) – ствн. *kuningstuol*, сту. *мніхъ* – ствн. *münich* – н. *Mönch*, у. *черешня* – стбав. *keressia* – н. *Kirschbaum*, *Kirsche*; 2) належність запозичених германізмів до тих сфер, в яких спостерігалися етнічні контакти (військова та церковна сфери, придворне життя, торгівля, ремісництво), напр.: сту. *рицерьъ* – свн. *ritter*, у. *герб* – свн. *erbzeichen*, сту. *бровар*, – свн. *brouwer* та ін. (3).

Процес запозичення поляризувався в бік української мови, оскільки запозичувані германізми були назвами нових понять і тому легко сприймалися та освоювалися. У тогочасних літературних формах (літописах) ці взаємини майже не відобразилися.

Другий період – “польський” – характеризується інтенсифікацією німецьких мовних впливів на мову галичан, хоча часто через польське посередництво. На території Галичини – у Львові та його околицях – утворюється ареальна німецькомовна сфера – середньовічний мовний острів. Німецька мова вживається на двох рівнях: адміністративно-літературному (мова магістрату, документів, театру, перші літературні форми) та на розмовному (мова ремісників, торговців, бюргерів). Її вплив відображають германізми, запозичені із відповідних сфер: німецького магдебурзького права, містобудування, книгодрукування, цехового ремісництва. Основним чинником активності такого процесу запозичення була знову ж новизна понять. Запозичені лексеми (середньовірхньонімецький варіант) уже зустрічаються і в деяких літературних формах: в галицьких грамотах 14 –

15 ст. (4) та у поезіях галицьких ченців, дяків, освічених міщан, як от Йоанікія Волковича, Якова Садовського, Андрія Скульського (17 ст.) (5), напр.: сту. *голдовати* – свн. *holden* (присягати на вірність), сту. *кгрунтъ* – свн. *grunt*, сту. *платнеръ* – свн. *plattner* (зброяр), сту. *кунити* – свн. *kunst*, сту. *кватлт* – свн. *gewalt*, сту. *люс* – свн. *lōē*, нн. *los*, у. *лихтар* – нн. *Leuchter*, у. *муровати* – свн. *müre*.

Ні у німецькій літературі, ані в україністиці німецьких авторів цього часу майже не зафіксовано запозичених українізмів. Автори супроводжують поодинокі специфічно українські реалії описами або замінюють їх ними взагалі.

Найважливішим і найінтенсивнішим у діалектиці німецько-українських мовних взаємин у Галичині був третій період. Його початком стало включення галицьких земель до складу Австро-Угорської імперії, а тим самим до німецько-австрійського світу, в 1772 році. До інтенсифікації мовних контактів спричинилися як масові етнічні взаємини на теренах Галичини, що призвели до вклинення носіїв німецької мови в україномовні території у вигляді мовних островів, так і менш численні вкраплення поодиноких носіїв української мови в ареальні сфери німецькомовних островів чи у мовну територію за кордоном.

Процес мовних взаємин у 18 – 19 ст. здійснювався на двох рівнях: адміністративно-літературному та розмовно-діалектному. Кожен з рівнів характеризується рядом екстралінгвістичних та лінгвістичних факторів, що мотивують інтенсивність, поляризацію та результативність цих взаємин.

Наявність міжмовних контактів на адміністративно-літературному рівні засвідчують:

1) централізоване запровадження в містах і селах Галичини німецького адміністративного апарату, напр.: Леопольд Захер-Мазох став директором львівської поліції, Йозеф Відман – старостою Бережанського округу, Казимир Мільбахер – старостою Львівського округу, Георг Венеамін Остерман – окружним комісаром у Станіславі (6) та ін;

2) поява в Галичині, зокрема у Львові, німецького інтелігентського прошарку, який включав учителів, лікарів, аптекарів, архітекторів та митців. Серед них – архітектори Юліус Гохбергер, Йоган Зальцман, Теофіл Ганзен (7), австрійські скульптори Антон та Йоган Шімзери. Ця еліта мала свій театр, видану в Галичині (напр. у львівських, коломийських, стрийських друкарнях Піллера) чи одержану з Німеччини і Австрії пресу, суди, банки;

3) заснування німецьких шкіл в Галичині. Факти з історії галицької культури свідчать, що в 1774 р. у Львові була заснована німецька головна школа народна, в 1786 р. окружні німецькі школи вже були в Перемишлі, Стрию, Бережанах, головні – в Дрогобичі та Бучачі, міські – в Добромилі, Яворові, Долині, Калуші, тривіальні – в Станіславі. У цих закладах працювали вчителі-німці, напр. в Коломиї – Георг Ганіш (8, 9);

4) зміни в економіці Галичини: заснування німецькими бюргерами підприємств (пивовари Майер у Львові та Зельдмайер у Станіславі, коваль Гаусвальд у Станіславі, львівські квітникарі Шнайдер і Гайслер). Значну роль відіграла побудова залізниці, що йшла через галицькі землі до Відня;

5) поява у містах галицької білінгвістичної інтелігенції, що виростає із німецько- та україномовного середовища, навчаючись часто за кордоном, зокрема М.Грушевський, батько й син Лепкі та ін.

Друкованою ілюстрацією літературного рівня німецької мови в Галичині служать: 1) потік адміністративної періодики, яка поступала з Відня, регламентувала і облікувала розвиток усіх галузей господарства, освіти й культури в регіоні та викликала в свою чергу звітні документи від адміністративних осіб. Це були “Keiserliche Patente”, “K.-k. Verordnungen”, “Kreisschreiben”, “Circulare” та ін.; 2) ряд німецькомовних елітарних часописів: “Der Abendstern” (Берлін), “Wiener Mode” (Відень), “Leseblätter”, “Mnemosine. Galizisches Abendblatt für gebildete Leute”, “Lemberger k.-k. privilegiertes Intelligenz-Blatt” та ін.; 3) періодичні видання німців-колоністів, напр.: “Deutsches Volksblatt für Galizien”, “Ostdeutsches Volksblatt” (Львів), “Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und Bukovine” (Станіслав), “Kalender des Bundes der christlichen Deutschen in Galizien” (Львів), “Die Volkshochschulgemeinde. Blätter der Volkshochschule in Dornfeld” (Дорнфельд Львівської обл.) та ін.; 4) українська німецькомовна періодика, зокрема наукові та літературно-етнографічні часописи Шевченківського товариства та “Ruthenische Revue”.

Взаємини літературних рівнів німецької та української мов були зміщені у бік української мови, яка освоїла ряд німецьких термінів та лексем як літературним, так і усним каналами. Лінгвістичним фактором такої поляризації виступило те, що запозичені лексеми були термінами, які позначали перейняті реалії-предмети чи поняття. Німецькомовна ж українка Галичини, зокрема історичні праці М.Грушевського, економічні та літературні роботи І.Франка, літературні твори Б.Лепкого включають тільки деякі егнореалії. Результатом мовних взаємин на літературному рівні стало те, що через галицькі ворота до українського словникового запасу увійшов ряд германізмів, описаних дослідниками і зафіксованих у словниках української мови.

Значно цікавішим у плані міжмовних контактів цього періоду є розмовно-діалектний рівень. Саме він надає цьому етапу найголовнішої особливості: вперше за всю історію німецько-українських взаємин обидві мови виступають у функціонально рівноправних позиціях. І хоча ці запозичення були зафіксовані лише в розмовній мові галицьких німців, вони відкривають ще один, цілком новий, аспект у дослідженні даної проблеми.

Міжмовні стосунки на діалектно-розмовному рівні були пов’язані в основному з появою німецькомовних островів не тільки в містах, але і в селах-колоніях. Цьому сприяли наступні обставини:

1) за період з 1772 до 1803 р. у Галичину переселилося 15 тис. німців. До кінця 19 ст. тут уже було 10 груп колоній, об’єднаних за територіальним принципом, які налічували від 20 до 50 сіл-колоній різного типу. А до 1921 р. населення в колоніях сягало 46 тис. осіб (10). Поселенці осідали у Східній Галичині, оскільки вільні землі в західній частині вже оброблялися нащадками середньовічної хвилі колонізації, і утворювали тут цілі німецькомовні острови. Мовні взаємини були жвавішими там, де німецькі колонії мали форму вселень в українські села чи міста, – як от у Станіславі колонія під керівництвом проповідника Т.Циклера;

2) окремі ремісники, що не мали досвіду роботи на землі (на поселення поїхав здебільшого безземельний елемент із Сілезії, Богемії, Пфальцу) часто селилися в українських селах;

3) німці-колоністи брали на службу галицьку молодь – до хати, до коней, на поле і т.д.;

4) німецькі колоністи та українці (дорослі і діти) часто спілкувались на нейтральній території – на ярмарках;

5) майже не пов’язаними з життям колоній були такі фактори, як служба галичан у австрійській армії та робота на обслуговуванні залізниці.

Основним лінгвістичним фактором, що спричинив запозичення німецьких термінів у мову галичан, було те, що ці терміни були реаліями з різних сфер ремесла, побуту та ін.

Аналіз запозичених українізмів приводить до висновку, що основними мотивами запозичень були: 1) номінальна влучність українських лексем у порівнянні з німецькими, напр.: п. *wesnowate* – н. “*Frühlingsarbeiten leisten*”, у. *Ruch* – н. *die lebhaftige Bewegung*; 2) більша виразність емоційно насичених українізмів у порівнянні з їх німецькими відповідниками, напр.: у. *Babe* – н. *weibischer Mann*, у. *Darmoid* – н. *Umsonsfresser* і т.п.

І однаково важливими лінгвістичними чинниками для обох мов було те, що фонетична і граматична системи мови галицьких колоністів мали ряд подібностей до діалектної мови корінних жителів, напр., діалектна форма інфінітива німецьких дієслів втратила кінцевий [n]: *sitze, fahre, drage*, тому так легко запозичувалися українські дієслова: *drimate, dumate* і т.п. Так само без труднощів запозичувалися українські діалектні дієслівні форми третьої особи однини з непалаталізованим [‘т] (*goru’m, sidu’m*), які дуже просто асоціюються із закінченням -t третьої особи однини німецької мови (*horet*), оскільки останній палатальний приголосний не властивий.

Мовні взаємини на діалектно-розмовному рівні чітко відображені у двох словниках Є.Желехівського – Н.Недільського та Ю.Кремера (11, 12). Саме ці роботи проливають світло на деякі особливості процесу взаємних мовних запозичень німців-колоністів та галичан у 18 – 19 ст., зокрема на такий аспект проблеми, як безпосередність чи опосередкованість цього процесу.

Словник Желехівського-Недільського є чи не єдиним джерелом, у котрому зафіксовані перші фонетичні форми вже україномовних германізмів, які пізніше асимілювалися. Фонетичні форми запозичень станом на кінець 19-ого століття, власне, і можуть у ряді випадків служити підтвердженням прямого способу запозичення. Напр.: у слові *алой* (від н. *Aloe, f*) редукований кінцевий [ə] передався коротким українським варіантом [oi]; у слові *анальогія* (н. *Analogie, f*) білатеральний пом’якшений [l] точно відтворився українським м’яким [л’], зімкнено-проривний німецький [g] – проривним українським [г]; у слові *антука* (н. *Apotheke, f*) довгий закритий [e:] уподібнився українському [и];

Саме такі варіанти запозичених германізмів як *блеха* (н. *Blech, m*), *астер* (н. *Aster, f*), *аримметика* (н. *Arithmetik, f*), де маємо майже точну фонетичну кальку, практично без субституцій, засвідчують безпосередність процесу запозичення.

Паралельно з фонетичними кальками у словнику фіксуються випадки фонетичної асиміляції цих слів. Найбільш вживаними способами

асиміляції є: 1) втрата або приєднання окремих звуків до запозиченої основи, напр.: у слові *рахмайстер* (н. *Rechenmeister*, *m*) втрачено компонент *-en*. У мові-основі він займає нескладову позицію, оскільки редукований звук [ə] тут випадає, а сонанта [n] майже зливається із сонантою [m]. У слові *рейтуза* (н. *Reithose*, *f*) цілком закономірне опущення [h], оскільки в даній позиції це тільки придиховий звук, нетиповий для української мови; 2) відтворення відсутніх в українській фонетичній системі лабіалізованих [y]- та [ø]-звуків і дифтонгів, зокрема [ao], через подібні українські звуки. Напр.: звук [y] у слові *плюш* (н. *Plüsch*, *n*) уподібнено до українського [y], а в слові *буки* (н. *Büchse*, *f*) – до [y].

Зафіксовані Желехівським перші фонетичні варіанти запозичень, які в процесі розвитку мови змінювалися (напр.: *реснт* → *регент*), підтверджують версію про запозичення германізмів “знизу” – на діалектному рівні, тобто у процесі мовних взаємин галицького населення з німецькими колоністами. Адже саме для пфальцьсько-швабського діалекту, яким розмовляли колоністи в Галичині, типові такі фонетичні особливості, як вимова звука [g] як [j] в позиції між голосними, перетворення звука [s] на [ʃ] перед *p* і *t* у коренях слів.

Словник Желехівського-Недільського виступає чітким унаочненням морфологічної асиміляції запозичених германізмів, зокрема їх афіксації. Так, німецький суфікс *-los* та німецький префікс *un-* часто відтворюються заперечним префіксом *без-*, напр.: *безкоронний* (н. *kronnenlos*), *безбородий* (н. *unbarding*).

Стосовно граматичних категорій запозичених германізмів у словнику найвиразніше простежується їх рід, орієнтований дуже часто на рід німецького етимона, але надалі нерідко змінений: *праса*, *прес* (н. *Presse*, *f*), інколи ж рід зорієнтований на україномовні аналогії – *рахунок* (н. *Rechnung*, *f*). Серед композитів, зафіксованих у словнику, розрізняють як часткові запозичення: напр., *плюдри (шаровари)* (н. *Pluderhosen*, *pl*), *порцелянка* (н. *Porzellanpfeife*, *f*), так і повні: напр., *вербецирка* (н. *Werbebezirk*, *m*).

Семантична асиміляція запозичених германізмів пов'язана із звуженням, розширенням чи зміщенням їх значення у порівнянні із семантичною структурою в мові-основі. Напр., *валах* (н. *Wallach*) – у німецькій мові цей іменник позначав кастрованих коня і барана, словник подає це слово з розширеним значенням: чоловік, який займається каструванням тварин. У низці запозичень спостерігається розширення значення лексики, яке супроводжується утворенням похідного слова, напр.: запозичення *палісада* (н. *Pallisade*, *Schanz-*, *Sturmpfahl* – кіл із захисного частоколу) послужило основою для похідного іменника *палісадник*, який має дефініцію “оточене палісадом або колами місце, квіткова грядка, клумба”.

Словник Ю.Кремера фіксує запозичені слов'янські лексеми, прослідковуючи їхню етимологію. З українським індексом подається 214 одиниць. Запозичена лексика виявляє ознаки асиміляції в іншомовному середовищі. Так, при фонетичній асиміляції спостерігається 1) асиміляція українських зімкнено-проривних звуків [п], [т], [к] у бік дзвінкості в усіх позиціях, напр.: у *пацюк* – н. *batšuk*; 2) українські [з] і [ж] оглушуються: у *загата* – н. *sahate*, у *жорна* – н. *š(sch)orna*; 3) українські палаталізовані

[н'] і [л'] втрачають палаталізацію – відповідно до фонетичних особливостей діалекту: у *нібито* – н. *'nibeto*.

Морфологічна асиміляція орієнтувалася на діалектні особливості мови колоністів. Найлегше запозичувалися прості дієслова. При запозиченні похідних дієслів (префіксальних) асиміляція супроводжувалася шляхом перекладу префікса, напр.: у *задрімату* – н. *eindrimate*, у *скаліччати* – н. *verkalitschete* і т.п. При запозиченнях зворотних дієслів частка *-ся* не передавалася відповідним зворотним займенником *sich*, а злилася з коренем: у *лакомитися* – н. *lakomitsche*.

При асиміляції іменників спостерігалася 1) збереження роду у відповідності до етимона у мові-основі, напр.: *Drimota*, *f*, *Balagan*, *m*, *Hunja*, *f*; 2) орієнтація його на німецькомовні аналогії, напр.: у *халуна* – н. *Kalupp* (*das Haus*), у *могорич* – н. *Mohoritsch* (*der Trunk*); 3) утворення описових композитних гібридів, що складаються із запозиченого українізму та германізму, напр.: у *ніч* – н. *Pitscheloch*.

Семантична асиміляція характеризується звуженням або перенесенням значення, напр.: у *волосся* – н. *Wolosche* запозичується у значенні “неохайна зачіска”, у *курдюк* – н. *Kurdjuk* – лише у значенні “хвороба язика в тварин” і т.ін.

Цікавим лінгвістичним фактом, що підтверджує довгочасну тривалість мовних стосунків у Галичині, є наявність німецьких зворотних запозичень, тобто лексем, які перейшли з німецької мови в українську дещо раніше, тут зазнали певної асиміляції, а згодом знову освоїлися розмовною мовою німців-колоністів уже в українізованому варіанті, напр.: свн. *scharwerk* → у. *шарварок* → н. (діал.) *Scharwerok*, свн. – *ganc*, *kreuzegane* → у. *танок* → н. (діал.) *Ganok*.

Отже, третій, “австрійський”, період німецько-українських мовних взаємин на теренах Східної Галичини виявився найпродуктивнішим. Коареальне та інреальне співіснування носіїв обох мов призвело до інтенсивного двостороннього процесу запозичення.

Література

1. Шацька Г. Галицько-Волинська держава і німці // Гал.-Вол. держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тез. доп. та повід. Міжнар. наук. конф. (Галич, 19-21 серп. 1993). – Львів, 1993. – С.115-116.
2. Шацька Г. З історії німецькомовних островів у Галичині // Другий міжнар. конгрес українців (Львів, 22-28 серп. 1993): Доп. і повід. – Львів, 1994. – Історія. Ч. 1. – С.37-43.
3. Smal-Stocky R. Die Germanisch-Deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der Ukrainischen Sprache. – Leipzig, 1942. – 282 S.
4. Словник староукраїнської мови 14-15 ст. – К.: Наук. думка, 1977 – 1978. – Т.1. А – М. – 630 с.; – Т.2. Н – Ї. – 591 с.
5. Українська поезія. Середина 17 ст. – К.: Наук. думка, 1992. – 679 с.
6. 1848 рік в Галичині. Анотований покажчик рукописних матеріалів бібліотеки. – Львів, 1953. – 138 с.
7. Antonowytsh D. Deutsche Einflüsse auf die Ukrainische Kunst. – Leipzig, 1942. – 180 S.

8. Матеріали до культурної історії Галицької Русі. 18 і 19 вік. – Львів, 1902.
9. Kratter F. Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. – Leipzig, 1786. Т.1. – 244 S.; Т.2. – 276 S.
10. Kuhn W. Die jungen deutschen Sprachinseln in Galizien. – München, 1930. – 244 S.
11. Желехівський Є., Недільський Н. Малоруско-німецький словар. – Львів, Т.1. – 1882, Т.2 – 1886.
12. Krämer J. Unser Sprachschatz. Wörterbuch der galizischen Pfälzer und Schwaben. – Stuttgart – Bad Cannstatt, 1979. – XIX. – 275 S.

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

Микола Ільницький

“НА БІЛЬШОВИЦЬКИЙ СТРІЙ...”

Період радянської влади на західноукраїнських землях, що тривав від середини вересня 1939 р. до другої половини червня 1941 р., не позначився помітними здобутками в літературному житті. Але з ним пов'язаний докорінний переворот як в історії, так і в усьому духовному житті нашого краю. З одного боку, він позначений подією епохального значення – об'єднанням усіх українських земель, а з іншого – приніс з собою величезні жертви, забрав сотні тисяч людей.

Сьогодні вперше маємо можливість дати об'єктивну оцінку подіям і процесам, пов'язаним із “визволенням” Західної України більшовиками у “золотому вересні” 1939 р. і його наслідками у всіх галузях суспільного і культурного життя. Що ж стосується безпосередньо художньої творчості, то тільки тепер з'явилися передумови для створення правдивої картини літературного життя того часу. Стало можливим не тільки користуватися, але й використовувати матеріали колишніх спецфондів, передусім українську пресу періоду німецької окупації та діаспорні видання, де зібрані спогади, свідчення очевидців, спроби аналізу фактів тощо.

Серед цих матеріалів виділяються два джерела, які можуть бути базою для створення такої праці: збірник матеріалів “Західна Україна під більшовиками” (Нью-Йорк, 1958) за редакцією Мілени Рудницької та книжка спогадів учасника тодішнього літературного середовища Остапа Тарнавського “Літературний Львів, 1939–1944” (Львів, 1995). Ці живі людські голоси озвучують і унаочнюють самі літературні матеріали та скупі хроніку газет і журналів, які вимагають сьогодні інтерпретації не з так званої “ідеологічної точки погляду”, а з усебічним врахуванням усіх обставин. Таке дослідження уже з'явилося в польському літературознавстві: маю на увазі працю Мечислава Інглота “Польська літературна культура Львова 1939–1941 років” (Вроцлав, 1995). Поява цієї книжки цілком закономірна, оскільки після поразки Польщі у 1939 р. у війні з гітлерівською Німеччиною і вступу Червоної армії на терени Західної України, що раніше були під Польщею, тут опинилася велика кількість письменників і діячів культури не тільки Львова, а й Варшави, Кракова та інших міст, які або в такий спосіб рятувалися від фашизму (особливо особи єврейської національності), або ж вбачали в СРСР антигітлерівського союзника.

В Україні не створено праці, подібної до монографії М.Інглота, мабуть, і з огляду на те, що не досліджено ще жодного питання на, сказати б, вужчій ділянці: чи то аналіз літературного матеріалу, чи газети або журналу, чи творчість конкретного письменника окресленого періоду, чи огляд певного жанру... Та який би аспект проблеми не хотів обрати дослідник, він найперше мусить виходити з тих обставин, які склалися на той

час у Львові і на усій території Західної України, і тих вимог, які більшовицька ідеологія ставила перед літературою і мистецтвом, роблячи їх важливими частинами механізму своєї гігантської пропагандистської машини.

* * *

Радянська армія, переступивши 17 вересня 1939 р. річку Збруч, що була державним кордоном між Польщею і СРСР, 22 вересня ввійшла у Львів.

Офіційну версію радянської окупації цих земель виклав глава уряду СРСР В.Молотов у промові по радіо 17 вересня. Він говорив: “У Польщі створилося становище, яке вимагає від Радянського уряду особливої уваги стосовно безпеки своєї держави. Польща стала зручним полем для всяких випадковостей і непевностей, які можуть створити загрозу для СРСР. <...>

Від Радянського уряду не можна також вимагати байдужого ставлення до долі єдинокровних українців і білорусів, які живуть у Польщі і раніше були на становищі безправних націй, а тепер і зовсім залишилися на волю випадку. Радянський уряд вважає своїм священним обов’язком подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, які населяють Польщу” (3).

Разом з армією до Галичини прибули люди, часто у військових одностроях, які мали встановлювати тут радянську владу: створювати адміністрацію, організувати наукові, освітні установи, керувати літературно-мистецьким життям.

Цей процес почався доволі швидко. Так, уже 25 вересня вийшов перший номер газети “Вільна Україна”, яка відбивала встановлення радянських порядків на “визволених” землях.

Безперечно, переважній більшості західноукраїнської інтелігенції було відоме справжнє обличчя радянського соціалізму з голодомором 1933 р., репресіями, винищенням кращих літературно-мистецьких сил. Про характер “визволення” дуже точно сказав композитор Станіслав Людкевич, коли йому доручили виступити на святі “возз’єднання”: “Радянська армія визволила нас від польського панського панування, і на це нема ради” (17, с. 13).

І все ж населення західноукраїнських земель загалом прихильно зустрічало радянське військо. Мілена Рудницька, яка восени 1941 р., в час німецької окупації, збирала матеріали для збірника “Західня Україна під большевиками”, наводить свідчення людей різних соціальних верств, які беззастережно засвідчують і обґрунтовують таку ситуацію.

Польська окупація Західної України, по суті санкціонована державами Антанти, була важким не тільки економічним, а й моральним тягарем для українського населення краю. “Доля поставила нас у таке становище, – засвідчував Гавриїл Костельник, – що ми (себто весь український загал у Західній Україні) після нестерпної 20-річної польської сваволі схильні були очікувати большевиків як “визволителів” і “спасителів” (13, с. 17).

Такі настрої були серед робітництва, що терпіло від безробіття, учителів, які опинялися без роботи через масове переведення шкіл з української мови навчання на польську; обмеження прийому на навчання у

вищі школи процентною нормою (“номер клязус”), що в університеті ледве переходила за десять відсотків і т.ін.

Радянська влада вміло скористалася з цієї ситуації. Так, уже на кінець вересня для Наркомату освіти УРСР, ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР була підготовлена доповідна записка про систему шкіл у Західній Україні, в якій було зафіксовано, що із 5166 загальної кількості народних шкіл польських за мовою навчання тут було 2.731, а українських – 139. Змішані польсько-українські, яких було 2.198, такими вважалися тільки на папері, бо вчителями в них були поляки, які не знали української мови. Подібна ситуація була в театральному житті, музейництві, бібліотечній справі тощо.

Уже в 1939 році становище стало різко змінюватися, відбувалася докорінна реорганізація шкіл, вузів, театрів, музичних закладів, бібліотек.

Львівський університет з польською мовою навчання був реорганізований у Львівський державний університет (з початку 1940 р. одержав ім’я Івана Франка), на базі медичного факультету був створений Медичний інститут, на базі Львівського політехнікуму – Політехнічний інститут, сільськогосподарський факультет якого було реорганізовано в окремий інститут, Музичний інститут ім.М.Лисенка перетворено в Державну консерваторію і т.ін.

У грудні 1939 р. була прийнята постанова уряду про створення у Львові Державного українського театру опери і балету, Державного драматичного театру, Державної української філармонії...

Хоча Наукове товариство ім. Шевченка, яке ще в час Австро-Угорської імперії перетворилося в неофіційну українську академію наук й активно діяло в умовах панування Польщі, не було збережене чи підорядковане Академії наук УРСР, усе ж створення у Львові секторів інститутів Відділу суспільних наук академії з історії, літератури, мови, археології та економії на базі НТШ давало підстави сподіватися на розбудову наукових досліджень, оскільки тут були видатні фахівці з цих галузей знання.

Таким чином, здається, були підстави сподіватися, що становище українців на своїх споконвічних землях зміниться на краще. Жевріла надія, що радянська влада зміцнилася, і більшовики не будуть вдаватися до кривавих репресій. З радянською армією в Галичину прийшло багато українців, були вони також у складі військових командирів, що викликало в людей братні національні почуття і сподівання. Нарешті, в серцях людей не міг не знайти відгомону сам факт об’єднання Галичини з матірною Україною, що було мрією багатьох поколінь українців.

Але ілюзії щодо поліпшення становища виявилися марними. Це стало зрозуміло тоді, коли почали без суду і слідства зникати люди: політичні і громадські діячі, священники, митці, студенти, навіть учні... Почуття надій і гірких розчарувань пережили разом з усім населенням краю і письменники.

Незабаром після вступу радянських військ у Галичину до Львова військовим літаком прибула група письменників, завданням якої було за рішенням Президії Спілки радянських письменників України створити тут Організаційний комітет письменників, який з часом мав перерости у Львівську організацію Спілки.

На жаль, сьогодні важко відтворити точний перебіг цієї акції: свідки й учасники подій уже пішли з життя, а в опублікованих навіть хронікальних матеріалах трапляються розбіжності і неточності. Як повідомляла газета “Вільна Україна” від 3 жовтня 1933 р., до Львова прибули з Києва Микола Бажан, Андрій Малишко, Натан Рибак, Михайло Тардов та Анатолій Шиян (Олександр Корнійчук у складі урядової делегації прибув раніше). А через день та ж газета інформувала, що 3 жовтня відбулося спільне засідання українських, польських та єврейських письменників Львова. 12 жовтня у залі музею Наукового товариства ім.Шевченка, як писала “Вільна Україна”, “вперше у Львові зустрілись письменники Радянської і Західної України” і відбулося “перше знайомство земляків, що хоч і мали спільну рідну мову, але довго були відділені один від одного” (4).

Польський літературознавець Мечислав Інглот у згадуваній монографії “Польська літературна культура Львова 1939–1941” пише, що “13 жовтня в залі Наукового товариства ім.Шевченка відбулися регіональні збори львівських письменників: поляків, українців і євреїв”, результатом яких “було створення Організаційного комітету львівських письменників. Його очолив київський літератор Петро Панч. Секретарем став місцевий поет Ярослав Цурковський” (19, с. 26).

Ці дані явно неточні. П.Панч у своїх спогадах пише, що він прибув до Львова тільки 14 жовтня. До того ж навряд чи загальні збори всіх письменників Львова могли відбутися на другий день після зустрічі київських письменників з українськими літераторами Львова. Очевидно, був би потрібний якийсь час для їх підготовки. А якби вони все-таки відбулися, то “Вільна Україна” неодмінно поінформувала б про них, адже про зустріч 12 жовтня вона писала двічі. Натомість вона 23 жовтня повідомляла, що “відбулося перше засідання Організаційного комітету письменників Західної України. Головою Оргкомітету обрано П.Панча і введено до складу Комітету відомого польського критика Боя-Желенського” (5). У монографії “Історія Львова” (1984) теж зазначено, що “23 жовтня 1939 р. у Львові відбулося перше засідання Організаційного комітету письменників Західної України” (8, с. 244).

Очевидно, у Львові відбулося кілька зустрічей київської делегації, яку очолював О.Корнійчук, з львівськими літераторами і діячами культури перед організаційними зборами 23 жовтня.

Зі спогадів П.Панча дізнаємося, що на цих зборах головував О.Корнійчук, який оголосив список членів Оргкомітету, складений ще в Києві. Під час обговорення на місці цей список зазнав незначних змін; було замінене лише двох чоловік, зокрема дописано видатного польського літературознавця й перекладача Тадеуша Боя-Желенського (12, с. 172).

Оргкомітет спершу містився на вул. Академічній, 13 (сьогодні проспект Т.Шевченка), де раніше було казино польських літераторів і митців. Але чи то через те, що це приміщення було затісне для тієї кількості письменників, які опинилися у Львові (як стверджує Петро Панч), а чи тому, що будинок цей облюбували радянські офіцери (якщо вірити Остапу Тарнавському) (див. 17, с. 25), Оргкомітет перебрався у палац графів Бельських на вул. Коперника, 42. Графиня, яка ще мешкала на останньому поверсі будинку, була переселена спершу у маленький будиночок при брамі, а потім взагалі виселена у Казахстан.

Насамперед треба було взяти на облік усіх письменників, які в даній ситуації опинилися у Львові. А їх виявилось дуже багато, близько півтисячі: польських (найбільше), єврейських та українських (найменше). Така пропорція відбивала демографічний стан Львова з урахуванням обставин, які на той час склалися у місті. Адже згідно зі статистичними даними, у Львові напередодні Другої світової війни із 350 тис. мешканців поляки склали половину, а на українців припадало 50 тис. (125 тис., тобто третину населення, становили євреї). Якщо врахувати дискримінаційні заходи польського уряду супроти українського шкільництва, вищої освіти, науки і культури та ще приплив до Львова втікачів перед німецькою окупацією з корінних земель Польщі, то цілком зрозуміло, що кількість польських письменників була найбільша. Після остаточного формування Оргкомітету було зареєстровано 162 українських, польських та єврейських письменників.

Перед новою владою постало два завдання, які впливали, з одного боку, з принципів комуністичної ідеології, а з іншого – з політичного моменту. Перше полягало в гаслах т.зв. класової пролетарської солідарності, що визнавала рівність усіх націй, отже, однакові права й можливості письменників, представників усіх літератур (крім українських, польських, єврейських письменників було ще кілька німецьких, один угорський та один французький). Отже, з усього цього конгломерату треба було зробити передусім письменників радянських, які б керувалися основним – і єдиним – методом соціалістичного реалізму, стали “інженерами людських душ”.

Друге завдання було продиктоване конкретною політичною ситуацією – вступом радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії з метою “захисту” українського та білоруського населення, яке проживало у міжвоєнній Польщі. Так, майже всі письменники, які були очевидцями та учасниками створення Оргкомітету письменників у Львові, підкреслюють дуже помірковані виступи О.Корнійчука, який був виразником офіційної радянської позиції не тільки в галузі літератури, а й у сфері всього наукового та культурного життя. Толерантність і виваженість його численних промов перед різною аудиторією мала, очевидно, запобігти зіткненням та конфронтації різних політичних сил і загостренню міжнародних стосунків, особливо в перші тижні і місяці радянської влади, коли вона не встигла ще закріпитися і підпорядкувати всі сторони життя. Крім цього, вона прагнула створити привабливий образ “визволителя” і того життя, яке мало настати з приходом радянських військ, хоч зробити це було важко, бо населення бачило той нужденний вигляд солдатів та їх командирів, а також тих людей, які прибули займати адміністративні посади і вже тут спробували на пристойний одяг. Зокрема на першій зустрічі з письменниками на вул. Академічній польський літератор Остап Ортвін (згодом був заарештований і вивезений) спитав Корнійчука, чи справді можна буде писати, як і про що хто забажає. “–Так, – була відповідь, – чи про кохання або про захід сонця (вибух сміху). Так, про що хочете” (18, с. 88). Подібні твердження зустрічаємо і в інших авторів. Мечислав Інглот теж зазначає, що “Корнійчук декларував відкритість нової влади до творчого середовища, можливість вільної творчості без тематичних обмежень” (19, с. 26).

Певна річ, на таких зібраннях не могло обходитися і без “незручних” для промовця питань. Бо ж львівські письменники, особливо українські, знали про репресії 30-х років, коли був знищений цвіт української творчої інтелігенції. Галицька преса не тільки писала про ці репресії, а й друкувала добірки творів розстріляних та засланих письменників, статті про їх творчість. До того ж серед жертв сталінського режиму було немало галичан, які, повіривши в можливість творити українську національну культуру в умовах соціалізму, виїхали на схід. Зокрема, свіжою в пам’яті була трагедія родини Крушельницьких. Ця тема в той чи інший спосіб мусила виникнути під час зустрічей з письменниками, які приїздили з Києва. Одну з них колоритно змалював згодом Роман Купчинський. На цьому зібранні, як і на багатьох інших, вступну промову виголосив О.Корнійчук. Він розповів, як добре живеться радянським письменникам. Радянська влада дбає про розвиток літератури, але вона пильно стежить, щоб її творці не йшли всупереч інтересам трудящих, тобто провадили в своїх творах лінію комуністичної партії.

“Під час одної такої гутірки, – пише Р.Купчинський, – впало питання:

– Товаришу, а де тепер поет Загул?

Корнійчук ліниво підвів вії і глянув кутиком ока на того, хто питає:

– Загул помер.

– А Савченко?

– Котрий?

– Яків?

Корнійчук повернув уже й голову до розмовця:

– Ну, Савченко теж не живе.

– А поет Бобинський?

– Бобинський... Не чував про такого.

– Як же? Він дістав навіть державну нагороду за поему “Смерть Франка”.

– Не чував... А чому ви питаєте? – спитав тим разом Корнійчук і відкрив зовсім очі.

В тих очах засвітив якийсь такий вогник, що інтерпелянт зовсім розгубився (16, с. 127).

У літературному клубі, як переважно називали Оргкомітет письменників, було завжди людно. Щодня точилися дискусії. Як згадує Ян Бжоза, кожна національна група поділилася на секції прози, поезії, драматургії та критики. “Секції мали свої дні і години роботи, причому присутність була обов’язкова і відсутність на секції могла бути виправданою тільки лікарською довідкою або іншою важливою задокументованою посвідкою. Цьому обов’язкові підлягали всі, без жодного винятку, почавши від Боя (Желенського) до різних молодих початківців. Пам’ятаю, як одного разу Бой прийшов задиханий, засапаний і довго виправдовувався перед керівником секції, здається Софією Харшевською, а був він доволі літньою людиною коло сімдесяти років” (18, с. 91).

Значною підтримкою для львівських письменників, які пройшли чистилище прийому, були створення Літературного фонду, де багато письменників, особливо ті, що приїхали до Львова, могли дістати фінансову

допомогу, та їдальні, де можна було дешево пообідати, а часом одержати й певний харчовий пайок.

Важливою подією в житті письменників Львова був прийом до Спілки радянських письменників України, який відбувся 15–16 та 18 вересня 1940 р. на виїзному засіданні Президії СРПУ у Львові. Головою Оргкомітету тепер був Олекса Десняк, який замінив П.Панча, відкликаного в березні 1940 р. до Києва. На відміну від свого попередника, представника старшої генерації письменників, який був учасником активного літературного життя 20-х рр., Олекса Десняк належав до молодого покоління письменників, сформованого вже новою радянською ідеологією. Ця зміна була продуманою. На перших порах, щоб створити привабливий образ радянської влади як визволителя західноукраїнських земель від польсько-шляхетського панування, для організатора літературного життя було обрано “ліберального” інтелігента Панча; пізніше, коли настала пора утверджувати нові порядки, комсомольський гарт Десняка видавався більш доцільним.

На розширене засідання Президії до Львова з Києва прибули: голова засідань О.Корнійчук, члени – М.Бажан, Я.Городської, А.Головко, Ю.Кобилецький, І.Ле, А.Малишко, П.Панч, Н.Рибак, М.Рильський, М.Тардов, П.Усенко, І.Фефер, участь у ньому взяли акад. К.Студинський та члени Оргкомітету письменників м.Львова на чолі з його головою О.Десняком.

Процедура прийому відбувалася таким чином: кожний кандидат (за алфавітом) зачитував свою автобіографію і відповідав на питання членів Президії та присутніх у залі письменників. Питання стосувалися не тільки творчих аспектів діяльності письменника, а й його політичних переконань, позиції з тих чи інших ідеологічних і мистецьких проблем, фактів діяльності в минулому тощо. Як засвідчують у своїх спогадах ті, хто проходив цей перехресний вогонь запитань, це було серйозне випробування, від якого багато в чому залежала майбутня доля тих, хто його проходив. Атмосферу прийому змалював у своїх спогадах О.Тарнавський. Він розповів, зокрема, про такий драматичний епізод. Я.Цурковський, який був відповідальним секретарем Оргкомітету, здавна конфліктував з М.Рудницьким, виступив проти того, щоб його, колишнього співробітника буржуазної газети “Діло”, приймати до Спілки пролетарських письменників. На захист кандидата виступив Ярослав Галан, який зауважив, що М.Рудницький ніколи не підтримував письменників націоналістичного кола і взагалі відзначався ліберальними поглядами. “Та долю Рудницького, – підкреслює автор спогадів, – вирішив сам Олександр Корнійчук. Він встав, витягнув із кишені якусь маленьку книжечку у формі брошури, що, як виявилось, була збіркою віршів Цурковського, прочитав уголос один з віршів із цієї книжки з наголосом “Україна понад все!”, а тоді пояснив, що це йому дуже нагадує відомі гасла “Deutschland über alles” (Німеччина понад усе). Розправившись так зручно з головним опонентом, Корнійчук звернувся до Михайла Рудницького, який під час цієї розправи то блід, то червонів, то синів і хвилювався, й могутнім голосом заявив: “Ми знаємо вас, Михайле Івановичу, і ми вас до Спілки приймаємо, але радянська влада вашої книжки “Від Мирного до Хвильового” ніколи вам не забуде”. Сталось на ділі інакше: радянська влада не так забула, як зовсім викресли-

ла цю книжку з бібліографії Михайла Рудницького і про неї ніколи не згадувала” (17, с. 32). О.Тарнавський помиляється: про книжку “Від Мирного до Хвильового” таки згадали, але це сталося значно пізніше, в 1947 році.

Про досить суворі умови прийому свідчить уже те, що з понад півтора сотні учасників Клубу літераторів (Оргкомітету) до спілки було прийнято 58 українських, польських та єврейських письменників. На загальних зборах львівських письменників, які відбулися 18 вересня, було обрано правління львівської організації СРПУ. У новоствореній організації посада голови не передбачалася, відповідальним секретарем було обрано О.Десняка. Він незабаром був призначений і відповідальним редактором журналу “Література і мистецтво”, а секретар Оргкомітету письменників Я.Цурковський став секретарем журналу.

До складу правління Львівської організації СРПУ, крім уже названого О.Десняка, увійшли В.Василевська, І.Вільде, О.Гаврилюк, Р.Грін, Т.Бой-Желенський, П.Карманський, Д.Кенігсберг, Л.Пастернак, С.Тудор, Е.Шемплінська. До бюро творчих секцій: поетів – П.Карманський, О.Гаврилюк, А.Важик, С.Лець, С.Ашендорф; прозаїків – В.Василевська, І.Вільде, Е.Шемплінська, С.Тудор, Ш.Перле; критиків – К.Студинський, Т.Бой-Желенський, Ю.Борейша, А.Кацизна, М.Рудницький; драматургів – Б.Бінавер, Я.Галан, А.Кацизна; перекладачів – П.Козланюк, Є.Путрамент, Л.Шерляг, В.Левицький; дитячої літератури – Ю.Шкрумеляк, Г.Рурська, Т.Курпіта, М.Бліц (див. 10, с. 47).

І знову дні були заповнені щоденним обов’язковим відвідуванням секцій, обговоренням творів, участю у вечорах, поїздками на заводи, у школи в групах письменників тощо. Ті матеріальні блага, якими влада обділювала членів Спілки, оплачувалися далеко більшою ціною – духовної свободи і можливості розпоряджатися своїм часом.

Крім цих обов’язкових щоденних відвідувань секцій, на яких треба було читати свої та слухати чужі твори й брати участь у їх обговоренні, майже щодня у клубі проводилися заняття для всіх письменників, на яких читалися лекції на політичні та літературні теми. Так, тільки з кінця вересня до середини жовтня 1940 р. у Клубі письменників Львова відбулися: в кінці вересня доповідь Т.Шапіро на тему “Вчення Леніна-Сталіна про державу”; 1 жовтня – вечір, присвячений 10 роковинам від дня смерті І.Ю.Рєпіна; 3 жовтня – доповідь проф. Димшиця про літературне життя Ленінграда; 7 жовтня – доповідь того ж проф. про соціалістичний матеріалізм; 10 жовтня – доповідь т.Михайлика “Крах Другого Інтернаціоналу”; 12 жовтня – вечір, присвячений 85 роковинам від дня смерті А.Міцкевича; 13 жовтня – доповідь т.Іванченка про міжнародне становище (див. там само). А всього в клубі письменників протягом 1940 р., як засвідчує хроніка “Літератури і мистецтва”, відбулося 42 загальнолітературні вечори та 16 творчих вечорів львівських письменників (див. там само с. 48).

А попри це – виступи письменників на вечорі працівників Львівських державних установ, виїзди у бригадах на підприємства, села, школи, участь чи принаймні обов’язкова присутність на численних мітингах, проходження у колонах під час більшовицьких свят та багато іншого. При такій завантаженості, а точніше, при такій навмисне створеній ситуації, коли письменник постійно мусив бути на очах у всіх, під пильним оком керівництва важко говорити про якусь можливість справжньої творчої праці.

“Не було навіть думки про те, щоб хтось із письменників міг сісти за стіл і писати якийсь поважний твір. Якщо писали, то на замовлення або просто для заробітку, відчуваючи, що саме потрібно пропаганді”, – згадував згодом О.Тарнавський (17, с. 61). Треба було – як на заводах чи в колгоспах – брати на себе соціалістичні зобов’язання до такої-то дати написати те-то і те-го, а готовий твір перед публікацією обов’язково подати на суд членів певної секції, врахувати їх зауваження, що, зрештою, навіть після публікації не гарантувало авторові безпеки від критичного розносу за ідеологічні помилки.

Однак виїздити можна було тільки в складі творчої бригади чи делегації. Самостійно їздити про країні не дозволялося, для цього необхідно було мати путівку чи відрядження. Так само й київським письменникам нелегко було потрапити до Львова. Р.Купчинський розповідає про виступ на одній із зустрічей із письменниками з Києва Володимира Сосюра: “Він почав з того, що насварив на галичан:

– Ех ви! Чому не приїжджаєте в наш прекрасний Київ? Я, наприклад, спати не міг, так хотів дістатися до вас. Приїжджайте, товариші, не дрімайте!

– Коли ж не пускають! – сказав хтось відважніший.

– А ви гадаєте, що мене так зразу пустили. Я ноги сходив, заки виходив дозвіл!

Другої днини Сосюра не прийшов на умовлену гутірку, бо... мусив відлетіти літаком у Київ. Напевно, його одвертість наробила йому клопоту і прискіпшила від’їзд (16, с. 130–131).

Особистість В. Сосюра взагалі вирізнялася своєю некерованістю, його поведінка ніяк не вкладалася в рамки регламентованого радянського “етикету”. Він умів бути щирим і відвертим (чи то “свята простота” чи гра під неї?) не тільки в побутовому спілкуванні (признатися, що декому з письменників для поїздки до Львова дають не тільки пальто і капелюх, а й новий портфель, а йому не дали нічого), а й у політичних та літературних питаннях висловлював такі “еретичні” погляди, про які інші в той час боялися б навіть подумати. Як згадує О.Тарнавський, Сосюра зайшов до клубу письменників, де обговорювалася вистава п’єси О.Корнійчука “Богдан Хмельницький” у постановці Житомирського театру. Виставу хвалили, багатьом імпонувало її антипольське спрямування. Раптом попросив слова Сосюра і піддав критиці і п’єсу і саму тему. “Всі були заскочені цим виступом, а Сосюра додав: “Та й чому писати тепер п’єсу про Хмельницького? У нас були кращі гетьмани”. Ось тут усі вже й насторожились, а в залі було таки понад сотню присутніх. Це могла бути провокація. Ярослав Галан підлизним голосом запитав із свого місця: “А кого ж ви, товаришу Сосюра, вважаєте кращим гетьманом?” Тоді Сосюра зірвався і так, як це він умів запалитись, із притиском сказав: “А Іван Мазепа!” Можна було бачити, як дехто хильцем почав “вицофуватись” із зали. (17, с. 52).

Письменники усвідомлювали небезпеку відвертості й намагалися приховувати свої справжні думки й почуття. Непевно почували себе навіть недавні члени КПЗУ (розпущеної в 1938 р.), учасники літературної групи “Горно” Ярослав Галан, Олександр Гаврилюк, Петро Козланюк, Степан Тудор: Й.Сталін висунув тоді гасло “небезпеки лівого ухилу”, що оберталося арештом багатьох західноукраїнських комуністів.

У декого з письменників вироблялася в цих умовах тактика по-двійного стандарту поведінки: на зборах, в офіційній обстановці говорити одне, що від них очікували, а в дружньому колі, за чаркою з друзями – інше, те, що справді думали. О.Тарнавський розповідає, як ділився враженнями від поїздки до Києва в січні 1941 р. з нагоди 50-річчя від дня народження П. Тичини Петро Карманський: хвалив високий рівень готельної обслуги, добре харчування, ну, і, звісно, офіційну частину урочистостей. Але в розмові з друзями він розкривав другу сторону медалі цих відвідин; розповідав про те, про що не зважувався згадувати у Клубі письменників. Справді прийоми були гучні, але львівським письменникам не дали можливості виступити перед киянами зі своїми творами. П.Карманського, ім'я якого було добре відоме східноукраїнському читачеві, вразило ставлення київських письменників до галичан під час цієї поїздки. “І Тичина, і Рильський, – зауважує О.Тарнавський, – заявляли, ба навіть писали про те, що вони учились писати вірші у Карманського чи й Пачовського. Та коли Карманський забажав зустрітись з Тичиною та й вибрався до нього на його адресу, Тичина не прийняв його у себе. Не було спільної мови між письменниками, які хоч і вирости в чужій окупаційній державі, та все ж мали змогу дихати вільнішим світом, і тими, які підпали під терор накиненого соцреалізму” (там само).

І це йдеться про того самого Тичину, домівка якого була широко відчинена для гостей, особливо ж молодих поетів з провінції, з якими він не тільки розмовляв про літературу, а й делікатно пропонував гроші на дорогу додому. Але ж у пам'яті Павла Григоровича, який волею обставин і ціною притлумлення власного таланту (згадаймо Маланюкове “від кларнета твого пофарбована дудка зосталась”), свіжими були недавні репресії, коли майже всі діячі літератури і мистецтва були оголошені іноземними шпигунами і знищені.

І все ж кожна нормальна людина не може постійно жити брехнею, і її справжні думки та погляди в той чи інший спосіб знаходять свій вихід. Як спостеріг Р.Купчинський, П.Тичина та М.Рильський під час зустрічі з українськими, польськими та єврейськими письменниками Львова переважно мовчали, думали про щось своє і були мовби відсутні. О.Довженко з боєм розповідав про ті кривди, яких зазнало українське населення Галичини під час полонізаторської політики Польщі на цих землях, і “славословна” фраза в кінці виступу сприйнялася як неминучий елемент більшовицького ритуалу і не згладила гарного враження від його промови.

Траплялися все ж випадки, коли письменники не хотіли криводушити і навіть за цих складних обставин прагнули залишатися непоступливими і принциповими. Таким був зокрема колишній “молодомузівець” Василь Пачовський. Він не побоявся сказати прилюдно після поїздки групи львівських письменників до Києва, що не чув там української мови ні на вулиці, ні в школах, а на зустрічі, влаштованій Оргкомітетом з нагоди приїзду до Львова російського письменника Олексія Толстого, сказав:

“– Поважна громадо, мені сказано, щоб я виголосив тост за Червону Армію, яка нас визволила, а воно так є...” (12, с. 179).

Звичайно ж, що такий тост сприймався як пародія і глум над тими, що доручали письменникові висловити своє почуття вдячності за “визволення”.

П.Панч, який наводить цей епізод у своїх спогадах, дає зрозуміти, що присутні на зустрічі мовчки солідаризувалися з В.Пачовським (згадаймо Людкевичеве “ви нас визволили і на то нема ради”), зреагувавши на тираду О.Толстого про завдання мистецтва допомагати “будувати комуністичне суспільство” кривими посмішками більшості тих, котрі сиділи в залі.

П.Панч дає доволі точне, і як на сьогодні, прозірливе пояснення такої реакції більшості учасників зустрічі: “Вони все ще продовжували думати про радянську літературу й мистецтво, як і про саму радянську владу, що це тільки експеримент, який невідомо ще чим закінчиться” (там само). Це зауваження свідчить про поміркованість керівника Оргкомітету Спілки письменників, його тверезий підхід до даної ситуації, бо таких слів, очевидно, не написали б ні О.Корнійчук, ні Олекса Десняк, який у 1940 р. замінив Панча на посаді керівника Львівської організації Спілки. Звичайно, Панч, друкуючи свої спогади в 1960 р., міг сказати далеко не все про ті роки і про ту місію, яку випало йому здійснювати. Про це красномовно свідчать його щоденникові нотатки, які він вів у Львові в 1939–1940 рр. і які були опубліковані на сторінках журналу “Вітчизна” уже в 1991 р. Вони мали суто практичне призначення і добре передають загальну атмосферу, яка створилася у місті після вступу на західноукраїнські землі радянських військ: низьку загальну і професійну культуру людей, які були прислані сюди на важливі адміністративні посади, експропріацію новою владою особистого майна людей, вилучення з бібліотек “шкідливих” книг (наприклад, роману В.Гюго “Собор Паризької богоматері” як релігійного твору) тощо. Серед записів знаходимо прямі і мужні визнання, як, приміром: “Червона Армія тримає себе по-великодержавному” (2, с. 76). Якщо в чомусь (одержання квартири, організація їдальні і т.ін.) він міг допомогти, то у вирішенні питань, що визначали суть радянської влади і характер політики на “воз’єднаних” землях, – був безсилий. Його нотатки завершуються таким сумним акордом: “...Броневського, Вата, Скузу, Пайпера і Штерна міліція заарештувала “за хуліганство”. Ведеться слідство.

Сьогодні (25. 1.) було в мене шестеро, і всі просили за своїх чоловіків і товаришів. <...>

Приходили ще три дружини і теж просили за своїх чоловіків.

– Оргкомітет не контролює дій цієї організації, – відповів я на їх домагання “узнати, на якій підставі заарештували їх чоловіків” (там само, с.79).

Особливо виділялася серед названих письменників постать Владислава Броневського, поета комуністичної орієнтації. Так, у вірші “Син підкореного народу”, написаному у Львові, він схвалював вступ радянських військ на Західну Україну і Білорусію і вітав об’єднання українського і білоруського народів:

*Подай мені руку, Білорусь, подай мені руку, Україно,
ви даєте мені на дорогу ваш серп і молот незалежний.*

Але, на думку дослідників творчості поета, владі не подобалося вболівання поета за долю сплюндрованої батьківщини, а також те, що він

сподівався бачити в СРСР союзника у боротьбі поляків за її незалежність (див. 19, с. 78). І був заарештований без пред'явлення звинувачення.

Тим більше не можна було дізнатися про підстави арештів та знищення людей. Коли П.Панч повернувся до Києва, письменницьку організацію Львова очолив Олекса Десняк: він спогадів не написав (загинув на фронті в 1942 р.). Ні Оргкомітет у час Панча, ні Спілка за Десняка, ні інші громадські організації чи адміністративні органи не те що не контролювали, а й не мали ніякого впливу на всемогутній НКВС, кривавий меч якого завис над мільйонами людей.

Беріївська новітня інквізиція не щадила нікого. У Сибір було депортовано родичів Степана Тудора, і він не міг запобігти цьому лихові, хоч за часів польського режиму пропагував СРСР, а тепер самовіддано служив новій владі. У тернопільській тюрмі загинув Франц Коковський. Як засвідчує дослідник творчості М.Матіїва-Мельника В.Курищук, цей письменник мусив регулярно з'являтися на допит, де йому пред'являлися різні звинувачення, і після одного з таких допитів він відлежав майже півроку. Особливо шаліли енкаведисти після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР, коли в тюрмах були жорстоко замучені тисячі людей. По дорозі зі Львова до Києва “пропали безвісті” Тарас Франко та Кирило Студинський, обидва були депутатами Верховної Ради УРСР.

Львівські письменники хто як міг намагалися зникнути зі Львова, а тих, кого вдалося повідомити 22 червня 1941 р., скликали на нараду до Клубу письменників. Там було вирішено вмістити в газеті “Вільна Україна” звернення до всіх письменників ставати в ряди Червоної Армії. Ванда Василевська, щоб показати приклад іншим, вдягла військову форму і повісила через плече рушницю, та вона швидко зникла зі Львова і незабаром уже з Москви закликала поляків боротися проти німців. Як засвідчує один з учасників цих подій, було складено список “неблагонадійних” письменників, до якого потрапили ті, що до 1939 р. займали антирадянські позиції. “З тими списками й закликом, – читаємо у спогаді цього письменника, прізвище якого не було назване (книжка, де цей спогад був уміщений, готувалася до видання в кінці 1944 р., коли Львів знов зайняли радянські війська, і це могло відбитися на долі письменника), – вибралася частина учасників наради, між ними Тудор з дружиною, польська письменниця Харшевська й письменник Гаврилюк, з Клубу до редакції “Вільної України” і до обкому. Та випадок рішив інакше. Коли вони перейшли з вул. Коперника й пустилися йти вул. Сикстусською (тепер П.Дорошенка), надлетіли німецькі бомбардувальники й одна бомба – а було це в неділю опівдні – впала саме в кам'яницю, попід яку проходили названі особи. Всі вони загинули під звалищами дому. Після їх смерті вже не було кому організувати письменників на боротьбу за владу рад і не було кому кермувати їх арештуванням. <...> Такому випадкові завдячує не один український письменник Львова своє врятоване життя” (7, с. 219).

Так закінчилися майже 22 місяці радянського життя у Львові і перший експеримент творення на західноукраїнському терені літератури соціалістичного реалізму.

* * *

Одним із основних завдань організаторів літературного життя на західноукраїнських землях після вересня 1939 р. було, за словами П.Панча, знайомити тутешніх літераторів “з естетикою нової Батьківщини, а далі й виховувати з них радянських письменників” (12, с. 172). Зробити це було важче, ніж створити Оргкомітет і Львівську організацію Спілки радянських письменників України.

Літературно-мистецьке життя Львова міжвоєнного періоду було активним, позначеним боротьбою різних ідейних угруповань та естетичних орієнтацій. У ньому значною мірою продовжувалися у нових умовах ті процеси, які були припинені на Східній Україні сталінським режимом. Тепер, із встановленням на Західній Україні радянської влади, в одній Спілці опинилися письменники, які дотримувалися різних, навіть протилежних поглядів і переконань: комуністичних, націоналістичних, ліберальних і т.д. Стати для них радянськими письменниками означало передусім прийняти вимоги т.зв. методу соціалістичного реалізму. Ніяких інших напрямів, течій, стилів! Має панувати один напрям, як сірий військовий однострій.

До такої перебудови ніхто не був готовий. Навіть письменники прорадянського, комуністичного спрямування.

Після переїзду до Києва Василя Бобинського, поетика якого, правду кажучи, не зовсім вписується в соцреалістичний канон, з поетів колишнього “горнівського” кола залишився примітним чи не єдиний Олександр Гаврилюк. Попри скромний рівень обдарування йому все ж притаманні певні ознаки поетичної манери. Це передусім іронія (“Голово ти моя нелегальна...”), густа предметність в’язничного побуту, що споріднює його стильову манеру зі стилем такого типу поезії того часу в Болгарії, Чехії, Німеччині і т.д. Степан Тудор у віршах “Оруддя антитези” (1925) і “Діалектичне чергування” (1929) намагався опоетизувати філософські поняття. І хоча тексти ці насичені абстракціями й ідея їх розкривається як логічна операція, а не як розвиток художнього образу, все ж це було прагнення до інтелектуалізації стилю і до пошуків власної манери. Але всі ці творчі ресурси виявилися непотрібними в нових умовах, коли треба було тільки прославляти принесену на багнетах і танках “волю” та становлення “нового” життя.

Неприсосованими до вимог “нової естетики” були діячі старшого покоління поетів, з яких у Львові опинилося кілька представників літературного угруповання початку століття “Молодої Музи” – Петро Карманський, Василь Пачовський, Михайло Яцків та Степан Чарнецький. Колишні адепти “чистої краси” згодом пройшли складну еволюцію – П.Карманський писав і сатиричні, і патріотичні, й пейзажно-екзотичні вірші (переважно про Бразилію), В.Пачовський від “розсипаних перлів” молодості перейшов до національно-патріотичних драм і кілька десятиліть працював над монументальним історіософським “містичним епосом” “Золоті Ворота”, а С.Чарнецький, автор стрілецького гімну “Ой у лузі червона калина ...” майже перестав писати. Ще раніше замовк М.Яцків.

З покоління поетів січових стрільців у Львові на той час були Роман Купчинський, Юра Шкрумеляк та Микола Матіїв-Мельник. Однак

Р.Купчинський дуже швидко виїхав зі Львова до Кракова, зайнятого німцями, скориставшись їх закликом до громадян, які мають у собі домішку німецької крові, виїхати за Сян. Для цього була створена репатріаційна комісія, але документів ніхто особливо не перевіряв і на терени тодішнього рейху переїхало багато людей і без “домішки”, в їх числі й Р.Купчинський, Катря Гриневичева та Олександр Кульчицький – до Кракова. М. Матіїв-Мельник, співець майже виключно стрілецької теми, ніяк не перебудувався на соціалістичний лад і майже замовк. Цікаво, що навіть Ярослав Цурковський, якому було довірено важливі посади відповідального секретаря Оргкомітету письменників, а після створення Львівської організації Спілки – відповідального секретаря журналу “Література і мистецтво”, чие ім'я було зазначене під колективними поемами “Слово про великого рідного Сталіна” (1939) та “Щасливий рік” (1940), – навіть він не зміг опублікувати у часописі, де працював, жодного свого поетичного рядка. І не випадково: поетика футуризму не вкладалася у канон соціалістичного реалізму.

Із представників молодшого покоління, які робили погоду в літературному Львові 30-х рр., тепер не було майже нікого: Богдан-Ігор Антонович помер ще в 1937 р., Богдан Кравців та Святослав Гординський виїхали на Захід. Залишилося хіба що кілька молодих, які тільки пробували своє перо, а талант свій реалізували вже пізніше, після Другої світової війни, в умовах еміграції: Іван Керницький, Богдан Нижанківський, Анатоль та Ярослав Курдидики, Остап Тарнавський, Василь Ткачук...

Отож і не дивно, що коли до виборів до Верховної Ради СРСР було вирішено видати збірник художніх творів західноукраїнських письменників, у яких мала бути відображена “велич” цієї історичної події, укласти його виявилось доволі складною проблемою.

П.Панч розповідає у своїх спогадах про збір матеріалів до цього збірника: “Приносить своє оповідання і Василь Ткачук. У ньому було змальовано армію, яка визволила галичан з-під польського ярма. Але до приходу Червоної Армії майже половину Галичини “звільнила” була гітлерівська армія.

Я й кажу:

– Властиво, про яку армію ви пишете? В оповіданні немає жодних ознак.

Ткачук відводить очі й мовчить. Даю йому доробити. Забрав. Через тиждень приносить. Читаю і не вірю своїм очам: жодної поправки. На моє здивування Ткачук відводить блудливі очі й каже:

– Я би просив, аби то зробив сам товариш голова.

Знову Ткачук забрав оповідання, щоб доробити, але назад не повернув.

Василь Пачовський теж подав до збірника вірш уже на вицвілому папері.

У цьому вірші з явною симпатією оспівувався Марко Проклятий. Я здивовано питаю:

– Товаришу Пачовський, хіба вам не відомо, що українські фашисти вважають Марка Проклятого за свій ідеал?

– Євентуальне. Але то так, – відказує, наче дере ганчірку.

– І ви такий вірш пропонуєте до радянського збірника?

– Але то ні. То товариш голова не дочитав до кінця.

Остання строфа була написана свіжим чорнилом. В ній без будь-якого зв'язку з віршем автор римував “земля” і “зорі Кремля” (там само).

Читач, обізнаний з творчістю В.Пачовського, здогадається, що запропонований П.Панчеві вірш скоріше всього був фрагментом “містичного епосу” “Золоті Ворота”, в якому Проклятий був головним персонажем, що втілював ідею спокути за вчинені злочини, а в ширшому історіософському плані він виступав уособленням роздвоєності української природи, що призвела до втрати державності на багато століть.

Цілком очевидно, що “товариш голова” вловив щось “підозріле” в запропонованому творі, незважаючи на причеплені “зорі Кремля”, і не прийняв його до збірника, присвяченого дню виборів. Усе ж твори такими причепленими дописками друкувалися. Про це свідчить видання новел М.Яцківа, в яких до давніх текстів, писаних і друканих ще на початку ХХ ст., були додані “ідейні” пасажі, як, приміром, до новели “Боротьба з головою”: “Батько мій давно помер. Воєнна завірюха змела мачуху, Ньюнка і капіталістичну мороку. Я заспокоївся, повернувся на відновлену батьківщину і створив кращий образ матері, ніж за давніх літ”.

Очевидно, цей останній дописаний абзац і дав підставу поставити під новелою подвійну дату: “1907–1939 рр.”, а нам дає можливість побачити характер засвоєння нової естетики.

Радянська влада, без сумніву, передбачала труднощі виховання із західноукраїнських літераторів радянських письменників, коли посилала сюди бригади довірених людей для такого виховання. Але ще до створення Оргкомітету, а потім Спілки радянські письменники мали дати зразки для своїх галицьких колег тієї нової літератури, показати, про що і як їм треба писати. Тому не випадково вже в першому номері газети “Вільна Україна” від 25 вересня 1939 р. був опублікований вірш російського поета В.Лебедева-Кумача “Зустріч”, а згодом на сторінках періодики публікувалися твори М.Рильського, П. Тичини, В.Сосюри, М.Бажана, А.Малишка та інших письменників, присвячені темі “Золотого Вересня”. У цих віршах виразно помітно досвід оспівування революції, підкреслюється передусім т.зв. соціальний мотив – визволення з панського гніту й експлуатації. Особливо виразно помітно це в циклі А.Малишка “Листи червоноармійця Опанаса Біди”, які є своєрідним репортажем побаченого під час походу. У них мова йде про зустрічі в різних містах і селах і загалом у народнопісенних інтонаціях передано радісний настрій зустрічі братів після багатовікової розлуки. Та все ж поетові не вдалося передати колорит галицького життя через інтонації діалогів та мовних зворотів, і загальний тон оповіді і настроїв тут не органічні, а штучно привнесені, як це видно хоча б з вірша “Пісня”:

– Скажи нам, дівчино-краса,

Чого печалити зір?

–Пани були, вино тили,

Роботи надали.

Роби, роби, роби, роби...

А ми ж хіба воли?

– Хоч вийди, лоба, на поріг,

*Ми хлопці молоді. . .
 – У мене чобітки старі,
 Діряві та руді.
 – У нас багато, люба, справ,
 Хоч виглянь в ранній час...
 – Та в мене вишитий рукав
 Полатано сім раз. . .
 То ми й не маєм більше слів,
 Загін, навскач лети!
 Червоний прапор зашумів.
 – Ой, це ж мої брати!*

Звичайно ж, що така “класова свідомість” і “почуття радянського патріотизму” були приписані галицькій дівчині, але “нових часів нові каменярі” (вислів з вірша “На могилі Франка”) наділяли населення Західної України поспіль прокомуністичною ідеологією.

Свої вірші з циклу “Листи червоноармійця Опанаса Біди” А.Малишко друкував у газеті “Комсомолец України” в 1939 р., а в 1940-му окремою збіркою видав у “Молодому більшовивіку”.

Треба зазначити, що А.Малишко прибув на Західну Україну разом з військовими частинами і володів запасом вражень, які намагався поетично трансформувати. Частіше ж такі вірші писалися принагідно, як відгук на подію, і в редакцію іноді передавалися телефоном (вірш М.Рильського “Дружнє слово” для газети “Известия”, де він був опублікований 20 вересня 1939 р.).

Цикл “Бориславські оповідання”, в якому відчувається певна цілісність загального задуму, М.Бажан написав уже в 1940 р., назвою асоціативно пов’язуючи свій цикл із циклом оповідань І.Франка і насичуючи вірш асоціаціями з Франкових творів та реаліями даної місцевості: дуб на околиці Нагуєвич, де, за переказами, поет любив відпочивати, образи його веснянок як символ оновлення життя тощо. А в 1939 р. опублікував “Пісню волі”, в якому епізод зустрічі радянських бійців з галичанами піднесений до символізації, хоч і надто прямолінійної. Та все ж для сучасного читача останній штрих цього твору дуже показовий: дівчинка піднесла бійцеві пучок осінніх квітів, а він почепив його до багнета. Визволення, отже, пов’язане в поета з мілітарними асоціаціями, які, власне, домінували в той час у свідомості людей.

У поезіях М.Рильського переважає пластика, пов’язана з природою і спокоєм мирного дня: звістка про прихід звучить як сплетіння братніх рук, “гомін птичих голосів”, і навіть коли з’являються воєнні реалії часу, то це не багнети, а шаблі – ознака походу, що асоціюється з козацькими походами, зокрема й підступом військ Хмельницького під Львів, а назагал домінують культурно-мистецькі асоціації, аж до прямих ремісценцій: приміром, вірш “На могилу Франка” починається рядком “В Перемишлі, де Сян пливе зелений...”

Безперечно, й Рильський не міг обійтися без обов’язкової в той час фразеології та риторики, та вона в автора все якось згладжена спокійним роздумом, м’яким довірливим тоном.

Мав певну рацію Р.Гром’як, коли свого часу писав, що “мистецький досвід основоположників української радянської поезії був доброю школою для західноукраїнських письменників і давав підставу критикам, які аналізували нові вірші львів’ян, говорити про схематизм і поверховість в освоєнні важливої теми оновлення життя за радянських умов” (6, с. 101). Рація ця не в тому, що радянські поети мали допомогти своїм західноукраїнським колегам позбутися схематизму й поверховості, а радше в тому, щоб навчити їх оволодіти цими схемами й штампами, навчити їх писати “правильно”, засвоїти канони соціалістичного реалізму. Адже західноукраїнська поезія в 30-ті роки перейняла краще із надніпрянської поезії 20-х рр. і розвивала його в нових умовах. Вона, як засвідчують статті в галицькій періодиці того часу, добре усвідомлювала катастрофічний спад рівня літератури в УРСР протягом цього десятиліття, позначеного голодомором і “розстріляним відродженням”, втратою талановитими письменниками, які залишилися жити, самих себе. І тепер вони мали той “досвід” переймати, мали самі стати теж українськими радянськими поетами.

І вони такими письменниками ставали – вимушено. Прагнучи водночас усе ж залишитися поетами. З представників старшого покоління це певною мірою вдалося Петрові Карманському. Характер його поезії того часу чи не найбільш споріднений з поезією М.Рильського. В ній немає ні фольклорно-пісенних інтонацій, як в А.Малишка, ні складних метафоричних конструкцій, як у М. Бажана, ні звукових та інтонаційних переливів, як у П.Тичини (“Ганнусенька із Західної України”, “Рум’яна та руса”, “В українськмі місті Львові...”), ні настроєвих імпресій, як у В.Сосюри (“Возз’єднання”, “У Львові” та ін.). Натомість у ній відчувається добра класична школа, а стійкі строфічні форми (терцина, сонет) “амортизують” штампи і стереотипи зужитих фраз. Висока культура вірша, постійне апелювання до образів інших поетів якось згладжує й послаблює присутність політичних гасел.

Цими прикметами позначений уже цикл кримських сонетів, надрукований у першому та другому номерах заснованого в 1940 р. журналу “Література і мистецтво”, що асоціюються в уяві читача з кримськими сонетами Адама Міцкевича. Та ж задумливість, що її дає споглядання гір, непоквап зосередження на “обширі степового океану”, злиття з буйним дозріванням плодів перед неминучим згасанням, що наче останній позір сонця, ось-ось сховається за горою:

*Як буйний в’язень, стужений за світом,
 З-за гір востаннє сонце прозирнуло,
 І прохолода м’яко обгорнула
 Садки і море пухом-оксамитом.*

*І любо сісти під гліциній квітом,
 Забути все, що відгуло, минуло,
 І дні сучасні, як коханку чулу,
 Зустріти радо сонячним привітом.*

На винограді пристигають грона,

*І персики – мов скупані у крові.
І лунко пісня піонерська дзвонить.*

*Цвіте, буяє, наростає нове.
Так пригорнув би цілий світ до лона. . .
Яке життя неказано чудове!*

І навіть там, де “соціальний” мотив становить основу задуму, певні натяки, асоціації, алюзії не роблять ці вірші поспіль декларативними, бо, приміром, назва вірша “La vita nuova” (Нове життя) відішле нас до Данте, а в рядках

*Рій спогадів мою сповняє хату
І чую голос: “Пригорни нас, тату!”
... Затоптаний стопою полицая,
Хирів мій дух, як пес на ланцюзі,
А нині в ньому буря назріває,
І він розцвівся в сонячній красі
Та чус в собі буйність альбатросів, –*

озиваються голоси Гете з ситуацією “Вільшаного короля” та Бодлера з його альбатросами. Безперечно, й Карманський збивався на голу декларацію, але йому чи не найбільше з усіх якось вдавалося цю декларацію впелести хоча б у якусь видимість художності то через екзотичний пейзаж (переважно кримський), то через літературні асоціації.

Інші не могли, а може, й не прагнули так активно включитися в творення радянської літератури на західноукраїнських землях. Так, дуже рідко виступав у пресі Василь Пачовський. Чи не найкращий з його опублікованих у той час віршів “Пробій титанів” (Література і мистецтво”. – 1941. – № 1) є алегоричною картиною пробудження титана, що став з богами на прю, “І землетрусом світ отряс Від Льодомор’я по Кавказ З кривавого затону...” Алегорія – це все-таки не декларація, її все-таки можна по-трактувати по-різному. А сповнений мажорних інтонацій вірш “Весна” (“Література і мистецтво”. – 1941. – № 4) зі згадкою про Сталіна слід, очевидно, пояснювати так, як пояснював Євген Маланюк подібні вірші М.Рильського: пиття кумису в ханському шатрі ...

У періодиці того часу можна знайти й небезталанні вірші про визвольний похід воїнів, радість зустрічі з ними. Серед таких творів у першу чергу назвемо вірші Остапа Тарнавського “Привіт Червоній армії” (“Вільна Україна”. – 1939. – 29 вересня) та Богдана Нижанківського “Пройшов ескадрон...” (“Література і мистецтво”. – 1940. – № 2). Однак при уважному читанні цих творів відчуємо, що пафос їх – зовсім не радянський, і вони нагадують твори стрілецької тематики або ж візії майбутніх походів молодшого покоління поетів, таких як Б.Кравців, Ю.Липа чи й Б.-І.Антонич. Немає тут ніяких прикмет червоноармійського війська – за відсутністю яких, як пригадуємо, П.Панч не взяв до збірника оповідання В.Ткачука і які – до слова – присутні майже в кожному рядку циклу А.Малишка “Листи червоноармійця Опанаса Біди”. Зрештою, про обставини написання і публікації вірша “Привіт червоній армії” розповідає його

автор Остап Тарнавський: “Вірш був написаний в 1938 році, коли у світі проходила загальна мобілізація: бадьорий настрої вірша був викликаний отими січовими з’єднаннями, які створювались у Карпатській Україні, нагадували вони стрілецькі січі з часів Першої світової війни, які стали зав’язком української армії. Вірш зазнавав змін за той повний подіями неповний рік. Спершу у вірші були і воїни, і стрільці, й шоломи, і рідні однострої, згодом увійшли до нього ще лицарі-завойовники, ба навіть згадка про Вальгалю (палац загиблих воїнів у скандинавській міфології – М.І.), бо пропаганда мілітаризму поширювалась із Заходу, аж вкінці цей вірш під оригінальною назвою появився друком в числі нового щоденника, що став виходити у Львові під назвою “Вільна Україна” з датою 25 вересня 1939 р., вже з різними редакційними змінами, що їх вимагали і нова газета, і нова влада” (17, с. 11).

Текст вірша цілком підтверджує таку характеристику:

*Полків квадрати сірі вже за містом.
Снага походу, складена в ряди,
дзвенить залізом зброї. Юне військо
кида на шлях убитий крок твердий.*

*Ясніють лиця смагли з-під шоломів.
В душі порив – відвічний гордий зрив.
Хто буйне серце спинить, душу зломить,
коли її виносить вимах крил?*

*Хвала побідним чотам, що прибули
З оков звільнити народну снагу.
Шляхи для них відкриті. Срібні кулі
женуть мов птахів з гнізд, хижацький гурт..*

*Мов дівчину в стьожки, так наше місто
у прапори прибрали ми і ждем.
Не тільки мир – серця несе нам військо,
серця – не квіти їм до блюз припнем.*

Свого часу П.Зайцев на основі реалій вірша П.Тичини “На майдані...” доводив, що цей твір не про більшовицьку, а про нашу національну революцію, бо люди в ньому збираються “на майдані коло церкви”, обирають “отамана”, кричать “слава!”. Щось подібне, хоч, може, й ненавмисне бачимо й тут: “чоти”, “блюзи” (а не гімнастерки), а такі поняття, як “квадрати полків”, “шоломи” тощо зустрічаються в галицьких поетів 30-х рр.

Подібне враження викликає й вірш Б.Нижанківського, який наводимо повністю:

*Пройшов ескадрон вже – і сонце на захід,
Курявою шлях їм – обрії далекі.
Бійці: рвуча пісня цвіте на устах їх
В боях і у марші – і в бурі і (в) спеки.*

*Шоломи ще видно – в останніх проміннях
Сліпуче горіють, горіють і гаснуть.
“Прощайте! Верніться!”*

*Хтось рванувся в сінях
І усміх послав їм, як птаху прекрасну.*

*Проїхали, зникли – і пустою шлях вже,
Лиш сонце, де захід червоним шоломом –
І пісня далека доходить ледь-ледь ще,
А серце, як хлопчик, за тим ескадроном!*

Не будемо докладніше зупинятися на віршах інших авторів, зазначимо тільки, що в тій новій естетичній, яку намагалися опанувати львівські поети, ставали схожими одні на одних недавні звелічники національно-патріотичної (В.Пачовський, Б.Нижанківський, О.Тарнавський), релігійно-католицької (О.Шкрумеляк, Т.Курпіта) і комуністичної (О.Гаврилюк, Степан Тудор) ідей. Це уподібнення, що призводило до пониження і нівеляції таланту, полегшило справу створення двох колективних поем, у яких поети Західної України мали висловити велику вдячність радянській владі і Й.Сталіну за “визволення” з-під гніту панської Польщі.

Перша з цих поем мала назву “Про рідного великого Сталіна”. Вона була створена за рекордно короткий час, так би мовити, стахановським методом. У грудні 1939 р. до Львова з цією метою прибула група письменників з Києва, і відразу ж було складено її план та розподілено, хто яку частину має написати. Для написання фрагментів було відведено три дні. Частина поетів написали окремі вірші, дещо було вибрано з попередніх творів. Змонтувати з цих уривків цілість допоміг А.Малишко, який мав у такій справі певний досвід, оскільки практика створення таких колективних поем у радянських поетів не була новою.

Як згадував один з учасників тогочасного літературного життя, “її мерщій повезли до Києва (кажуть, що навіть літаком), щоб поема вийшла ще до 21 грудня, себто до дня народження Сталіна. Вона появилася відразу друком і в російському перекладі, і то в рекордному темпі, до кількох днів після її написання! Під поемою зазначено прізвища всіх українських поетів (коло 17 осіб), кожний дістав пізніше по одному примірнику книжки і – гонорар. У львівських, київських та московських газетах появилися уривки поеми з відповідними коментарями, що, мовляв, щасливі львівські письменники написали твір на подяку Сталінові, який визволив їх і весь народ від ярма капіталізму, від соціального і національного гніту!” (7, с. 209).

Друкувалася ця колективна поема й польською мовою в перекладі – у написанні її польські поети участі не брали.

Але в процесі підготовки “шедевр” сталася непередбачена ситуація, яка приглушила його резонанс. Заки поема вийшла друком, один з поетів, підписаних під нею, а саме Роман Купчинський, був уже в цей час у Кракові як німецький репатріант. “Це, – згадував згодом О.Тарнавський, – сконфузило усіх ентузіастів колективного віршованого одописання, включно з Малишком, і поема скоро зникла з овиду” (17, с. 39).

Справді, окремого видання колективної поеми “Слово про великого рідного Сталіна” у бібліотеках Львова виявити не вдалося, та вона повністю вміщена у збірнику “Визволені”, який вийшов в державному літературному видавництві в Києві 1940 р. і був присвячений встановленню радянських порядків на західноукраїнських землях (зауважимо, що, крім “Слова...”, у ньому майже не було творів письменників-галичан, зате В.Лебедева-Кумача було шість віршів, а Ванди Василевської – п’ять нарисів).

У 1940 р. стала готуватися друга колективна поема, що мала називатися “Щасливий рік”. Тепер групу, яка займалася створенням цієї поеми, очолив Степан Тудор. На відміну від попередньої спроби, де авторами були тільки українці, тепер авторами мали виступати українські, польські та єврейські поети.

Усе це, здавалося б, мало значно полегшити справу написання і видання “Щасливого року...” Насправді вийшло навпаки. Хоча кожному поетові була визначена його тема, робота не йшла, терміни минали, і ранише намічений план колективної поеми, за свідченням сучасників, так і не був виконаний у повному обсязі. Та й у тому вигляді, в якому твір цей був нарешті укладений, він повністю не виходив окремим виданням, і навіть журнал “Література і мистецтво” обмежився публікацією фрагментів. Чому ж так сталося? Одна з основних причин полягала в тому, що остаточно розвіялися ілюзії, які дехто мав під впливом обіцянок, які радянські агітатори, не раз і устами деяких письменників, щедро роздавали на мітингах та різних зборах. Отже, “неможливо було писати про щасливий рік (себто перший рік советської влади), бо ніхто ніде ніякого щастя не бачив. Навпаки, за цей рік усі мали змогу пізнати большевицький рай, усім відкрилися очі на дійсну, нефальшовану вартість большевицьких обіцянок, не одному з письменників арештували найближчого родича чи друга, кожного мучило безсоння і страх, яка доля стріне його завтра” (7, с. 210).

Коли читаєш сьогодні в “Літературі і мистецтві” (1940. – № 1) розділи “Щасливого року”, помічаєш не тільки убогість художньої мови цього колективного витвору (серед авторів її зазначено п’ятнадцять імен), а й ловиш себе на тому, що деякі епізоди звучать як пародії – очевидно ж, ненавмисні. Хоча б оцей, з розділу “Вільний труд земля злюбила”:

*А за кілька днів громаду
Скликав комітет на раду,
І зійшлися люди всі, –
Говорили там промови,
Та сказав найкраще слово
Найбідніший у селі...
Досить хати і городу,
І при хаті ще приплоду
(Це задержить кожен з нас) –
А розміряне все поле
Ми заоремо досполю,
Так, як мріяли не раз.*

Так і здається, що з кожного рядка тут виглядає Франків Лис Микита і глузує з автора.

Характер колективних поем впливав з самого їх функціонального призначення, прив'язаності до тем і однозначного їх трактування.

Приблизно такий характер мають взагалі поетичні публікації і на сторінках “Літератури і мистецтва”. Тільки вряди-годи трапляються тут зворушлива лірична мініатюра-спогад Б.Нижанківського чи пейзажний малюнок О.Тарнавського... Щоправда, деякі поети зі Східної України перенесли на Прикарпаття реалії своїх місць, як от І.Цинковський, що “виростив” тут кавуни, але це вже з категорії казусів. Втім, у ширшому плані вся поезія тих 22-х місяців радянської влади теж була казусом, але з гумористичним, а не з трагічним забарвленням.

* * *

Що стосується художньої прози, то вона мала ще менше можливостей для свого розвитку, аніж поезія. Надто проза епічна, де потрібні глибше осмислення матеріалу, бачення конкретної ситуації, конфлікту, психологічний аналіз. Отож, уже десь на третьому році радянської влади можна побачити спроби творити справді прозовий твір, героїв якого автор не водив би, як ляльку в театрі мініатюр, а вони самі діяли б відповідно до ситуації, темпераменту, переконань.

Тому не дивно, що тогочасна проза “заявила про себе у нарисах і коротких оповідних жанрах” (6, с. 101), і доробок цей порівняно невеликий. Обмежене й тематичне коло – прихід радянських військ, ентузіазм людей, які зустрічали їх, кінець панської сваволі (чи пани чужі чи свої), перебудова психології. І теж – як у поезії – уроки радянських прозаїків, які “припасовували” до Галичини випробувані вже східноукраїнські колізії, підфарбовуючи їх галицьким етнографізмом та діалектизмами, не раз змішаними з полонізмами, або словами літературної мови, неприродними в устах галичан.

Письменники, які побували в Галичині кілька днів, не мали можливості глибоко вникнути в обставини тутешнього життя, відчутти психологію людей цього краю, і їхні твори переважно мають поверховий характер, написані за наперед сконструйованою схемою, а тематика була обмеженою і зводилася переважно до “чекання на братів зі сходу”, здійснення з приходом радянського війська народних прагнень і т.ін.

Василь Палійчук в оповіданні Ю.Яновського “Василь Палійчук, гуцул” оберігає обсерваторію в горах, вивісивши на ній червоний прапор; Петро Гринюк у “Твердому характері” І.Ле, теж сторож обсерваторії, не виконує наказу висадити її в повітря, а врятовує це народне добро; Кола (очевидно, Микола, хоча в Галичині говорили “Миколай” чи й “Николай”) в повісті О.Кудзича “Верховинець” обраний до комітету, іде до Коломиї, до червоних, учитися жити по-радянському, як зі злиднями попроситися. Екзотично-стилізаторський підхід бачимо навіть у творах цих визнаних авторів: надто швидко й безболісно стали вони “на більшовицький стрій”.

Якими ж творами західноукраїнських авторів репрезентована проза того часу? Таких творів небагато, і, головне, в них немає тих мажорних тонів, “свята на будні”, за висловом героя “Верховинця” О.Кудзича. Тут –

принаймні в кращих випадках – більша психологічна переконаність вчинку, менше словесних декларацій, більше конфліктних ситуацій, які впливають із реалій недавнього минулого.

Характерний зразок такої прози – оповідання П.Козланюка “Іван Довбня” (“Література і мистецтво”. – 1940. – № 2). Майже анекдотичний випадок – колишній багач украв з колгоспного подвір'я довбню і селяни влаштували йому громадський суд – переростає в колоритну сцену, пересипану іскрами дотепу, трагікомічних ситуацій, влучних реплік, що попри підкреслений “класовий підклад” твору не руйнує достовірності зображеного і засвідчує безумовний талант автора, що виріс на традиціях знаменитої галицької школи новелістів. Назагал львівські письменники воліли писати про минуле, розкривати ті сторінки життя, будувати сюжети й зав'язувати конфлікти на тому матеріалі, який вони добре знали. Саме такі переважали в збірках Ірини Вільде, М.Яцківа, Степана Тудора, П.Козланюка, Б.Нижанківського, Г.Гануляка, що вийшли в радянських видавництвах протягом 1940–1941 років. Ця ж тенденція виявлялася і в журнальних публікаціях, де письменникам краще вдавалося розкрити свої можливості на знайомому матеріалі, аніж у вигаданих ситуаціях. Окремої розмови заслуговує підготовка в радянських виданнях творів львівських письменників, їх редагування. Б.Нижанківський згодом згадував: “В 1941 році видавництво “Радянський письменник” у Києві видало мою книжку прози “Новели”, до якої ввійшли деякі оповідання з “Вулиці” і довше оповідання “Стах”. Редактор видання зредагував книжку недбало. Наприклад, в оповіданні “Брати” один з персонажів каже: “Ти, Миську, є здоровий хлоп”. Редактор виправив: “Ти, Миську, хороший парень”. Чи можна уявити собі львівського батяра, який говорить такою мовою” (1, с. 36).

Ознаки безсумнівної обдарованості виразно виявляються і в оповіданні І.Керницького “Талапас” (“Література і мистецтво”. – 1940. – № 3), сюжетною зав'язкою спорідненому з “Іваном Довбнею” П.Козланюка: кмітливий селянин перемагає на суді багача, якого до того ще й обрали війтом. Випадок знову-таки з арсеналу сільських бувальщин, але весь текст тримається на тонкощах реплік, курйозі самої ситуації, яка проте дуже точно просвітлює характери персонажів. У цих творах немає силуваності тексту, ходульності діалогу, зрештою, прямолінійної агітаційності, хоч загальна установка авторів теж помітна.

Могло б здаватися, що справу вирішувало знання місцевих обставин, і прозові твори галичан правдивіші від творів письменників, які тільки відвідали цей край і, не вжившись у нього, не могли створити чогось повнокровного і життєвого. Значною мірою це справді так, у цьому переконують публікації на сторінках журналу “Література і мистецтво”. Однак, справа виявлялася складнішою, успіх, як завжди в літературі, вирішував не якийсь один фактор, а їх сукупність. Бо ж дуже схематичні опубліковані протягом виходу журналу “Література і мистецтво” і оповідання письменників-галичан Ярослава Галана (“Три смерті”), Софії Парфенович (“Порятунок”), Василя Левицького (“Пані з білого дому”), Тараса Мигаля (“Повернення сина”) та ін.

Натомість натрапляємо на таке цікаве й несподіване явище, як проза Йосипа Позичанюка. Родом із Вінницької області, він так увійшов в атмосферу галицького життя, так без нарочитої стилізації проникся стихі-

єю народного мовлення, що читачі сприймали його як представника західноукраїнської школи новелістів. Й.Позичанюк був неординарною і для багатьох загадковою особистістю, головню через свою замкнутість. Він працював у редакції “Літератури і мистецтва”, і деякі його вчинки на цій посаді спантеличували авторів журналу. О.Гарнавський, приміром, розповідає, що за його вірш “Лист комсомолки”, який мав бути мовби публічною заявою його активності й відданості радянській владі (зрештою, такі “заяви” робила більшість поетів), він одержав звичайний гонорар – по три карбованці за рядок, натомість за ліричні мініатюри “Ще всміхався місяць ясен...” та “Увечір вийду до воріт...” – високий, по п’ять карбованців. Це теж був своєрідний – і не без ризику – крок, який можна було трактувати як політичний акт. Загалом його вчинки, зокрема його обережність і небажання встрявати в розмови навіть під час вечірок у товаристві, видавали щось більше, ніж особливості темпераменту. “Під час однієї з таких вечірок, – пише О.Гарнавський, – я відчув більше довір’я до цієї спокійної опанованої людини, а потім і виявилось, що він уже в той час мав зв’язок з націоналістичним підпіллям, і вже в перших днях нової окупації зв’язався з похідними групами і з ними пішов на схід, де – як і інші – попав у німецьку в’язницю, з якої вже за рекомендаціями видатних протекторів удалось йому звільнитись, щоб знову перейти у підпілля, а потім до УПА, де й загинув у бою” (17, с. 60–61).

Певна річ, Й.Позичанюк не міг розкрити свого таланту в умовах, коли кожний художній твір мав бути чітко підпорядкований політичній ідеї. Але талант виявляється у всіх мікроелементах тексту. Тим-то обдарованість виявляється і в прозі цього вкрай заідеологізованого журналу – в оповіданнях П.Козланюка, І.Керницького, В.Ткачука, Й.Позичанюка.

Імена перших трьох тією чи іншою мірою відомі читачеві, постать останнього йому ще не відкрита. Й.Позичанюк не встиг повністю розкрити свій талант, але встиг виявити його.

На сторінках “Літератури і мистецтва” опубліковані чотири твори Й.Позичанюка – “Різьбар”, “З дороги”, “На рідній землі” та “Карпатський етюд”, з яких особливо виділяються два останні: “На рідній землі” – рідкісною для того часу непатетичною ліричністю, непоказним внутрішнім захопленням красою рідної землі; “Карпатський етюд” – пластиккою, тонким відчуттям природи, спостережливістю, що робить достовірною нехитру сюжетну ситуацію: таємне повернення польського офіцера в село, де господарем був його дядько, і його захоплення. Звична, очевидно, для того часу ситуація, але опис зимового лісу видає руку спостережливого й тонкого митця.

Варто було б зацікавитися долею і творчістю цього митця й письменника, заповнити ще одну маленьку прогалину на карті нашої літератури.

Олекса Десняк у доповіді “Сучасна тема в творчості львівських письменників”, виголошеній на творчій конференції, що відбулася у Клубі письменників 12 і 15 квітня 1941 р., зазначав, що сучасна тема в творчості львівських письменників представлена малими жанрами – оповіданням, новелою, нарисом. “Більших полотен львівські письменники ще не створили. Настав час ставити питання про широкі полотна – повісті, романи. Цього від нас наполегливо вимагає читач – і ми повинні піти йому назу-

стріч, приділяючи найсерйознішу увагу сучасній тематиці. Для цього письменникам треба глибше входити в життя, вивчати його, приймати самим активну участь у соціалістичному будівництві” (11, с. 36).

Творів великої епічної форми, навіть уривків з них, не тільки про сучасне, а й про минуле, не знаходимо на сторінках журналу “Література і мистецтво”. Хоч письменники над такими творами працювали. Принаймні достеменно відомо, що Степан Тудор писав роман “День отця Сойки”, П.Козланюк – роман “Юрко Крук”, О.Гаврилюк – повість “Берега”. Ці твори публікувалися уже згодом, після Другої світової війни у журналі “Радянський Львів” – спадкоємцеві “Літератури і мистецтва”. Втім, з цього правила є принаймні один виняток: “Шукаю праці” Ірини Вільде у п’ятому номері часопису за 1941 р. є фрагментом майбутнього великого роману письменниці “Сестри Річинські”. Ця публікація дозволяє простежити не тільки зародження задуму, а й початок роботи над цією сімейною хронікою, що стала вагомим здобутком української прози ХХ ст.

* * *

Нарешті, творення літератури невіддільне від її осмислення, її самосвідомості. Літературно-критичні матеріали, принаймні їх публікація на сторінках “Літератури і мистецтва”, доповнюють загальну картину літературного життя того часу. Передусім – щодо підходу до літератури, критеріїв оцінки творів.

На сторінках першого радянського часопису у Львові спершу друкувалися переважно матеріали історико-літературного характеру з виділенням аспектів, які відповідали радянській ідеології. Серед них назвемо статті І.Романченка “Франко і Белінський”, В.Гуфельда “Перші виступи Франка проти декадентів”, П.Гофмана “Соціальна дійсність у Франковій прозі” – всі опубліковані в травневій, останній книжці часопису. Є тут статті про В.Стефаніка (М.Рудницького), Лесю Українку (М.Деркач), А.Міцкевича (Т.Бой-Желенського) та ін.

Що ж стосується осмислення сучасного літературного процесу, то тут справа була важча з огляду, передусім, на відсутність матеріалу, який критика могла б аналізувати, оскільки твори, видані при польському режимі, до уваги не бралися, багато їх було вилучено з бібліотек, а то й знищено.

Першим критиком, який відважився на оцінку перших радянських видань львівських письменників, був невтомний колись М.Рудницький. Він рецензує збірки молодих прозаїків І.Керницького “Село говорить” та В.Ткачука “Весна”, видані в 1940 р., причому згадає й попередні книжки цих авторів. Хоча критик у даній, незвичній для себе ситуації віддав певну данину правилам радянської критики – акцентування на тематиці, переказ змісту – він усе ж зумів показати й особливості світосприймання авторів, ознаки їх стилю. Критик, зокрема, підкреслив, що “Керницький дивиться на світ крізь призму спогадів, а не відбирає в малюнок гостроту безпосереднього переживання”, натомість “В.Ткачук – мініатюрист. Він рідко коли береться за сюжет, який ішов би від зав’язки через наростання конфлікту до будь-якої розв’язки. Він вибирає тільки один момент, одну картину, одно переживання і навіть не зображує їх, а передає настрої” (14, с. 50).

51). Автор рецензії застерігає обох прозаїків від наслідування стефаниківської манери і закликає шукати власного шляху в літературі.

Давнього Рудницького впізнаємо і в рецензії на видання поетичних творів П.Тичини польською мовою у перекладах львівських поетів, де він підкреслює труднощі відтворення тих прикмет української поезії, яких не має за собою польська поетична традиція (див. 15, с. 52).

Цим професійним критичним виступам значно поступаються рецензії Я.Галана на збірку "Поезії" А.Волощака та О.Гаврилюка – на "Пісню про радісну осінь" Ю.Шкрумеляка ("Література і мистецтво". – 1941. – № 3), у чому вина не стільки рецензентів, як самих об'єктів аналізу... Водночас уже тоді письменники, які раніше належали до комуністичного угруповання, намагаються дати своє витлумачення літературного процесу 20–30-х рр. Маємо на увазі доповідь Степана Тудора "Література Західної України за 20 років", прочитану на нараді критиків у Києві 7 грудня 1939 р. і опубліковану 10 грудня цього ж року в "Літературній газеті", та статтю О.Гаврилюка "Пальці на горлі", призначену для публікації в журналі "Иностранная литература", але надруковану лише на сторінках журналу "Жовтень" у № 12 за 1959 рік.

У цих статтях дана вкрай негативна оцінка всіх літературних напрямів міжвоєнного періоду, крім комуністичного, який непомірно перебільшений. На жаль, ці оцінки й характеристики були прийняті й канонізовані офіційним радянським літературознавством.

Характерно, що в літературному житті Львова першого радянського періоду не з'явилося нових імен як у поезії, так і в прозі та критиці. Навіть більше, сторінки часопису "Література і мистецтво" все більше рясніють іменами заїжджих гастролерів, серед яких не було авторів рівня Ю.Яновського, О.Кундзіча чи П.Панча...

Перший період творення радянської літератури на західноукраїнських землях підходив до свого трагічного кінця... Люди вступали у нову смугу трагічних випробувань, для яких події і процеси 1939–1941 рр. були лише прологом до драматичної епопеї, що тривала до кінця 80-х років.

Література

1. Богдан Нижанківський-Бабай // Терем. – Детройт, 1971. – № 4.
2. Витяг із щоденникових записів, дорожніх нотаток Петра Панча про літературне і громадсько-політичне життя в Західній Україні // Культурне життя в Україні. Західні землі. – Т. 1. – 1939–1951. – Львів, 1995.
3. Вільна Україна. – 1939. – 25 вересня.
4. Вільна Україна. – 1939. – 14 жовтня.
5. Вільна Україна. – 1939. – 23 жовтня.
6. Гром'як Р. Література Золотого вересня. – К., 1989.
7. Інженери людських душ // Західня Україна під большевиками. – Нью-Йорк, 1958.
8. Історія Львова. – Київ, 1984.
9. Культурне життя в Україні. Західні землі. – Т. 1: 1939–1951. – Львів, 1995.
10. Література і мистецтво. – 1940. – № 2.

11. Література і мистецтво. – 1941. – № 4.
12. Панч П. Львів, Коперніка, 42 // Вітчизна. – 1960. – № 2.
13. Перша зустріч з большевиками // Західня Україна під большевиками. – Нью-Йорк, 1958.
14. Рудницький М. Весна прилинула // Література і мистецтво. – 1940. – № 4.
15. Рудницький М. Тичина польською мовою // Література і мистецтво. – 1941. – № 2.
16. Спогади Романа Купчинського про приїзд до Львова групи українських письменників з Києва восени 1939 р. // Культурне життя в Україні. Західні землі. – Т. 1: 1939–1951. – Львів, 1995.
17. Тарнавський О. Літературний Львів, 1939–1944. – Львів, 1995.
18. Brzoza J. Moje przygody literackie. – Katowice, 1967.
19. Inglot M. Polska kultura literacka Lwowa lat 1939–1941. – Wrocław, 1995.

Степан Хороб

УКРАЇНСЬКА МОДЕРНА ДРАМА: СПЕЦИФІКА ОДНОАКТНИХ ЖАНРІВ

Дослідники української драматургії кінця XIX – початку XX століття небезпідставно стверджують, що за жанровим різноманіттям вона – чи не найбагатша в історії свого розвитку. На їх переконання, це значною мірою спричинено рецепцією і тенденціями творчого побутування в національній сценічній літературі модернізму як філософсько-естетичної і художньої системи, котра відкривала необмежені можливості в розширенні та вдосконаленні засобів драматургічної поетики. І хай модернізм, на відміну від західноєвропейських типів та структур образно-мистецької свідомості, формувався й утверджувався у нашій драмі не на рівні загальної стильової манери або “школи”, а передусім на рівні самотньої окремішньої письменницької особистості, все ж його характерні риси і специфічні особливості у жанроутворенні виразно проступають у драматичній творчості Лесі Українки (неоромантизм), Олександра Олеся (імпресіоністичний символізм), Володимира Винниченка (неореалізм), Василя Пачовського (метафізичний символізм), Спиридона Черкасенка (символізм і неонатуралізм) тощо. Саме ці художники слова витворили цілу систему жанрів української модерної драми, починаючи від філософсько-психологічної, міфологічно-ліричної п’єси й завершуючи драматичними етюдами та діалогами, що є свідченням справді новаторської універсальності їх таланту (11; 12; 14; 17; 22; 24).

Та якщо великі драматургічні форми української літератури кінця XIX – початку XX століття неодноразово ставали об’єктом наукового дослідження, то розробка й осмислення специфіки одноактних жанрів здійснюється здебільшого принагідно, як щось “вторинно-доповнює” щодо повнометражної (на кілька дій) драми, як твір, що зображує щось художньо незавершене, фрагментарне, зрештою, як уривок п’єси, котра через свою регламентованість драматичної дії, ескізність сюжету позбавлена сценічності.

Тим часом, як засвідчує історія розвитку драми як роду літератури і виду мистецтва, одноактні драматургічні форми – не що інше, як древньогрецькі трагедії й середньовічні міраклі, де немає якихось побічних ліній чи відгалужень основного конфлікту, а драматичний діалог виступає у чистому вигляді, інакше кажучи, як сутичка двох ідейних супротивників, протягом якої розгортається думка. Проте як точно визначена й окремішня форма, одноактна драма наприкінці XIX століття виходить на театральні підмостки, де функції її були найрізноманітнішими, аж до водевільного характеру, як зазначає англійський теоретик та історик драми Персіфал Уайльд, наукова розвідка якого “Технічна майстерність одноактної драми” (1923) “стала першою працею про специфіку малих жанрів драматургічної літератури” (32, с.518).

Головним критерієм одноактівки літературознавці вважають її невеликий розмір – зосередженість драматичної дії навколо одного епізоду й розвитку його без будь-яких сценічних змін. Це, власне, особливий тип конструювання і завершування цілого, притому суттєвого, тематич-

ного завершування, а не умовно-композиційного обриву. Відтак зрозуміло, що кількість дійових осіб в одноактівці менша, як у звичайній п’єсі, а їхня характеристика надто обмежена.

Така регламентація відповідно зумовлює якнайбільшу економність у художніх засобах, що, зі свого боку, надає одноактівці єдності й одноразовості загального ефекту сюжетно-тематичної лінії, концентрації провідної думки, глибшого психологізму.

Американський письменник Едгар По встановив такий загальний принцип для короткого оповідання, що його, принцип, можна було б застосувати й до одноактного жанру: “Художник слова повинен прагнути до витворення певного відокремленого, єдиного в своїй суті ефекту” (32, с.756). То ж одноактівка з цією метою (схоже до малих епічних форм) використовує прийоми імпресіонізму, символізму, експресіонізму чи засоби сугестії, подібно, як у поезії (35;36). Іншими словами, сама природа одноактної драматургії змушує її авторів до пошуків нових типів художньої свідомості, модерних моделей та структур (34). Як це спостерігається у такого роду західноєвропейських п’єсах Моріса Метерлінка (“Непроханий гість”), Джона Синджа (“Вершники до моря”), Вільяма Їтса (“Країна сердешних бажань”) чи Сусанни Гласпел (“Дрібниці”), аналіз яких блискуче здійснив згадуваний Персіфал Уайльд (див 32, с.523) і критик Персіфал Кунді (див 37, с.178).

Перу українських драматургів, зокрібно Лесі Українки, Олександра Олеся, Василя Пачовського і Спиридона Черкасенка, належать численні зразки малих жанрових форм – переважно драматичні діалоги, драматичні етюди, драматичні ескізи (“Прощання”, “Три хвилини”, “В дому роботи, в країні неволи”, “Айша та Мохаммед”, “Йоганна, жінка Хусова”, “Трагедія серця”, “Тихого вечора”, “При світлі ватри”, “Осінь”, “На свій шлях”, “Жах”, “Повинен” та ін.).

Якщо говорити про тематичну основу названих тут творів, зокрема щодо місця цих жанрів у творчості письменників, то можна з цілковитою на те підставою стверджувати, що їх одноактівки є своєрідними ланками у загальній проблематиці (філософській, соціальній, релігійній, морально-етичній), яку розробляли Леся Українка, Олександр Олесь, Спиридон Черкасенко та інші творці національної модерної драми. Чимало одноактних драм порушують суто психологічні питання, є яскравими зразками психологічних студій (“Прощання”, “Айша та Мохаммед” Лесі Українки, “При світлі ватри”, “Осінь” Олександра Олеся, “Жах” Спиридона Черкасенка, “Ладі й Марені терновий огонь мій” Василя Пачовського), здебільшого через психологію виразної індивідуальності (“суверенної особи”) розкривають проблеми соціальні, філософські, релігійні, християнсько-моральні, що властиво й для великих жанрових форм (насамперед драматичних поем, лірико-психологічних драм) цих художників слова.

Загалом одноактні драми українських авторів з формальної точки зору не лише близькі одна до одної, але й мають чимало спільного з більшими за обсягом драматургічними творами згаданих письменників. Певно, не випадково Андрій Василько (Андрій Ніковський) слушно називає їх щодо драматургії Лесі Українки “першою пробою матеріалу” для “повнометражних п’єс” (“У пуші”, “Кассандра”, “Лісова пісня”, “Камінний господар”) (18, с. 46). Доречно зауважити, що сама поетеса рідко коли

називала свої одноактівки “драматичними етюдами”. Виняток тут становить хіба що лише “Йоганна, жінка Хусова”, та й то не стільки щодо сценічності драми (вона досить-таки складна), скільки щодо психологічної проблеми, що у своєму розв’язанні набуває драматичної форми етюдю: домінантною тут є тема гострого конфлікту між поглядами і обов’язками “суверенної особистості” (29, с.47). Твір “Йоганна, жінка Хусова” за своїм сюжетом дещо нагадує ситуації драматичної поеми “Руфін і Прісцілла” (жінка, залишаючи чоловіка, йде до християн), хоча образи героїв відмінні між собою, зрештою, зовсім інші й взаємини подружжя.

Леся Українка конструює свій драматичний етюд на вкрай напруженій драматичній ситуації, на концентрації внутрішніх психологічних колізій, хоча діалог тут відсутній (коротка розмова-сутічка Хуси з рабинею і наложницею Сабіною сприймається радше як мить їх стосунків). Тим часом справжній драматизм усіх інших розмов і ситуацій, що зумовлений своєрідністю способу організації художньої мови, а не діями і вчинками героїв, як це прагнуть довести деякі дослідники творчості Лесі Українки (1; 4; 5; 8), виявляється завперш у підтексті, і важать тут не стільки прямі відповіді персонажів, як зазначає Петро Хропко, скільки “відхилення від них, контрзапитання, натяки” (27, с.86), зрештою, промовисті ремарки.

Хуса всіляко приховує те, що могло б якимось чином одверто зневажити чи й роздратувати високородних римських гостей: дотримання матір’ю старосвітських звичаїв свого народу, її зневагу римської знаті, паломницькі мандри своєї дружини-християнки, яка покинула сімейну оселю і ходила за теслюю з Назарету до тих пір, поки його не розп’яли. Також приховує він свої стосунки із служницею Сабіною. Власне через таку структуру розмов (зовні спокійних, урівноважених, навіть толерантних, а насправді – гострих, нищівних, без будь-якого компромісу) Леся Українка будує і вивершує тематичне ціле, що своєю викінченою композицією, ідейно-естетичним спрямуванням цілковито відповідає жанровим прикметам одноактового твору.

Інша, майже протилежна, тема драматичного діалогу “В дому роботи, в країні неволі” теж розкрита авторкою саме через напружений словесний двобій Раба-гебрея і Раба-египтянина. Рух думки чи емоції тут (найчастіше думки, “пропущеної”, вираженої через емоції) розгортається драматургом з усіма його складниками: початком, розвитком, кульмінаційним піднесенням і розв’язкою. І все це відбувається протягом одного акту, де діалог, суперечка – це не що інше, як “розчленування” духу, мислення, слова, виявлення в ньому істин, сентенцій, принципів, які керують людьми в житті” (3, с. 249).

Леся Українка художньо структурує твір “В дому роботи, в країні неволі” за звичним для її одноактівок принципом: авторський опис місця подій, поданий у ремарці, змінюється діалогом, який, стрімко розгортаючись, підводить нас до ідейно-психологічної вершини – кульмінації, де водночас, по суті, й вирішується поставлена проблема, після чого наступає ретардаційний спад. Героїв драматичного діалогу письменниця теж зображує за типовим для неї поділом: один – більш активний, емоційно збудливіший, говорить переконливо і пристрасно, другий – дещо пасивний, упокорено-притлумлений, розмовляє невпевнено, навіть приречено. За

такої розкладки протиборствуючих сих моральна перемога, звісно, досягається першим персонажем.

Поетеса ускладнює й драматизує зображуване ще й тим, що обидва протагоністи – раби, тобто становище їх цілковито однакове, перебування в неволі схоже. Однак абсолютно не подібне їх ставлення до цього. Гебрей прагне спокою (“спати, спати, спати хоч хвилину...”), просить у Бога помсти тим, хто приневолює його до праці. Найбільше, чого він прагне у житті – вщент зруйнувати все довколишнє (“Загородив би Ніл і затопив би весь цей край неволі!”) і радіти з цього. Іншою є позиція єгиптянина. Він з упевненістю говорить, що став би споруджувати все, що тільки потрібно людям, що найбільше мук він зазнає не від необхідності працювати, а від чийось примхливих спонук робити те, чого не бажає душа. Гебрей подивовано сприймає цю заяву:

*То, значить, задля тебе
нема тепер неволі? ти не раб? (26, с.266).*

І чує у відповідь гірке, однак сповнене власної гідності палке зізнання-пояснення:

Є г и п т я н и н

*Е, де вже там не раб!.. Якби я сам
був паном над собою, я б не так
роботу сю розклав...
Либонь, що я б не мури малював, –
різьби, малярства, будівництва чився б.
... Не раз мені здається, я робив би
незмінно краще, якби я був вільним... (26, с.267).*

Єгиптянин пристрасно роздумує і про сенс цього незбагненого гебрею будівництва, його призначення, увіковіченого використання храмів, пірамід, статуй. Він переконливо говорить:

*А знаєш, я б ховав у пірамідах,
скажу тобі по правді, не царів,
а всіх, що добрії діла робили,
всіх, що жили по правді... (26, с.267).*

Леся Українка через таку художню структуру конфлікту стверджує переваги вільної, творчої праці над рабською, з примусу, підносить активність “суверенної особи” у творчості, вивіщує, власне, сам процес творчості і її духовне значення в житті людини. І хай ця проблема (чи не вперше у творчості поетеси як окремішня) тут окреслена ледь не контурно, все ж драматичний діалог “В дому роботи, в країні неволі” започаткував її розвиток. То вже згодом вона набуде більш повнішого й зусебічнішого вирішення у таких драматичних поемах письменниці, як “У пущі”, “Вавилонський полон”, “На руїнах” чи, зрештою, “Оргії”. Або у психологічній драмі Володимира Винниченка “Чорна Пантера і Білий Медвідь”. Як би там не було, але ця одноактівка Лесі Українки дала потужний поштовх для художнього осмислення в українській драматургії проблеми рабства і незалежності, суверенності людської особистості в творчій праці.

Уже дещо іншим проступає її філософський діалог “Три хвилини”, де концентрація думки й почуттів зосереджується на зіткненні двох протилежних світоглядів, що їх репрезентують на трьох етапах Великої

французької революції Монтаньяр і Жирондист. У цьому творі “засуджується політичне ренегатство, – справедливо зауважує Людмила Дем’янівська, – доводиться несумісність властолюбства і волелюбства, взаємовиключеність цих понять” (6, с.107). Така регламентація характеристики персонажів (не через дію, вчинки, а передусім через конфлікт суперечливих світоглядних позицій) зумовила й жанрову своєрідність “Трьох хвилин” – філософський діалог. Більше того, виходячи із такої драматичної форми, авторка навіть не називає своїх героїв по імені, тільки вказівка, а нерідко лише натяки на їх партійну приналежність розкриває більш-менш окреслену суть цих образів. Єдиним і чи не найголовнішим засобом творення їх характерів стають три полемічно-тривалі діалоги Монтаньяра і Жирондиста. Драматизм думок цих дійових осіб передається завперш у їх мові, що багата різноманітними оклично-запитальними інтонаціями, щирістю й відвертістю зізнань, емоційною пристрасною почувань, неприхованою іронією, а подекуди й гострою гротесковістю.

Можливо, саме таке зображення, що, повторюємо, йде повністю від одноактного типу драми, давало певні підстави дослідникам говорити про те, що характеристика героїв ледь окреслена, що головна ідея виражена нечітко, а відтак твір у цілому незавершений (2; 8; 10). Однак це аж ніяк не є вагомими аргументами в доведенні висловлених думок, бо, поперше, жанр драматичного діалогу, яким є “Три хвилини”, вимагав надзвичайної економності у засобах характеротворення (єдиним тут виступає діалог), однієї (без будь-якого відгалуження) сюжетно-тематичної лінії і “згушення” всіх почуттів, переживань та роздумів, психологічних нюансів в один конфліктний вузол. По-друге, у сув’язі тематики і проблематики драматичних поем Лесі Українки філософський діалог “Три хвилини” співіснує цілком органічно, а підняті питання в ньому є ясними, виразними, як і відповіді на них усією образною системою твору.

Критика нераз відзначала, що для малих драматургічних форм Лесі Українки властиві зосередженість на одному конфлікті, зображення людей сильних пристрастей, які за найнесприятливіших умов ніколи не поступаються своїми переконаннями, чіткість розгортання сюжету, стрункість композиції, поліфонічна місткість діалогів, афористичність вислову тощо. Більшою чи меншою мірою ця специфічність одноактівок виразно проступає і в драматичних етюдах Олександра Олеся (“Трагедія серця”, “Тихого вечора”, “Осінь”), і в драматичних ескізах Спиридона Черкасенка (“Жах”, “Повинен”) тощо.

У творах останнього, зокрема в “Жаху”, конфлікт будується на протиріччях між бажанням сім’ї багатого хуторянина захистити свою оселю і страхом її членів, зосібна старших братів, від очікуваної справедливої розплати за кривди, вчинені ними. Власне у напруженому чеканні цього моменту (весь сюжет сконцентровано навколо однієї події) якнайповніше розкриваються характери дійових осіб: страх сковує всіх, доводить спочатку до звідчаснення, певної перестороги й обачності, відтак майже до цілковитого знічення й упокорення, а насамкінець – до божевільної люті. Спиридон Черкасенко психологічно достовірно передав сам стан очікування, невпевненості і жаху родини – батька і його синів, матері, дочки, невістки, які, перебираючи в пам’яті минуле, наче сповідаються один одному в содіяних гріхах чи злочинах.

Сповнений драматизму й інший твір драматурга етюд “Повинен”, у центрі якого – один-єдиний епізод із життя шахтарської сім’ї під час революційних подій. Вражає місткість діалогів, лапідарність вислову персонажів тощо.

Як зазначають літературознавці, одноактні драми Спиридона Черкасенка “Жах” і “Повинен” “належать до типово символістської драматургії, у них діють не конкретні образи, а образи-символи (...), які є носіями певних поглядів” (15, с.21). Іншими словами, письменник в драматичних ескізах (він нерідко називає їх етюдами – С.Х.) широко використовує прийоми і засоби модерної поетики драми і передусім символізму, що на початку ХХ століття розвивався в українській драматургії (9; 13), згодом утверджувався в творчості Спиридона Черкасенка як увиразнено-окремішній (“Казка старого млина”, “Про що тирса шелестіла...”) у великих жанрових формах.

Варто зазначити, що в аналізованих одноактівках Лесі Українки також можна порівняно легко встановити наявність чи не всіх тодішніх модерних літературних типів художнього мислення, починаючи від оновленого реалізму (неореалізму) з його чітким вияскравленням “жіночої проблеми” (“Прощання”), продовжуючи символізмом (“В дому роботи, в країні неволі”, “Йоганна, жінка Хусова”), й завершуючи неоромантизмом (“Три хвилини”, “Айша та Мохаммед”), що синтезовано чи цілковито окремішньо відбилися в її великих драматичних творах. З цього боку її одноактні жанри драми є зручною вихідною позицією для спостережень над виникненням, розвитком, наростанням аж до своєрідної кульмінації модерних літературно-мистецьких метод чи їх синкретичних виявів-варіантів, що їх Леся Українка використовувала, виходячи із поставлених ідейно-естетичних завдань (1, с.146; 16, с.381; 31, с.18).

Щодо модерних засобів драматургічної поетики письменниці, то тут доцільно виокремити принаймні дві характерні риси, що надають усій її творчості, зосібна малим формам драми, цілковито своєрідного для неї забарвлення. Перша – екзотичність сюжетів її творів, друга – класична нотка романтизму, як називає один із головних для поетеси типів художньої свідомості Персіфал Кунді (37, с. 22), чи неоромантизму, як його сама ідентифікує Леся Українка (31, с. 15).

Екзотичність тематики драматургії поетеси Персіфал Кунді обґрунтовує такими причинами: українська художниця слова тривалий час проживала поза межами своєї батьківщини (здебільшого через постійне захворювання) й тому не мала достатньої нагоди безпосередньо спостерігати національне життя; окрім того, вона свідомо вибирала тематику своїх творів із життя вавилонян і євреїв, греків і римлян класичної доби, ранніх християн, середньовічних іспанців, пуритан нової Англії та французів з доби великої революції, щоб мати свободу в трактуванні сюжетів, образів, характерів, мотивів тощо. Відповідно осмислюючи й відображуючи їх модерними засобами драматургічної поетики, Леся Українка якомога глибше занурювалася в українську сучасну їй дійсність (7; 12; 14; 18; 25).

Зважимо на ще один присутній момент її драматургічної творчості, на який чомусь порівняно мало уваги звертають лесезнавці. Йдеться про те, що в час, коли в західноєвропейській літературі майже всуціль

панувала прозова драматургія (приміром, п'єси Гергарта Гауптмана, Генріка Ібсена, Моріса Метерлінка, Августа Стріндберга, Антона Чехова та ін.), коли там нерідко за умов реалістично-комерційних спонук поширювалася пересічна модерна драма (33; 35; 36), Леся Українка витворувала унікальну в світовому письменстві віршовану драму з неперебутнім багатством змісту і форми (великої і малої).

Тут доречно навести думку відомого в недалекому минулому поета і драматурга з Англії Джона Мейсфілда, якого особливо цікавила проблема створення нового типу віршованої драми. У передмові до своєї п'єси "Трагедія Нед", що була написана на початку ХХ століття, він висловлює такий погляд на питання передумов відродження цього драматичного жанру: "Поетичне натхнення ренесансу пройшло безслідно. Віршована драма – плід цього натхнення, сьогодні мертва. Доки визріє нове поетичне натхнення, драматурги, котрі зацікавлені в поетичній красі, повинні б намагатися створити нові жанрові форми, завдяки яким краса й високі духовні цінності змогли б промовляти зі сцени до душі глядача. Наші драматурги обдаровані багатьма талантами, крім одного, – спроможності до справжнього ентузіазму, що народжується із заглиблення в думки про речі надмірної уяви. Цей талант рідко дістається людині, мабуть, двічі чи тричі впродовж однієї генерації. Не частіше.

І все-таки мені здається, що кожна спроба, хай і невдала одразу, – мусить з часом увінчатися успіхом для генія генерації. Дарма, що таке досягнення зможуть оцінити лише через якихось п'ятдесят років після смерті генія" (32, с. 522).

Хай ця цитата сприймається як надто широка, однак суть її виражена дуже промовисто: Леся Українка створила таку драматургію, яку й досі (майже протягом століття) важко досягнути чи збагнути геній її автора.

Та в розвитку нових жанрових форм драми, що їх літературознавці пов'язують із модерними типами художньої свідомості, творчість Лесі Українки не була поодиноким явищем. Можливо, осібним щодо неоромантизму. А от щодо інших моделей і структур літературного мислення, завперш символізму, вона мала гідних партнерів і послідовників. Сама природа символістської драми з її зануренням у глибини людської душі зумовлювала появу ряду ліричних драматичних етюдів (у Лесі Українки переважають філософські етюди та діалоги), які межують з поезією через відсутність повного комплексу ознак для сценічного втілення. Тут твори Василя Пачовського, Олександра Олесь та інших українських драматургів кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Прикметною в жанрових координатах таких драм є збірка В.Пачовського "Ладі й Марені терновий огонь мій", названа автором ліричною драмою, хоча за конденсацією зображеного, за регламентацією драматичної дії вона радше нагадує лірико-драматичний етюд. "Герой цієї драми, – наголошується в автокоментарі до книжки, – зустрічається з різними п'ятьма жінками (...), та скрізь відчуває самотність, лине духом угору, а його душа брентить горішніми акордами думок про загадку буття. Це є танець любові і смерті героя" (21, с.4). Можливість сценічного втілення, що так характерне для одноактних жанрів Лесі Українки чи Спиридона Черкасенка, ліквідується автором, отже, вже з самого початку,

незважаючи на замислений ним же драматичний елемент в основі збірки "Ладі й Марені терновий огонь мій".

У формі одноактівки Олександра Олесь ("Трагедія серця", "Тихого вечора", "При світлі ватри", "Осінь", "На свій шлях") очевидна орієнтація автора на поетику символізму Моріса Метерлінка: звичайне, навіть буденне, без будь-яких декорацій місце дії (притлумлена сірими кольорами кімната, затінений сад); сюжет розгортається у надвечірній час або опівночі, коли землю огортає спокій і тиша, а динаміка руху не заважає повному вияву динаміки почуттів; знеособлені дійові особи надають узагальнений характер тим трагедіям, що відбуваються у світі людських пристрастей; зовнішня дія цілковито розчиняється у монотонному діалозі персонажів.

Загалом драматизм цієї групи одноактних творів досягається письменником через зображення внутрішнього розладу, дисгармонії людської особистості, тому навколишньому, зовнішнім чинникам надається мінімальна роль. Олександр Олесь увесь конфлікт зосереджує в людському серці. Навіть створюється враження, що такі форми драми художника слова (через тонко підмічений емоційний стан персонажів, тони і півтони почуттів і переживань людини) – чисто автобіографічного характеру, що зміст їх не просто відверто особистісний, а, сказати б, навіть інтимний. Так само, як і багато західноєвропейських драматургів, Олександр Олесь у своїх одноактних драмах заглиблюється в основи міфологічного світо-відчуття і відшукує всілякі можливості для застосування у сучасних стосунках того первісного поняття "еротизму" й Ероту, котрі все об'єднують, з допомогою яких усе утворюється.

І в "Трагедії серця", і в "Тихому вечорі", і в "При світлі ватри", і в "Осені" та інших драматичних етюдах Олесеві герої настійливо шукають щастя в житті, пристрасно прагнуть до нього, однак людське буття виявляється для них надто складним, надто жорстоким для їхньої безвольної, безпомічної натури. Тому єдиним виходом із цього для них стає свято кохання, справжні почуття любові, що звеличують й одухотворюють людину. Як от Дівчину із одноактної драми "Трагедія серця":

Д і в ч и н а

Ми не розлучимось...

Прокляв би нас той Бог великий,

Що засвітив огні кохання,

Що одного

Послав назустріч другому

Для вічності, для твору (19, 72).

Власне, це голос первісного Ероту, який з давніх-давен відзивається в природній статі кожного. Проте щастя, яке приносить міфологічний Ерот, виявляється занадто обтяжливим для сучасної людини, котру завжди переслідують суспільні приписи і норми побутування. Вона знічена, вистраждана, зрештою, знесилена на шляху до цього щастя. Лише якусь мить, досягнувши найвищої любовної насолоди, людина чує себе одухотвореною. Та хоче вона того чи ні, неодмінно мусить визнати себе переможеною обставинами життя і відмовитись від того, до чого наполегливо прагнула:

Ч о л о в і к

Все мент, все мент, – не треба нам життя,

*Коли ми кожу краплю крові
Вже через край ним напоїли.
Ах, щастя для душі*

Таке ж важке, як горе... (19, с.70).

“Трагедію серця” Олександр Олесь вибудовував на протиставленні щастя й життя, кохання й дійсності. Цей драматичний етюд про неземне кохання, що вдруге огорнуло серце немолодого вже чоловіка: наче розквітла акація, “розквітла вдруге восени... Любов!” (19, с.67). Як зазначалося, драматургія письменника, зокрема її одноактні форми, розвивалася за принципами західноєвропейського символізму і передусім такого яскравого його представника, як Моріс Метерлінк. У драмі “Трагедія серця” діють знеособлені герої – Чоловік, Дівчина, Жінка, Хлопчик; дія відбувається вночі у весняному саду; діалог концентрується на вираженні внутрішнього світу персонажів.

Вказуючи на використання тут драматургом такого типу художнього мислення, як символізм, сучасна дослідниця конкретизує його вияви на різних рівнях поетики одноактівки. “Конструктивно драма змонтована з двох діалогів, – пише Оксана Олійник, – Чоловіка й Дівчини та Жінки й Хлопчика. Діалог Жінки й Хлопчика займає серединне становище, вриваючись у розмову Чоловіка й Дівчини. Таким чином, йдучи за принципами символізму, перший діалог є ядром другого й надає йому часової глибини (звернення в минуле, яке тягарем лежить на душі Чоловіка) й визначає наступний хід дії драми” (20, с. 12).

Водночас автор так змальовує образ Хлопчика, що він проступає в художній тканині твору як втілення ностальгії решти персонажів, як уособлення тієї краси невинності, якої ще не торкнулося життя, і до якої, зрештою, вже не зможуть дійти ні Чоловік, ні Дівчина, ні Жінка. Варто звернути увагу, як психологічно тонко через мовлення героїв, завперш їх діалоги, драматург не тільки поглиблює ідейно-естетичне спрямування п’єси, а й екстраполює його в життя, реальну дійсність. Емоційно-збудливий і пристрасно-рвливий діалог Чоловіка й Дівчини виступає контрастом до спокійно-розважливого і врівноважено-рахманного діалогу Хлопчика і Жінки – як теперішні почуття є контрастом до віджилих і тих, котрі щойно народжуються. Власне, Хлопчик і Жінка в авторському трактуванні – це той ідеал, через який неможливе щастя Чоловіка і Дівчини, тому він займає центральне місце як у серці Чоловіка, так і в конструкції драматичного етюду. Почуття, що розвиваються в одноактівці протягом усієї дії, Олександр Олесь перериває раптово, породжуючи двоєке сприйняття такого фіналу: з одного боку, драма наче вимагає свого продовження, з другого, сама й заперечує можливість подальшого розвитку дії; з одного боку, зображене сприймається як завершене ціле, з другого, воно ж екстраполюється в життя – адже для героїв вибір ще можливий, навіть незважаючи на їх фатальну самотність.

Своєрідним продовженням і доповненням драматичного етюду “Трагедія серця” є інший драматичний етюд Олександра Олеся “Тихого вечора”, де діють лише заручені Він і Вона – дві невідомі душі, що на мить з’єдналися у просторі та часі – й провадять коротку, сердечну бесіду. Як і попередній твір, ця лірична з виразними імпресіоністськими рисами символістська драма також побудована письменником у формі діалогу.

Він зосереджує все винятково на внутрішньому світі героїв, не відволікаючи уваги читача на жодні додаткові ефекти.

І звуки флейти в кінці драми – це передусім тематичне продовження і вивершування діалогу, а не “музична картинка”, як це намагаються довести деякі дослідники драматургії Олександра Олеся (28; 30). При всій очевидній ліризації діалогу, він все ж належить до драматичного роду літератури, бо відбувається “в особах”. В іншому випадку його можна було б назвати поемою.

Тим часом драматург вибудовує таку форму, завдяки якій діалог проходить на двох паралельних рівнях: один звернений до теперішнього, інший заглиблюється в минуле й адресується як співрозмовнику, так і власному “я” персонажа. Ця остання частина як своєрідний спогад більш інтенсивніше впливає на сутнісну основу твору, ніж та, що звернена до співрозмовника і відображає тільки поверховий план, результат підспудних переживань. Він і Вона прислухаються до своїх почуттів, до музики, і життя не застигає на одному місці. Очевидно, що драматизм етюду якраз полягає у вічному повторюванні цих переживань у житті, яке торжествує свою перемогу й водночас спонукає дійових осіб до нових страждань. Тож мають рацію ті дослідники творчості Олександра Олеся, які стверджують, що персонажі його драматичного етюду “Тихого вечора” віднайшли свою “Нірвану”, якої так болісно, так конче бракувало дійовим особам драми “Трагедія серця” (20; 23; 28). Справді, у “Нірвані” Він і Вона досягли переживань минулого. Та чи дало це їм спочинок? Автор так і не дає відповіді на це, знову ж таки, екстраполюючи зображуване в реальну дійсність.

Якщо розглянути в цьому контексті і драматичний етюд “Прощання” Лесі Українки, в якому колізія також повністю ґрунтується на діалозі двох закоханих молодих людей – Хлопця і Дівчини, то можна говорити, що українські автори широко використовували модерні прийоми драматургічної техніки (11; 17; 22). І передусім символістський тип художньої свідомості, де символ розглядався ними як більш дійовий (аніж власне образ) засіб, котрий допомагав “прорватися” крізь товщу повсякденності до понадчасової ідеальної сутності світу, його трансцендентної Краси. Тому годі погодитися з думкою Олега Бабишкіна, який стверджував, що “Прощання” – це психологічний реалістичних малюнок з життя, на якому нема ознак символізму (2, с. 34), чи з міркуваннями Василя Яременка про те, що в драматичних етюдах Олександра Олеся “спорідненість із символістами виявляється хіба що в неувазі до аналізу своїх вражень, відчуттів” (30, с. 21).

Якраз навпаки! Художнє мислення і Лесі Українки, і Олександра Олеся цілковито базувалося на поетиці символізму і неоромантизму, тобто модерних принципах літературної творчості. Мають рацію ті літературознавці, які слушно зазначають, що малі жанрові форми драматургії українських письменників є втіленням нових засад драматургічної техніки, що вони близькі за своєю суттю до “драми настрою”, популярної в західноєвропейській драматургії і театрі (7; 13; 24; 34; 36). Певно, не випадково драматичні етюди, скажімо, Олександра Олеся свого часу з успіхом виставлялися в Київському театрі Миколи Садовського (“Осінь”) та в “Молодому театрі” Леся Курбаса (“Осінь”, “Танець життя”, “При світлі ватри”, “Тихого вечора”).

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що модерні типи художнього мислення (неоромантизм, імпресіоністичний символізм, символізм, метафізичний символізм тощо) в українській драматургії кінця XIX – початку XX століття суттєво позначилися на розвитку жанрових форм п'єси, зокрібно одноактівок. Більше того, такі їх автори, як Леся Українка, Олександр Олесь, Спиридон Черкасенко, Василь Пачовський витворили цілу систему жанрів малої драми (драматичний етюд, драматичний діалог, драматична сцена, драматичний ескіз, лірична сцена та ін.), різних за художньою вартістю, однак так чи інакше органічних для творчості згаданих драматургів. З одного боку, в них знаходимо погляди письменників на гострі проблеми часу, людини і життя, з іншого – виявляємо розвиток думки, ідеї, теми, проблеми, виражених раніше чи пізніше у філософсько-психологічних, міфологічно-ліричних драмах чи драматичних поемах. В одному випадку одноактні жанри проступають як цілковито самостійні, в іншому, за словами Андрія Ніковського, – “першими пробами матеріалу для великих драм” (18, с. 46).

Специфіка одноактних жанрових форм ще раз підкреслила неперемінність й оригінальність розвитку української модерної драматургії кінця XIX – початку XX століття, її неухильне проступання вперед поряд із найрозвиненішими літературами світу.

Література

1. Бабишкін О., Курашова В. Леся Українка. – К.: Держлітвидав України, 1955. – 243 с.
2. Бабишкін О. Драматургія Лесі Українки. – К.: Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної л-ри, 1963. – 412 с.
3. Гачев В. Содержательность художественных форм. (Эпос. Лирика. Театр). – М.: Просвещение, 1968. – 303 с. Про специфіку малих жанрів драматургії у їх зв'язку із типами мислення більш конкретно йдеться у науковій праці цього автора: Жизнь художественного сознания. – М.: Наука, 1972. – 196 с.
4. Гозенпуд А. Поетичний театр. – К.: Мистецтво, 1947. – 325 с.
5. Горохович А. Поетика Лесі Українки і її афоризми. – Вінніпег: Вид-во “Волинь”, 1980. – 145 с.
6. Дем'янівська Л.С. Українська драматична поема. (Проблематика, жанрова специфіка). – К.: Вища школа, 1984. – 159 с.
7. Качуровський І. Покірна правді і красі (Леся Українка і її творчість) // Північне саяво: Едмонтон. Славута. – №5. – 1971. – С.136 – 161.
8. Козій Д. Проблема трагічної провини у драматичних творах Лесі Українки // Дмитро Козій. Глибинний етос: Нариси з літератури і філософії. – Торонто–Нью-Йорк–Париж–Сідней: Вид-во. Курсів Українознавства ім. Юрія Липи в Торонто, 1964. – С.139 – 155.
9. Козлов А.В. Українська дожовтнева драматургія:Еволюція жанрів. – К.: Вища школа, 1991. – 200 с.
10. Костюченко В. Співець правди і свободи. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1971. – 100 с.
11. Кузякіна Н. Українська драматургія почату XX століття. Шляхи оновлення. – К.: Наукова думка, 1979. – 246 с.

12. Кулінська Л.П. У світі ідей та образів. (Особливості поетики драм Лесі Українки). – К.: Дніпро, 1971. – 222 с.
13. Ласло-Кушчок М. Шукання форми: Нариси з української літератури XX століття. – Бухарест: Критеріон, 1980. – 327 с.
14. Михайлин І.Л. Жанр трагедії в українській радянській драматургії. (Питання історії й теорії) – Харків: Вища школа, 1989. – 152 с.
15. Мишанич О. В безмежжі зим і чужини... (Повернення Спиридона Черкасенка) // Спиридон Черкасенко. Твори: В 2-х т. – Т.1. К.: Дніпро, 1991. – С.5–42.
16. Мороз Л. Драматургія // Історія української літератури XIX століття: У 3-х кн. – Кн.3. – К.:Либідь, 1997. – С.363 – 381.
17. Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили. – К.: Мистецтво, 1981. – 286 с.
18. Ніковський А. (Василько А.) Екзотичність сюжету і драматизм у творах Лесі Українки // ЛНВ. – Кн. X. – 1913. – С.44 – 69.
19. Олесь Олександр. Тихого вечора. Драматичний етюд // Олександр Олесь. Твори: В 2-х т. – Т.2. К.: Дніпро, 1990. – С.65 –78.
20. Олійник О. Початки символізму в українській драматургії. (На матеріалі творів О.Олесь та С.Черкасенка): Автореф. дис. канд. філол. наук. – К., 1994. – 16 с. Про це також йдеться: Пархомик Р. Драматургія Олександра Олесь. Питання модернізації: Автореф. дис. канд. філол. наук. – Львів, 1993. – 17 с.
21. Пачовський В. Анотація до творів // Пачовський В. Сон літньої ночі. – Львів, 1903.
22. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. –К.: Либідь, 1997. – 360 с.
23. Радішевський Р. Жура і радість Олександра Олесь // Олександр Олесь. Твори: В 2-х т. – Т.1. К.: Дніпро, 1990. – С.5–47.
24. Семенюк Г.Ф.Українська драматургія 20-х років. – К.: РВЦ “Проза”, 1993. – 202 с.
25. Ставицький О. Леся Українка. (Етапи творчого шляху). – К.:Дніпро, 1970. – 222 с.
26. Українка Леся. “В дому роботи, в країні неволі”. Драматичний діалог // Леся Українка. Збір. творів: У 12-ти т. – Т.3. К.: Наукова думка, 1976. – С.263 – 268.
27. Хропко П. Жанрові особливості драматичних творів Лесі Українки. // Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. – К.: Наукова думка, 1973.–С.84 – 92.
28. Чорній С. Український театр і драматургія. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1980. – 470 с.
29. Якубський Б. “Йоганна, жінка Хусова” // Леся Українка. Твори: В 12-ти т. – Нью-Йорк: Тищенко й Білоус, 1954. – Т.VIII. – С.36 – 57. Ця ж стаття вміщена у газеті “Рада” від 1 лютого 1912 р., ч.26.
30. Яременко В. Вогненна жура поета //Олександр Олесь. Твори. – К.: Молодь, 1971. – С.5 – 28.
31. Wojko-Blochyn J. Die Stilrecherchen Lesja Ukrainkas auf dem Hintergrund der Weltliteratur // Lesja Ukrainka und die europäische Literatur. – Köln Weimar Wien, 1994.– S.13–33.

32. Цит. за виданням: Hubbell J.B. An Introduction to Drama. – New York, 1935, – 998 p.
33. Clark B.H. A History of Modern Drama. – New York–London. 1947. – 423 p.
34. Klotz V. Geschlossene und offene Form im Drama. – München, 1978. – 286 s.
35. Kreymborg A. Poetic Drama. Modern Age Books. – New York, 1941. – 198p.
36. Pfister M. Das Drama. Theorie und Analyse. – München, 1977. – 230 s.
37. Cundy P. Spirit of Flame. – New York, 1950. – 245 p.

Назар Федорак

ЛЮДИНА ЕПОХИ БАРОКО: “АВТОПОРТРЕТ” Г.СКОВОРОДИ

На пошанівок професорові
Іванові Денисюку

Бароко стало одним із найтриваліших і виразно регламентованих (“ідея мистецтва слова стає визначальною для функціонування літературного твору в усіх його сферах” (10, с.49)) етапів розвитку української літератури. Еволюціонуючи, постійно набуваючи нових рис і поступово втрачаючи формально-змістові елементи, які себе вичерпали – у першу чергу “визначальну роль старих жанротворчих формантів” (6, с.41), – бароко пройшло щаблями свого зародження, розквіту й остаточної самореалізації як жива і цілісна система зі специфічним, своїм світобаченням і окремими законами літературного життя. Так, “ідучи за приписами теоретиків бароко, поети вводили у вірші алегоричні фігури, персоніфікації держав, країн світу, відсторонених понять, душевних якостей, чеснот і вад. Для поезії бароко типові плачі, ляменти, в яких створюються персоніфікації міст і земель” (13, с.41). Разом із тим епоха бароко висунула і принципово нову концепцію людини – свого сучасника, яка ґрунтувалася на переплетенні античних зразків із християнським світоглядом, європейських ренесансних відгомонів із засвоєнням національної історії. Через подолання естетичних, моральних і суспільних суперечностей, які незмінно виникали у процесі синтезу цих барокових чинників, було “окреслено тему громадського обов’язку, спільного блага, будівництва школи й науки, особистих заслуг, тип національного героя, образ самого автора” (9, с.48). Коротше: основною проблемою барокової літератури стало художнє й філософське осмислення людської особи як самодостатнього світу серед інших світів.

Григорій Сковорода, що з ним “літературне барокко не дожеврило, а догоріло повним полум’ям до кінця та враз згасло” (22, с.253), уявляється тепер не лише завершувачем усієї традиції, а й письменником, певним чином прогнозованим ходом розвитку літературного бароко в Україні. Його з’ява була зумовлена рідкісною в нашій літературі багатоманітністю і наповненістю жанрів і форм, творів і знахідок одного культурного періоду; потрібна була також постать, котра б і в житті, й у творчості втілила вироблену роками унікальність світовідчуття, вивершила його б, а заодно й окреслила шлях розвитку літератури в новому культурному етикеті. Сковорода, сказати б, вельми вчасний і по-новому поліфункціональний, його феномен – у невідомій доти полюсності, завдяки чому йому чи не єдиному відкрилася можливість аналізу й синтезу. Весь хід українського бароко готував трансформацію цієї можливості у необхідність. Сковорода, прийнявши її, став тріумфом людини бароко і відхідним співом самої епохи.

Дослідники схильні будувати корпус українського бароко довкола стрижня Ставровецький – Сковорода. Ця лінія вельми умовна: при бажанні її можна продовжити як Величковський – Сковорода чи й Вишенсь-

кий – Сковорода; важливе інше: зародження самого явища, його розвиток і повноцінне втілення. Цим утіленням, у якому зійшлися магістральні шляхи літератури бароко, у будь-якому випадку виступає Г.Сковорода. Він увінчує своєю життєвою та творчою “сродністю” ту літературну путь, що “йде від ремесла до поетичної інтуїції, що, спинаючись на підмурки знань, відкриває момент осяяння й одкровення. У кожній точці цього розвитку наявні знання про світ, який подарували людству античність і християнство, але ці точки різняться між собою ступенем засвоєння” (9, с.52–53).

Людина бароко до Г.Сковорода була вже сформована у літературі її сучасниками, причому головною прикметою цієї людини у барокових драмі, вірші, трактаті чи літописі була її схвильованість, не-єдиність, суперечливість, приховувана маскою монолітності, ота “м’ятежність”, що її пізніше подав М.Хвильовий у необароковій “Я (романтиці)”. Втім, ця стривоженість завжди волею письменника, підсвідомим наказом традиції, законами “духу часу” обмежувалася двома полюсами або кількома, які, проте, лежали в одній площині. Бароковий герой таким чином виступав об’ємною субстанцією в горизонтальному зрізі і певною сталою точкою у вертикальному. Ці полюси могли бути різними: освіта і темрява у Софронія Почаського, споглядання чуда і прагнення його осягнути в Йоаникія Галятівського, знамениті “два меча” Лазаря Барановича, ідеї добра і зла в контексті топосу спільного блага у козацьких літописців тощо. Іван Величковський (один із найяскравіших поетів України, тому його приклад особливо показовий) подає свого героя на розпутьті світського і релігійного начал (“Спытано раз одного филозофа: “Що бог чинит? Отповідѣл: “Високіє рѣчи понижаєт, а низкіє вывишаєт” (1, с.152)). Цей, найчастіше “полюбовний”, конфлікт узагалі пронизує українську барокову творчість, проте багато в кого на глибинному рівні, як у І.Величковського, “ця суперечність, спричиняючи драматичний, а може, навіть трагічний надрив у його душі (гостре відчуття страху перед “карами божими” за “гріховні” помисли, потяги і вчинки), створює ту творчу напругу, з якої раз у раз народжуються ліричні імпульси конкретних віршів, і одночасно гальмує його людську й письменницьку активність, звужує обшир його життєвої обсервації, не пускає його на неозорі гони власне поетичної ниви” (7, с.29). Усе це породжувало явища і вчинки іншого кшталту, часто переходячи на суто особистісний план. У цьому зв’язку достатньо назвати лише ім’я Мелетія Смотрицького – церковника та письменника.

Г.Сковорода прийшов у літературне життя як конечна вимога синтезу і зросту людини епохи бароко. Він довершив справу виховання цієї людини, ствердив її, так би мовити, пантеїстичну діалектичність, увів вишуканий попередньою традицією третій вимір її сутності, перетворивши площинність на об’ємність, а головне, чітко окреслив координати її світобачення, узаконивши специфічну барокову детермінованість цього світобачення.

Людина Сковорода, в якій умовно виділяємо два начала: “автор” і “герой” (суб’єкт і об’єкт зображення), існує на різних рівнях, може обертатися в різних сферах, а два її складові чинники вступають у різноманітні опозиційні та кореляційні зв’язки, мовби становлячи собою два кола, по-

сдані у певній точці, причому кожне із кіл не є площинним і має свій зовнішній і внутрішній бік замкненого розвитку.

Основна ознака образу автора та героя Г.Сковорода – їхня циклічність. Визначаючи окремі її етапи та точки дотику обох кругообігів, насамперед варто вказати на відмінності між образом автора в ліричних творах Г.Сковорода, образом автора у байках і притчах та образом автора у діалогах. Якщо додати до цього загальновідомий поділ сковородинівського світу на високе і низьке, небесне і земне, потрібне і непотрібне, значиме і марне, а також три кити філософської системи нашого письменника: проблему “истиннаго человѣка”, “сроднаго труда” і першочергове “познай себе”, то вибудовується надзвичайно складна система барокового помешкання Г.Сковорода-автора.

Бароко – це творення світу під час затемнення сонця, коли чоловік і Бог тримаються за руки, боячись заблудитися. Г.Сковороді, котрий уже бачить “чуть-чуть отверзающеся утро и всю тварь, начинающую нѣсколько болванѣть” (15, с.142), мало відчувати просту присутність Бога з погляду пантеїстичного і метафізичного. Релігійний пантеїзм Г.Сковорода – унікальний. Філософ прагне поєднати речі, співіснування яких можливе лише в окремій герметичній світоглядній системі, у реальній же життєвій практиці з визначеним ідеологічним спрямуванням, одна з них обов’язково виключає іншу. Ідеться про те, що філософ Сковорода, без сумніву, – християнин, а “християнство уперше зважилось протиставитись часові... Починаючи з певного моменту, з конкретної миті втілення, що прив’язана до певної дати, Європа відраховує час уздовж прямої, необоротної лінії. У цьому відліку передбачено лише один “оборотний” момент – повернення Христа, але ознаменує воно кінець часу взагалі, перехід до вічності” (12, с.129–130). Зрозуміло, цей лінійний час сприймається однозначно позитивно. Натомість “з погляду християнина рух по колу (“коловратно”) інтерпретується як одна із головніших характеристик ворога роду людського – диявола, а також тих, хто потрапив до розставлених ним пасток” (19, с.83). Зайве говорити, що описаний циклічний розвиток часу з постійною зміною форм, безперервним поверненням і відходом до стану, вже безліч разів пережитого, – ознаки язичницького світогляду, первісного сприйняття природи людиною, котра осягнула перший щабель історизму: зміну дня і ночі та пір року. Отже, з певного погляду, філософ Сковорода може вважатись і язичником, адже “лінійний історичний ланцюг у сковородинівській доктрині замикається у кільце. Герої античних міфів, біблійні персонажі, різні історичні постаті зазнають тут своєрідної синхронізації” (19, с.82). Таким чином, циклічність часу людини Сковорода у своїй поганській формі містить християнський зміст подолання нечистого, більше того, переносячи на ґрунт циклічності позитивне духовне наповнення лінійного християнського часу, Сковорода не залишає місця для відступу злові, яке звикло рухатися по колу і тепер залишилося без опори. У моделі світу Сковорода відтепер панує розумний лад з позитивним зарядом. Завдання людини в цьому ладі – осягнути високий божественний порядок, зрозуміти, схвалити і прославити найвищий розум, а зробити це можна тільки тоді, коли пізнаєш “мікрокосм” – себе. Словом, “сковородинівський мудрець виявляє

себе гностиком”, а “гностик реалізується, перш за все, у практиці самопізнання” (19, с.92).

Одним зі своїх першочергових завдань філософ Сковорода вважає необхідність іменування потрібних йому реалій і символів, адже “назвати річ, дати їй ім’я, вирізнити її з потоку нечітких явищ, подолати хаотичне протікання життя – означає зробити світ осмисленим” (17, с.9). Задовго до героя Ж.-П.Сартра людина Сковорода могла сказати про себе: “... Всесвіт громадився уступами біля моїх ніг, і кожна річ пронизливо благала про ім’я – дати їй ім’я означало водночас і створити її, і оволодіти нею” (14, с.358). Зрештою філософ сам зазначає це, спираючись на античні авторитети: “Старі мудреці мали свою власну мову, вони змальовували свої думки образами, ніби словами. Ці образи були фігурки небесних та земних створіннь. Наприклад, сонце визначало правду, кільце... – вічність..., голуб – соромливість, бусел – побожність...” (22, с.268). Власна мова Г.Сковорода не менш символічна: засвоївши античну символіку, він створює свою образну рівновагу між зовнішнім і внутрішнім, наприклад: “Без природи, як без путі: чем далѣ успѣваеш, тѣм безпутнѣ заблуждаеш” (15, с.97) або знамените сквородинівське перетворення абсолютного у відношенні до байці “Крот и Линкс”: “Гдѣ менѣ кюквы и черницы, там менѣ скорбутой болѣзни; менѣ врачей – менѣ больных; менѣ золота – менѣ надобностей; менѣ ремесел – менѣ мотов; менѣ наук – менѣ дураков; менѣ прав – менѣ беззаконников; менѣ оружіев – менѣ войны; менѣ поваров менѣ испорченнаго вкуса; менѣ славы – менѣ безславия; менѣ друзей – менѣ врагов; менѣ здоровья – менѣ страстей” (15, с.103) – своєрідна “гуманізація” мальтузіанства.

Особливий тип стосунків “автор” – “герой”, “автор” – “читач” встановлюється в ліричних творах Г.Сковорода. З одного боку, тут відсутня система дзеркальних відображень думки його діалогів, де (на подібність автора, оповідача, перекладача і переповідача Сервантесового “Дон-Кіхота”) сам автор подекуди ховається за словами якогось давнього авторитета про його попередника, цитованими створеним автором героєм з іще чийось уст; але з другого боку, ліричний вірш (“божественна пісня”) передбачає існування ліричного героя, який мусить посісти певне місце в гурті поета, філософа, Бога, персонажа і читача, постійно присутніх у творах Г.Сковорода. І розглядаючи поетичну та філософську сутність авторського світогляду крізь призму ліричного героя Сковорода, можна, мабуть, найбільше наблизитися до того, що у заголовку цієї розвідки названо “автопортретом” Г.Сковорода.

Збірка Г.Сковорода “Сад божественних пѣсней” засвідчує кілька основних проблем ліричних переживань героя. Звичайно, всі вони якнайтісніше пов’язані з пошуком ліричним героєм точки опори в земному існуванні, шляхів до щастя в потойбічній вічності, а також можливості досягнення позачасового метафізичного спокою та вдоволення. Виходячи з цього, можна виділити три художньо-філософські та морально-етичні засади екзистенції ліричного героя Сковорода: а) звертання його до сил, яким він підпорядкований, причому найчастіше це – герої біблійної міфології (Христос, Давид, Йона й ін.); б) констатація ліричним героєм своєї безсилості або втомленості у боротьбі з силами зла (зрозуміло, що ці

мотиви закономірно пов’язуються з першою групою, адже, як правило, для зміцнення духу ліричний герой благає допомоги у начал добра) і в) моменти ліричної сповіді героя, його розуміння свого місця і ваги в земному просторі, свого стосунку до навколишнього і свого значення у ньому, свого права і свого обов’язку, ширше – своєї “сродності”, – усе це також тісно пов’язується з двома першими мотивами збірки.

Звернення ліричного героя до євангельських і біблійних покровителів у Г.Сковорода цілковито засноване на внутрішньому відчутті поетом свого нестійкого становища між життям і смертю. Його душевні порухи подібні на коливання годинникового маятника: наближаючись до одного з полюсів своєї тривоги, ліричний герой то просить допомоги у виборі між істинним і несправжнім земним існуванням (“Дажь мнѣ с тобою праздновать субботу, Дажь мнѣ ходить в твои слѣды, Дажь новий род сей побѣды, О сыне Давидов!” (15, с.46)), то сподівається одержати у смерті не морок і забуття, а вічне заслужене раювання (“Веди мене с тобою в горній путь на крест; Рад я жить над горою, брошу долню персть. Смерть твоя – мнѣ живот, Желчь твоя – сластей род, о Иисусе!” (15, с.38)). У будь-якому випадку “смерть стає початком нового, у якому вирішуватиметься справжня доля людини. Вона не є карою за грішне життя. З неї лише починаються наслідки земного життя – бажані для праведників, страшні для грішників” (5, с.103). Звідси виникає у Г.Сковорода глибинно тотожний з образом маятника образ моря, хвилям і вітрам якого відданий на поталу чи помилювання корабель життя ліричного героя. У 29-ій пісні Г.Сковорода не лише переносить у морську стихію образ життєвих хвиль, а й вдається до евфемістичного найменування ліричного героя пісні та його адресата. Мовби спираючись на давню міфологічну традицію, згідно з якою вода – жіноче начало, а також максимально акцентуючи на людській півсутності Бога, поет вустах ліричного героя звертається до Христа: “О Марин сыне! Ты буди едине Кораблю моему брегом” (15, с.58). Себе ж він ототожнює з апостолом Петром, що викликає цілу низку асоціацій – від обіграної у вірші легенди про ходіння Петра по воді: “Избави мя от напасти, Смири душе тлѣнны страсти, Се дух мой терзают, Жизнь огорчевают. Спаси мя, Петра, молюся!” (15, с.34), до більш віддалених відгомонів зради Петра, що виразніше звучать іще в першій пісні збірки: “Христе, жизнь моя, умерь за мя! Должен был тебѣ начатки Лѣт моих, даю остатки” (15, с.34). До цих “водних” образів, які “з’являються в українській поезії ще наприкінці XVI ст.”, а пізніше “починають бити потужними і барвистими фонтанами, переливатися багатоступінчастими каскадами, розтікатися стрімкими ріками і бурхливими морями” (8, с.19, 20), належить і вельми синтетичний – старо-новозавітний і різностигійний – вогню-вода – уривок із 14-ї пісні: “Будь ты мнѣ Ираклий тщивый, Будь Йона прозорливый, Главы попали зміины, Китовой из блевотины Выскочь мнѣ на кефу” (15, с.45).

Виявлена антитетика вогню-води, землі-моря, постійності-несталості, спокою-тривоги ще виразніше проступає у віршах, де ліричний герой залишений сам на сам у боротьбі із внутрішніми та зовнішніми демонами. Найстисліше це виражено у 16-ій пісні: “О прелестный мір! Ты мнѣ – океан, пучина” (15, с.46). Г.Сковорода мовби зумисно уникає у

віршах цієї групи традиційних для української поезії ще з кінця XVI ст. образів “саду”, “аграрного” циклу та образів з галузі “торгівлі та фінансів” (8, с.19–22). Він зосереджується на внутрішній невдоволеності ліричного героя, даючи їй вихід лише у трьох напрямках: а) хвороби, душевних і тілесних мук, що зустрічаємо у 8-й пісні “Саду божественных пѣсней” (“Объяли вокруг мя раны смертоносны; Адовы бѣды обойшли несносны; Найде страх и тма” та “Бодет утробу терн болѣзни твердый; Скорбна душа мнѣ, скорбна даже к смерти. Ах, кто мя от сего часа избавит! Кто мя исправит?” (15, с.39)) та 19-й пісні (“Ах, ты, тоска проклята! О докучлива печаль! Грызеш мене измлада, как моль платья, как ржа сталь. Ах ты, сукка, ах ты, мука, люта мука! Гдѣ ли пойду, все с тобою вездѣ всякый час” (15, с.48)); б) образів небесних сфер і макрокосму, що пов’язуються з уже згаданим; в) морською стихією. Так, у 21-й пісні ліричний герой звертається до неба: “Небо, земля и луна, звѣзды всѣ – прощайте!” (15, с.50), одразу переносячи ці образи на морську поверхню: “Всѣ вы мнѣ гавань дурна, впред не ожидайте” (15, с.50). І нарешті цикл замикається 29-ою піснею: “Челнок мой бури вихр шатает, Се в бездну, се выпрь вергает! Ах, нѣсть мнѣ днесь мира И нѣсть мнѣ навклира. Се мя море пожирает! Гора до небес восходит, Другая до бездн нисходит, Надѣжда мнѣ тает, Душа ищезает” (15, с.58). Не важко помітити, як зростає напруга і трагізм переживань ліричного героя, що досягають апогею в останніх словах (“Душа ищезает”), які набирають уже треносного звучання і завершують екзистенціальний струмінь збірки. Знаменно, що наведені цитати, засвідчуючи незглибимий стан страху і розгубленості ліричного героя перед смертю, в той же час виказують відчуття загубленості героя десь у міжпросторових і міжчасових реаліях. У передостанній пісні збірки – 29-й – лірична авторська субстанція перебуває між двома символами гір, одна з яких “до небес восходит, Другая до бездн нисходит” (простір), а душа, загублена в теперішньому часі, між минулим і майбутнім, “ищезает” (час). Цим прикладом уповні засвідчується метафізичний струмінь світовідчуження автора, підпорядкований християнській догматиці, яка “заперечує істинність положення: з Ніщо нічого не виникає, одночасно наділяючи Ніщо новим значенням в розумінні повної відсутності позабожественного суцього...” (21, с.85). А оскільки “Ніщо стає тепер антонімом до істинно суцього, до вищого суцього, до Бога як нествореного суцього” (21, с.85), зрозумілий отой настрій безвиході, який охоплює ліричного героя у хвилини, коли йому здається, що він покинутий, відпущений Богом на поталу цих витворених бароко жажливих стихій і смертоносних сил земного буття.

Зовсім не випадково те, що рядок про зникнення душі належить до передостанньої пісні “Саду...” Г.Сковороди. В останній, 30-й пісні збірки, знаходить своє логічне завершення інша течія поетичної книжки – течія, в якій переплетені втіха ліричного героя з приводу його “пізнання себе”, усвідомлення його місця на землі та оптимістичних сподівань на вічне потойбічне раювання з мотивами пейзажу та медитації. Цей стрижень може вважатися центральним у поетичній організації збірки, від його полюсів відштовхуються образні системи двох перших груп, розглянуті попередньо. Це, однак, не означає, що образ автора по-справжньому присутній

лише тут, образи ж ліричного героя інших груп лише відтінюють цей єдиний правдивий автопортрет. Замість такого помилкового уявлення про “цільність природи й громадянську принциповість” (23, с.6) Г.Сковороди погодьмося краще з думкою М.Гайдеггера, котрий писав: “... По-справжньому майстер присутній лише у своїй роботі. І якщо це дійсно великий майстер, то його особистість повністю зникає за його роботою” (20, с.102). “Як структура, не залежна від індивіда, – переконує і Г.-Г.Гадамер, – поетична мова є буттєвою дійсністю, від нього вищою, в тому числі і від митця...” (2, с.127).

Отже, у 30-й пісні маємо повне заперечення світобудови попереднього вірша: “Жив бог милосердный, я его люблю. Он мнѣ камень твердый; сладко грусть терплю. Он жив, не умирая, живет же с ним живая Моя и душа” (15, с.59). Ці тези беруть свій початок ще у 3-й пісні: “Душа моя процвѣла и радостей навела” (15, с.36). У межах цього декларативного обрамлення ліричний герой поступово розкриває ознаки своєї “сродності” саме з тим, а не іншим чинником існування у трьох сковородинівських світах: “мікркосмі” – у внутрішньому мирі та злагоді з собою, “макркосмі” – у взаєморозумінні з навколишнім світом і глибокому усвідомленні його необхідності як одного з етапів до переходу у вищий чинник – чинник символів та алегорій світу Біблії. І в цьому моделюванні свого ліричного героя Г.Сковорода схильний вбачати замкнений рух по колу, кожна з дуг якого неодмінно впливає з попередньої і впадає в наступну, як, наприклад, у 9-й пісні: “Так и мнѣ вольность одна есть нравна И безпечальный, препростый путь. Се – моя мѣра в житии главна; Весь окончится мой циркуль тут” (15, с.40). Необхідно зазначити, що образ “циркуля” у Г.Сковороди належить до того ж символічного ряду, що й образ “кільця” в одному з його діалогів чи образи “годинникових коліс” у 6-й байці “Басен Харьковских”. Циклічне світовідчуження Г.Сковороди – визначальне, воно проявляється не лише на рівні філософського осягнення життя і форм дійсності, а й на простому побутовому рівні: “Вас Бог одарил грунтами, но вдруг может то пропасть, А мой жребий с голяками, но Бог мудрости дал часть” (15, с.53). Це один із тих наріжних каменів, що на них будується фундамент багатьох досліджень творчості Г.Сковороди як синтезатора українського літературного бароко. Взагалі ж давній літератор (і Г.Сковорода зокрема) залежно від сили таланту, творчої мети і ситуації міг якнайдовільніше інтерпретувати те абстрактно-традиційне “щось”, яке для нас стало інструментом вивчення й аналізу творінь того ж автора. Звідси різниця між розумінням предмета давньої творчості: творець розширює мале, а сучасний дослідник витворену велич мистецької фантазії намагається якнайсильніше спресувати і вмістити у рамки певної типологічної складової.

Еволюцію барокової “тривожності”, неспевності та священного страху перед смертю цікаво простежити на двох уривках: з І.Величковського та відомої 10-ї пісні Г.Сковороди “Всякому городу нрав и права”. Ліричний герой Величковського, по-бароковому синтезуючи у функції смерті земну антонімію, виявляє почуття трепетного жаху при думці про неминучий кінець свого існування. Складається враження, що він намагається задобрити смерть оспівуванням її непереможності, аби

панегіриком домогтися ласки у смерті стати тим “блаженим”, кого вона “не предаст муцѣ”:

*Нѣсть, иже укриветя пред тобою, смерти!
О горе! Цар или раб – должен ссть умерти.
Ты всяку твар движиму в гробѣ полагаши,
нища с князи на суд равну поставляеш.
О смерти, кол ти страшину косу дано в руцѣ!
блажен, его же вѣчной не предаши муцѣ!* (1, с.136)

Г.Сковорода, застосовуючи той же літературний бароковий прийом протиставлення та поєднання протилежностей, розглядає смерть не як невідворотний фатум із негативним наповненням, а як “одну з “чотирьох послідніх речей чоловіка”, тобто страшного суду, пекла та раю...” (5, с.100). Свій вірш він закінчує рядком, який можна вважати поетичним подоланням смерті, виходом у те, що простує за нею, запереченням кінечності смерті, як і будь-якої точки колового життя душі. Водночас таким чином уводиться подвійна антонімія на вищому і нижчому регістрах філософського розуміння феномену смерті. Так, протиставлення “мужика” і “царя”, яке подається на звичайному рівні, на глибинному виявляється вже не протиставленням, а поєднанням, яке виступає в опозиції до “истиннаго человекѣка” – того, “чїя совѣсть, как чистый хрусталь...”:

*Смерте страшна, замашиная косо!
Ты не щадши и царских волосов,
Ты не глядши, гдѣ мужик, а гдѣ царь,–
Все жереш так, как солону пожар.
Кто ж на ея плюет острую сталь?
Тот, чїя совѣсть, как чистый хрусталь...* (16, с.24)

Як бачимо, структура збірки Г.Сковороди “Сад божественных пѣсней” чітко відбиває основні положення його філософії, зокрема вчення про три світи: “мікрокосм”, “макрокосм” та світ символів, закодований у Біблії. Ми простежили, як, немов у калейдоскопі, а властиво, немов у житті людини, протягом 30-ти пісень збірки змінюється настрій ліричного героя, його враження, стани і наміри, як, рухаючись по колу, вони постійно перетворюються, переходять один в інший і, повертаючись до попередньої точки, спішають далі. За час свого шляху ілюзії та сугестії ліричного героя взаємодіють із силами вищого, символічного світу і через спалахи спокою й бунти тривоги фіксуються Г.Сковородою вкінці збірки на моменті замирення усіх трьох світів. З погляду цієї кінцевої ідеальної картини яскраво проступає вагома частка авторського “я” в образі барокового ліричного героя, своєрідний автопортрет Сковороди-поета.

Літературний твір епохи бароко часто створює модель світу, наближену до лабіринту, водночас образи цього твору постають неодноразово відбитими у певній символічній системі дзеркал, відтак побільшуються кількісно в арифметичній прогресії, не зазнаючи якісних змін. Яке ж місце автора у цій моделі? Видається, що бароковий автор мав у розпорядженні

загальні риси та контури твору, який йому належало написати, визначені Божою волею, що виражалася на рівні традиції, історичної події, замовлення з приводу тощо. Свою роль відіграло, звичайно, і специфічне поетичне чи філософсько-естетичне натхнення. Таким чином, автор свідомо ставав чи несвідомо опинявся знаряддям Божого наказу. Нехай буде нам дозволено окреслити місце барокового автора у творі (зі значною часткою умовності) картиною з притчі Ф.Дюрренматта: “... істота... бігала, перекидалася, вистрибувала, ходила на руках і так рознуштувалася – адже всі оті віддзеркалення одночасно з нею робили те саме,– що вже почала здаватися сама собі наче заводієм, ба більше – наче богом, якби вона взагалі знала, що таке бог, і оця її дитинна радість помалу оберталася на ритмічний танок істоти з її віддзеркаленнями, що були почасти дзеркальними відображеннями, почасти віддзеркаленнями віддзеркалень, ідентичними з істотою і далі віддзеркаленими у віддзеркалених дзеркальних віддзеркаленнях, яким не було кінця-краю” (4, с.13). У цьому вся трагічна життєрадісність бароко, його тривала герметична кульмінація, стан динамічного спокою між Богом і дзеркалом. Для автора таким дзеркалом був читач, на якого більшою чи меншою мірою був орієнтований твір. Таку позицію можна оцінювати двояко: услід за М.Гайдеггером скорботно констатувати, що “поет стоїть посередині – між Богами й народом. Його викинуто – викинуто в це “між”, між Богами й людьми” (3, с.136), або розглядати автора як людину, наділену щасливою місією посередника між Богом і читачем, трансформатора Божих бажань у наміри читача. Прикметним для барокового світобачення буде те, що й один, і другий погляд є правильним, вони становлять два зворотні боки образу автора як людини бароко. Тобто вже самою ситуацією часу, неписаними канонами культурної епохи обличчя автора літературного твору прикрите своєрідною маскою. Бароковий автор відчуває це (швидше інтуїтивно), сприймає як одну з органічних вимог до “істинної” побудови тексту й інстинктивно прагне до виділення цього прийому серед інших, менше пов’язаних із його особою. Так прийом літературної маски в бароко щоразу збагачується, кожен автор вважає мало не обов’язком унести щось своє (до певної міри) у загальном усталений формально засіб. Так з’являються, скажімо, три Самійли (польський – Твардовський, український – Зорка, німецький – Пуфендорф) у літописі Самійла Величка чи загадкова постать Самовидця в іншому козацькому літописі.

Літературна маска Г.Сковороди – не виняток у розмаїтті образів авторів бароко. Навпаки, вона мовби вбирає в себе обличчя попередників, причому не тільки українських, а й античних (Сократ, Епікур, Платон) та західноєвропейських (Коперник, Августин, Еразм Роттердамський). Говоримо насамперед про діалоги Г.Сковороди, де автор створює цілу систему своєрідних ширм, хибних ходів, скляних тупиків у лабіринті провідної думки. До того ж сам він, як уже було зазначено раніше у проведенні аналогії з Сервантесом, ховається не лише за постаті давніших мислителів, а й за специфічно матеріалізовані у творах образи символічного світу Святого Письма, які, переходячи з уст в уста героїв діалогу, мовби засновують сріблястою павутиною постать автора. До речі, в діалозі “Разговор, называемый алфавит, или букварь мира” один зі співрозмовників, котрий, слід

гадати, найкраще відбиває погляди самого Г.Сковороди, – теж Григорій, – мовби звертаючись до читача, недвозначно окреслює місце загалу і філософа у пізнанні світу: “О друг мой! Не ничто есть то, что возрастает в великое. Не почитай малым тое, что ведет за собою немѣлкое... Не думай, что невидное и безильное есть то же. А народ, одно то за существо почитая, что в кулак схватить может, там боится, гдѣ нѣтъ страха, и напротив того” (15, с.220).

Звикнувши до умовності та подвійності як неодмінних барокових атрибутів, не будемо дивуватися з образу читача, який створює для себе Г.Сковорода. Він (цей образ) чітко поділяється на конкретну особу, якій адресується той чи інший твір (поміщикові В.Тевяшову, М.Ковалинському, С.Дятлову й ін.), та безіменного читача, котрий опиниться сам на сам із текстом. І коли читач увіходить у світ тексту Сковороди, він одразу знаходить своє місце у ньому, він стає третьою організаційною точкою тексту поруч із автором і його героєм. Коли ця система усталюється, логічні центри декілька разів пов’язуються між собою думкою філософа і певним чином контактують, система починає рухатися, переміщуватися, деформуватися і набирати іншого вигляду. Завдання читача – не втрачати контакту з силовими центрами твору, вчасно реагувати на їхні імпульси і рівномірно рухатися за думкою Г.Сковороди, освоюючи щоразу новий логічний і морально-етичний простір. Зовні твір Сковороди виглядає самодостатнім, специфіка образу людини в ньому дозволяє йому жити власним життям, проникнення в яке потребує зусиль і спеціального бажання читача. Автор ніби не помічає того, хто просувається вслід за його думкою, і лише в певний напружений момент, коли читач готовий заблукати в лабіринті тексту, раптом обертається до нього й освітлює на деякий час подальший шлях до істини. Цікава з цього погляду притча “Благодарный Еродій”, писана 65-річним Г.Сковородою. Це, безумовно, етапний твір для нашого філософа. Тут ми зустрічаємо новий для Г.Сковороди тип взаємозв’язків між автором і читачем, причому змінюється і традиційний метафізичний автопортрет філософа і традиційна показна не обов’язковість присутності читача. У цій притчі “Варсави” Сковороди, Сковороди – сина миру (“Вар, правдивѣе же Бар, есть слово еврейское, значит сын; Сава же есть слово сирское, значит субботу, покой, праздник, мир. И так Вар-Сава – сын Савын, сирѣчь сын мира, так как Вар-Юна есть сын голубицы” (15, с.300)) відстань між автором і читачем стає найкоротшою (хоч і тут, звичайно, образ автора прикритий іменем алегоричного Еродія). Якщо взяти до уваги всю попередню філософську творчість Г.Сковороди, то “Благодарный Еродій” може вважатися творчою автобіографією та заповітом його автора. Г.Сковорода не лише приміряє тут нову маску – маску сповідника, що простежувалося вже в попередньому “Разговорѣ, называемому алфавит, или букварь мира”: “Не хочется мнѣ с вами растаться. Забавно для мене сказал тот, кто дружескую в путешествии бесѣду назвал возком. Жизнь наша есть путешествие” (15, с.236). Він явно звертає увагу читача на свою особу, причому не на особу проповідника чи повчальника, а на постать людини, котра набула певного життєвого досвіду і прагне поділитися ним перед порогом вічності. Терплячий читач відкриває для себе нового Сковорода, котрий

довірливо зізнається: “Благодарность – вот вам начало и конец моего рождения” (15, с.307). Тут же зустрічаємо тепле батьківське напучення, написане у стилі тестаменту: “Ей, учися єдинья благодарности. Учися, сидяй в дому, летяй путем, и засыпая, и просыпаясь. Ты рожден еси благо, и сия наука есть дщерь природы твоея. Да будет она тебѣ сладчайшим и вечерним, и ранним, и обѣдным куском! Знай, что всѣ протчя науки суть рабыни сея царицы. Не буди буий! Не хватайся за хвост, минув голову. Пріемли и обращай все во благо. Да будет душа твоя желудком птиц, кои пѣсок, черепашины и камушки обращают себѣ вареніем крѣпкаго своего внутренняго жара в питательныи свои соки” (15, с.307). Нарешті читач – “друг”, котрому вказують, набуває привілею називатися “сином”, котрого навчають: “Сыне! не зриай на то, что твое тѣлишко есть убогая хижинка и что плоть твоя есть плетка и тканка простонародная, портище подлое, слабое и нечистое. Не суди по лицу ничего, никого ни себе. В хижинкѣ той и под убогою тою одеждою найдешь там царя твоего, отца твоего, дом твой, ковчег его, кифу, гавань... и спасеніе твое. Быстро только храни, блюда и примѣчай” (15, с.315). Тож, неодмінне дотримання бароковими авторами т.зв. топосу скромності, на перший погляд, проігнороване у творчості Г.Сковороди. Справді, у нашого філософа не знайдемо традиційного “посипання голови попелом” перед читачем, як, наприклад, в Іоанна Армашенка (“Мудрость дарова ти Бог зло и добро знати, А любовію грѣхи како покрывати. Широтою zde словес тебѣ не стужаем, Есмы ли скудоумны, умну ся смиряем...” (18, с.232)), Симеона Ставницького (“Болше о сем недоумѣю, ниже дерзаю писати, Ини-бо о сем множае могут и лучше сказати” (18, с.244)) чи Самійла Величка: “Ты убо, аще доставиши совершеннѣйшихъ Козацкихъ или инихъ якихъ лѣтописцовъ, воленъ естесь лѣность отложить и мое въ семь дѣлѣ невѣжество благо-нравнѣ покривши, подлугъ лѣтописцовъ онихъ, не уничтожая и моего подлого труда, отъ Бога ти даннымъ разумомъ исправить” (11, с.7). Натомість цей топос у Г.Сковороди проявився в іншому плані, що безпосередньо залежало від зовнішньої спрямованості його творів. Творчість попередників Г.Сковороди більшою чи меншою мірою була однозначно орієнтована на сучасного їм читача, твір починався з особи автора, з церковної традиції або з історії, але закінчувався обов’язково сприйманням читача. Індивідуальний стиль текстів Г.Сковороди інший, його твори, як уже зазначалося, замкнуті, думка автора рухається двома сполученими колами, одне з яких – світ ліричного чи “філософського” героя, друге – світ вищого сенсу, вищої мудрості, світ символів. У цій системі місце читача рівно таке, яке він сам спроможеться посісти, духовно й інтелектуально наблизившись до тексту. Таким чином, автор творів, спрямованих у позачасові сфери, не міг штучно приземлювати їх через звертання до свого сучасника, котрий, за задумом, мусив сам прийти до авторських думок. Незважаючи на це, топос скромності у Г.Сковороди приступний. Лише стосується він, зрозуміло, не читача, а Бога, Біблії, євангельських пророків, церковних та античних авторитетів, тобто певних позачасових категорій, категорій вічності. Так, у латинському вірші “О вѣчности” ліричний герой цілком у дусі барокового топосу скромності благає: “Буди ко мнѣ милостива до послѣднего конца моей жизни. Буди

мнѣ сладким сотом, о свѣт мой! О жизнь моя” (15, с.78). Себто і стосовно цього у Г.Сковороди “уже немає тієї книжної одновимірності в заняттях літературою, яку бачимо в його попередників. Тут накреслюється перехід до зовсім іншої, більш пізньої думки про те, що кожен за своєю природою унікальний...” (10, с.52).

Загалом же, головним у “автопортреті” Г.Сковороди поруч із наведеною тезою є те, що й остання людина українського бароко – людина Сковороди – невпинно і безконечно пізнаючи вже раз створене (назване, іменоване), безперестанку витворює нові об’єкти пізнання і суб’єкти самопізнання, що мають здатність (і схильність) до взаємоперевтілень, колового розвитку в “нищих” і “горних” сферах, здатність до відходу і повернення, перетворення і відновлення, парадоксального збереження авторського начала через його подолання в будь-якому бароковому тексті.

Література

1. Величковський І. Твори.– К., 1972.
2. Гадамер Г.-Г. Гельдерлін і майбутнє // Всесвіт.– 1993.– N7–8.
3. Гайдеггер М. Гельдерлін і сутність поезії // Всесвіт.– 1993.– N7–8.
4. Дюрренматт Ф. Мінотавр // Всесвіт.– 1994.– N2.
5. Іванек М. Мотив смерті в поезії українського барокко // Варшавські українознавчі записки. – Зош. I. – Варшава, 1989.
6. Ісіченко Ю. У пошуку нарративної програми барокового літературного твору // Українське барокко.–К., 1993.
7. Колосова В.П., Крекотень В.І. До питання про життя і творчість Івана Величковського // Величковський І. Твори.– К., 1972.
8. Крекотень В. Освітня реформа Петра Могили й утвердження бароко в українській поезії // ЗНТШ.– Т.ССХХІV.– Львів, 1992.
9. Крися Б. Світоглядні основи українського поетичного барокко // Українське барокко.– К., 1993.
10. Крися Б. Характер самоусвідомлення української поезії у XVII–XVIII століттях // ЗНТШ.– Т.ССХХІV.– Львів, 1992.
11. Лѣтопись событій въ Юго-западной Россіи въ XVII вѣкѣ...– К., 1848.
12. Ружемон Д. де. Відкритий лист до європейців // Всесвіт.– 1994.– N2.
13. Сазонова Л.И. Пoesия русского барокко.– М., 1991.
14. Сартр Ж.-П. Нудота. Мур. Слова.– К., 1993.
15. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи.– К., 1983.
16. Сковорода Г. Сад пісень.– К., 1983.
17. Тахо-Годи А.А. А.Ф.Лосев. Жизнь и творчество // Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура.– М., 1991.
18. Українська поезія (середина XVII ст.).–К., 1992.
19. Ушкалов Л.В., Марченко О.М. Нариси з філософії Григорія Сковороди.– Харків, 1993.
20. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге.– М., 1991.
21. Хайдеггер М. Що таке метафізика // Читанка з історії філософії.– Кн.6. Зарубіжна філософія XX століття.– К., 1993.

22. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму).– Нью-Йорк, 1956.
23. Яременко В. Життя і слово Григорія Сковороди // Сковорода Г. Сад пісень.– К., 1983.

Володимир Луць

ДО ІСТОРІЇ КОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Питання про кодифікацію норм цивільного права в Україні є надзвичайно цікавим з історичного погляду й актуальним у сучасних умовах переходу економіки до ринкових відносин

Розчленування території України поміж сильнішими сусідами – Польщею, Литвою, Австрією, Росією – зумовило дію на її землях різних джерел права – Литовського статуту, Зводу законів Російської імперії (ТХ), Австрійського цивільного кодексу, норм звичаєвого і церковного права, актів гетьманської влади (універсалів, грамот, декретів тощо) та інших норм.

Однак уже на початку ХІХ ст. було зроблено перші спроби кодифікації цивільного законодавства. Одним з оригінальних проектів зводу чинних правових норм, зокрема норм цивільного права, що діяли в Україні, був звід, що називався “Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743). При підготовці цього зводу були використані польські та німецькі джерела, Литовські статuti, звичаєве право України, судова практика. Звід “Права, за якими судиться малоросійський народ” складався з 30 розділів, поділених на 531 артикул та 1716 пунктів (1). Переважна більшість норм цивільного права в ньому регулювала відносини приватної, передусім поземельної, власності, відносини з купівлі-продажу, обміну, особистого і майнового найму, поклажі, застави та інші договори, спадкові правовідносини. І хоч цей звід офіційно не був затверджений, він протягом двох десятиліть перебував у центрі уваги кодифікаторів та урядовців, отже, є пам’яткою цивільного права України.

Першим же проектом цивільного кодексу України вважають Зібрання Малоросійських прав 1807 р., у трьох частинах якого, а також у додатках і поясненнях систематизовані правові норми, що визначали головні риси цивільного і сімейно-шлюбного права. Перша частина “Зібрання...” присвячувалась визначенню правосуб’єктності, шлюбно-сімейним відносинам та опіці, друга містила норми зобов’язального права, а третя визначала зміст речевих та спадкових прав. Порівняно з попередніми збірниками, що їх створювали кодифікаційні комісії і приватні кодифікатори, Зібрання Малоросійських прав мало низку переваг як у техніці кодифікації, так і в змісті та відображенні у правових нормах тих змін, що відбулися внаслідок розкладу феодалізму і зміцнення капіталістичних відносин (2, с. 149-150).

Враховуючи характер джерел, що були покладені в основу першого проекту цивільного кодексу України (Литовського статуту, “Зерцала Сак-

сонів”, Хелмського права, Магдебурзького права), Є.О.Харітонов дійшов висновку про досить стійкий вплив римського приватного права через названі джерела на формування і кодифікацію цивільного права в Україні (3, с. 211-212).

Серед пам’яток цивільного права України ХІХ ст. треба назвати і Звід місцевих законів західних губерній 1837 р., друга частина якого називалася “Закони цивільні”. Проект цього зводу в 1838 р. схвалила Державна Рада, але законодавчої сили він теж не отримав. На той час Україна повністю втратила ознаки державної автономії у складі Російської імперії, а в галузі законодавства перемогла інша тенденція – на території України утверджувалась російська система права.

Перший Цивільний кодекс в Україні був прийнятий 16 грудня 1922 року і введений в дію з 1 лютого 1923 р. Проте він не відрізнявся від Цивільного кодексу (ЦК) РРФСР 1922 р. Уряди радянських республік з готовністю відгукнулись на пропозицію Президії ВЦВК запровадити на їхній території дію ЦК РРФСР.

Цивільний кодекс УРСР 1922 р. складався із чотирьох частин: загальна частина, речеве право, зобов’язальне право, спадкове право. До загальної частини входили такі розділи: I. Основні положення; II. Суб’єкти прав (особи); III. Об’єкти прав (майно); IV. Правочини; V. Позовна давність. Речеве право поділялось за такими розділами: I. Право власності; II. Право забудови; III. Застава майна. Зобов’язальне право складалось із 13 розділів: I. Загальні положення; II. Зобов’язання, що виникають з договорів; III-XI. Окремі види договорів; XII. Зобов’язання, які виникають з безпідставного збагачення; XIII. Зобов’язання, які виникають внаслідок заподіяння іншому шкоди. Спадкове право на розділі не поділялось.

Перший ЦК приймали в період непу, тому він передбачав деяку приватну ініціативу і приватну власність на незначні засоби виробництва, наприклад, приватну власність на підприємство з механічним двигуном і найманими робітниками до п’яти чоловік і до десяти працівників, якщо нема двигуна. Проте головна мета кодексу полягала в тому, щоб створити передумови для обмеження, витіснення, а згодом і ліквідації приватнокапіталістичних елементів і перемоги соціалістичного ладу в економіці. Упорядники кодексу чітко виконали настанови В.Леніна, сформульовані в його записці до Курського: розширити застосування державного втручання у “приватно-правові” відносини, розширити право держави скасовувати “приватні” договори, застосовувати не *contra ius zomani* до цивільних правовідносин, а нашу революційну правосвідомість.

Зміни до п. “Х” ст.14 Конституції СРСР 1936 р. було внесено 11 лютого 1957 р. Згідно з ними до відання Союзу РСР віднесено запровадження основ цивільного законодавства, а до відання республік – прийняття цивільних кодексів. Перші загальносоюзні Основи цивільного законодавства було прийнято 8 грудня 1961 р. На їхній підставі Україна однією з перших серед республік (18 липня 1963 р.) прийняла новий Цивільний кодекс.

У його підготовці взяли участь відомі українські цивілісти: професори Г.К.Матвеев, О.А.Пушкін, А.М.Савицька та ін. За своєю структурою цивільний кодекс УРСР 1963 р. складається із преамбули і восьми розділів: I. Загальні положення (глави 1-5); II – Право власності (глави 1-13); III – Зобов'язальне право (глави 14-42); IV – Авторське право; V – Право на відкриття; VI – Право на винахід, раціоналізаторську пропозицію, промисловий зразок; VII – Спадкове право; VIII – Правоздатність іноземних громадян та осіб без громадянства. Застосування цивільних законів іноземних держав і міжнародних договорів.

Співвідношення норм Основ і Цивільного кодексу було таким: кодекс повністю відтворював систему Основ. У ньому були норми, що стосувалися відносин, не врегульованих Основами (позика, доручення, комісія, схов, довічне утримання тощо), дещо ширше врегульовано питання, що стосувалися так званої “спільної компетенції” Союзу і республік (майновий найм, підряд, авторське право тощо), але в питаннях компетенції Союзу (постачання, перевезення, страхування, капітальне будівництво та ін.) лише відтворювалися норми Основ. Отже, відносини у сфері економіки регулювалися переважно загальносоюзними нормативними актами.

Ще під час підготовки і прийняття Основ і цивільних кодексів союзних республік виникла дискусія про розмежування сфер дії цивільного і господарського права. Тоді перемогла концепція єдності правового регулювання в межах цивільного права майнових і особистих немайнових відносин, що виникають як з участю громадян, так і між організаціями.

Цивільний кодекс 1963 р. приймали в умовах командно-адміністративної системи, що не могло не вплинути на зміст деяких його положень. Наприклад, за ст.152 ЦК договір, який уклали на підставі планового завдання, не міг за змістом відхилитися від цього завдання, хоч він є актом вільного волевиявлення сторін. За ст.49 Кодексу недійсною визнавали угоду, укладену з метою, що завідомо суперечила інтересам держави і суспільства, і це передбачало конфіскацію усього виконаного сторонами у дохід держави. Однак визначення, які інтереси держави і суспільства є істотними і їх порушує укладена угода, – це прерогатива виконавчої та судової влади.

Відповідно до концепції господарського права були спроби розробити загальносоюзний Господарський кодекс (60-70 роки), проте їх не підтримала законодавча влада.

Від часу прийняття другого в історії України Цивільного кодексу минуло вже 36 років. За цей період сталися значні зміни в політичному та економічному житті нашого народу. Україна проголосила свою державну незалежність і перехід до ринкової економіки. Нові зобов'язання у сфері кодифікації взяла на себе держава у зв'язку зі вступом до Ради Європи. Чимало положень Цивільного кодексу 1963 р., особливо тих, що стосуються діяльності господарюючих суб'єктів, не відповідають сучасним умовам. Правове забезпечення ринкових відносин здійснювалось дотепер, головним чином, шляхом прийняття Верховною Радою окремих законів, Президентом – указів, Кабінетом Міністрів – постанов (декретів) з питань реформування економіки (про власність, підприємництво, оренду, заставу,

страхування, зовнішньоекономічну діяльність, аудиторську діяльність, приватизацію державних підприємств, цінні папери і фондову біржу тощо). Проте прийняті нормативні акти стосувалися лише окремих сторін економічного і духовного життя суспільства: вони містять чимало суперечностей, часто змінюються або доповнюються, а головне – нерідко бувають позбавлені чіткого механізму їх втілення у практику. Продовжують діяти й деякі нормативні акти колишнього Союзу РСР у питаннях, ще не врегульованих законодавством України. Все це зумовило необхідність здійснення нової кодифікації цивільного законодавства України з огляду на її інкорпорацію у світову економічну систему.

Враховуючи світовий досвід кодифікації цивільного та торговельного (комерційного) законодавства, а також виходячи із Концепції судово-правової реформи в Україні, Верховна Рада України ввела у план законопроектних робіт розробку проектів двох кодексів – Цивільного і Господарського (Торговельного). За розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 березня 1992 р. №176-р було утворено групу з опрацювання нового Цивільного кодексу України. Керівником групи було призначено Міністра юстиції В.В.Онопенка, а заступником керівника – професора Київського університету О.А.Підпригору. Керівники групи згідно з названим вище розпорядженням сформували та затвердили склад Робочої групи, до якої увійшли 26 фахівців у галузі цивільного права. Зокрема, у роботі над проектом ЦК у різний час брали участь такі науковці, як Ч.Н.Азімов, М.В.Венецька, Л.К.Воронова, М.О.Голодний, Є.В.Гусев, О.В.Дзера, В.І.Жуков, В.П.Жушман, Ю.І.Зіоменко, В.М.Коссака, Л.О.Кузьмічова, І.М.Кучеренко, Г.К.Матвеев, В.В.Петренко, С.Н.Пристапа, П.А.Чеберяк, Д.Ф.Швецов.

Починаючи з 1992 р. Робоча група на своїх сесіях, які відбувалися щодва місяці, працювала над концептуальними проблемами та безпосередньо над текстом проекту ЦК. На початку своєї діяльності Робоча група зіткнулася з певними організаційними труднощами, зокрема з недостатнім рівнем матеріально-технічного забезпечення. З метою розв'язання цих проблем у 1993 р. було скорочено склад Робочої групи до 12 членів, які й підготували перший (травень 1994 р.) та другий (грудень 1995 р.) варіанти проекту Цивільного кодексу України.

Восени 1993 р. з ініціативи Української Правничої Фундації (УПФ) було укладено Угоду про співробітництво у підготовці проекту Цивільного кодексу України між Міністерством юстиції та УПФ. У рамках реалізації цієї Угоди Українська Правнича Фундація надала значну організаційну, технічну та фінансову підтримку в діяльності Робочої групи. За допомогою УПФ було налагоджено контакти із Центром міжнародного правничого співробітництва (Нідерланди) і Фондом міжнародного правового співробітництва (Федеративна Республіка Німеччина). Нідерландська та німецька сторони взяли на себе обов'язки щодо сприяння проведенню експертизи проекту Кодексу в країнах Європи.

Протягом 1994-1995 рр. Робоча група з опрацювання проекту ЦК проводила засідання та сесії з участю німецьких та нідерландських експертів (Київ, Лейден, Веймар).

Основні концептуальні положення та головні правові інститути проекту ЦК були викладені Робочою групою на зустрічах з Президентом України (червень 1996 р.), Прем'єр-Міністром України (лютий 1996 р.), на Першій (1992 р.), Другій (1993 р.), Третій (1995 р.) і Четвертій (1997 р.) всеукраїнських конференціях з проблем кодифікації законодавства, на спеціальних семінарах з питань правового регулювання цивільних відносин у проекті нового Цивільного кодексу України (семінари проводились з участю суддів арбітражних і загальних судів у Львові, Мукачеві, Запоріжжі, Миколаєві), на численних регіональних конференціях, зустрічах, у заходах масової інформації.

Проект на різних етапах його створення в цілому (а також окремі його частини) пройшов експертизу в юридичних та наукових установах західних країн, зокрема Німеччини, Нідерландів, США, Італії, Швейцарії.

У січні 1996 р. Робоча група взялася за остаточне опрацювання проекту ЦК. Разом з нею працювала редакційно-технічна група УПФ. Водночас здійснювалася також термінологічно-мовна експертиза україномовного варіанту проекту Кодексу (керівник групи – Ю.Зайцев).

Над остаточним варіантом проекту Цивільного кодексу України в редакції від 25 серпня 1996 р. працювала Робоча група, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів від 16 листопада 1995 р., у такому складі: Міністр юстиції України С.П.Головатий (керівник групи), А.С.Довгерт – професор Інституту міжнародних відносин Київського університету ім.Т.Шевченка (заступник керівника групи), професори Київського університету О.А.Підпригора (заступник керівника групи), Н.С.Кузнецова, Д.В.Боброва, професор Українського університету внутрішніх справ О.А.Пушкін (науковий координатор), професори Української юридичної академії В.Л.Мусіяка і М.М.Сибільов, професор Інституту держави і права НАН України Я.М.Шевченко, професор Львівського університету ім.І.Франка З.В.Ромовська та автор цієї статті. Обов'язки вченого секретаря виконував В.Я.Калакура – доцент Інституту міжнародних відносин Київського університету ім.Т.Шевченка.

Окремо працювала Робоча група з підготовки проекту нового Сімейного кодексу. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 червня 1994 р. №466-р керівником цієї групи було призначено заступника Міністра юстиції С.Станік, а заступником керівника групи – Я.Шевченко. До складу Робочої групи увійшли також Г.І.Давиденко, І.В.Жилінкова, Л.О.Кузьмичова, С.О.Скурінська, Т.М.Ніколенко, Б.В.Петренко, З.В.Ромовська, О.І.Саєнко, Є.М.Сич.

На завершальному етапі роботи над проектом ЦК постало питання про доцільність включення до нього норм сімейного права. Врешті-решт доопрацьований проект Сімейного кодексу увійшов до проекту Цивільного кодексу Книгою шостою.

За дорученням Кабінету Міністрів України від 17 липня 1996 р. №11810/2 Робоча група здійснила доопрацювання проекту Цивільного кодексу з урахуванням положень нової Конституції України. Підготовку проекту Цивільного кодексу, погодженого з положеннями нової Конституції України, було завершено 25 серпня 1996 р.

Проект нового Цивільного кодексу України в редакції від 25 серпня 1996 р. був внесений народним депутатом В.Л.Мусіякою у порядку законодавчої ініціативи для розгляду та прийняття Верховною Радою України. За наслідками обговорення цього проекту 5 червня 1997 р. Верховна Рада прийняла його у першому читанні. Для підготовки проекту на друге читання була створена тимчасова спеціальна комісія, якій доручалося розробити і представити у вересні 1997 р. на затвердження Верховної Ради України спеціальну процедуру розгляду проекту Цивільного кодексу України і прийняття його в остаточній редакції. Пропозиції та поправки до проекту Кодексу могли подаватися до 10 вересня 1997 р., а сам Проект мав бути поданий тимчасовою спеціальною комісією на друге читання Верховної Ради у жовтні 1997 р.

До роботи тимчасової спеціальної комісії за постановою Верховної Ради від 5 червня 1997 р. залучались члени Робочої групи з підготовки проекту Цивільного кодексу України. За їх участю була складена порівняльна таблиця у двох томах з урахуванням усіх поданих народними депутатами змін і доповнень до проекту Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р. Проте, на жаль, у Верховній Раді України вже не знайшлося часу для розгляду і прийняття у другому читанні такого важливого законопроекту, як Цивільний кодекс.

Концепція, що лежить в основі нового ЦК України, виходить насамперед з того, що це має бути Цивільний кодекс саме громадянського суспільства, кодекс приватного права, який забезпечує визнання рівності учасників цивільно-правових відносин, недоторканості власності, неприпустимості будь-якого втручання у приватні справи, необхідності безперешкодного здійснення майнових і особистих прав та їх судового захисту (4, с.8–9). Зважаючи на роль Цивільного кодексу в приватному житті людей, його можна було б, на думку С.Головатого, назвати своєрідною світською Біблією. У ній людина може знайти відповіді на всі запитання, які виникають у її повсякденному житті і які стосуються майнових та особистих немайнових відносин у сім'ї, в підприємництві та інших сферах відносин, що ґрунтуються на рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників (5, с.5).

Проект ЦК побудовано за узвичасною в багатьох країнах світу так званою пандектною системою, коли норми, що містять загальні для усіх цивільних правовідносин положення, виділяються в окрему частину кодифікованого акту. У проекті вони об'єднані у Книзі першій “Загальна частина”. Далі, у повній відповідності до об'єктивно існуючої диференціації та взаємозалежності відносин, що регулюються цивільним законодавством, норми цивільного права представлені в таких семи книгах: “Особисті немайнові права фізичних осіб”, “Речеве право”, “Право інтелектуальної власності”, “Зобов'язальне право”, “Сімейне право”, “Спадкове право”, “Міжнародне приватне право”. Усі книги мають свою внутрішню структуру, яку складають розділи, підрозділи, глави, а в деяких випадках – параграфи і підпараграфи (6, с.31–523).

У книзі першій “Загальна частина” відображено теоретичне положення про об'єктивний характер цивільних відносин (майнових та особи-

стих немайнових), які ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Особливо підкреслюється, що до сфери цивільно-правового регулювання належать цивільні відносини, що складаються у сфері підприємництва. Принципово нові підходи відбито у розділі, що стосується участі фізичних та юридичних осіб, держави, Автономної Республіки Крим, адміністративно-територіальних утворень у відносинах, що регулюються цивільним законодавством. У проекті ЦК уперше з'являються норми щодо об'єктів цивільних прав, зокрема речей, іншого майна, цінних паперів та нематеріальних благ; визначаються загальні вимоги, дотримання яких є необхідним для чинності правочину, чіткіше формулюються умови та правові наслідки недійсності правочинів; подані загальні положення щодо визначення та обчислення строків і термінів у цивільних правовідносинах тощо.

Цілковитою новою, невідомою як для попередніх, так і сучасних кодифікацій цивільного законодавства, є Книга друга проекту ЦК "Особисті немайнові права фізичних осіб". Фізичною особою визнається людина, правоздатність та особисті немайнові права якої є природними, тобто притаманними людині від природи, а не наданими їй державою. Особисті немайнові права особи поділені на дві групи: одні забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, охорону здоров'я, особисту свободу і недоторканість, безпечне довкілля тощо), а другі – соціальне буття фізичної особи (право на ім'я, недоторканість гідності, честі та ділової репутації, індивідуальність, особисте життя та його таємницю тощо). Книга друга містить перелік способів захисту особистих немайнових прав, серед яких, крім відшкодування майнових та моральних збитків, названі й інші способи захисту залежно від змісту цих прав, характеру та наслідків їх порушення: оголошення порушникові громадської догани, заборона випуску у світ газети чи книги, в яких міститься неправдива інформація, тощо.

Книга третя "Речеве право" присвячена регулюванню речевих прав, до яких, крім права власності, віднесені право володіння, сервітутні права, право користування чужою землею для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право користування чужою землею для забудови (суперфіцій), застава, а також інші речеві права. У проекті нового Кодексу не дається переліку форм власності, як це має місце у чинному законодавстві, зокрема, у Законі України "Про власність", оскільки, по-перше, цей перелік не може бути вичерпним і, по-друге, розрізнення форм власності важливе з позицій економічної характеристики відносин власності, а в юридичному плані усі власники мають загалом рівні за змістом правомочності щодо володіння, користування і розпорядження майном. За проектом суб'єктами права власності, окрім українського народу, є фізичні, юридичні особи, держава, Автономна Республіка Крим, відповідні адміністративно-територіальні утворення. На відміну від нового Цивільного кодексу Російської Федерації, проект ЦК України не передбачає таких конструкцій, як право повного господарського відання і право оперативного управління майном, вважаючи, що всяка юридична особа, в тому числі держава як суб'єкт цивільних правовідносин, повинна мати на майно права влас-

ніка. Чіткіше визначені у проекті підстави виникнення і припинення права власності, урізноманітнено способи його захисту, а також інших речевих прав.

У книзі четвертій "Право інтелектуальної власності" зосереджені норми, які повинні забезпечувати правове регулювання в одній із найбільш важливих сфер суспільних відносин – інтелектуальній діяльності. Вона складається із вступної глави "Загальні положення про інтелектуальну власність" і трьох розділів: I – "Авторське право та суміжні права"; II – "Право промислової власності"; III – "Право на засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг". Основним стрижнем правового механізму регулювання суспільних відносин у сфері інтелектуальної діяльності є проголошення свободи будь-якої творчості, не забороненої законом, визнання її результатів об'єктами виключних прав автора, тобто творця цього результату. Разом з тим проект допускає вчинення будь-яких цивільно-правових правочинів стосовно об'єктів інтелектуальної власності і, отже, перехід виключних прав до інших осіб у випадках, встановлених Кодексом. У проекті закладені нові інститути, яких раніше чинний ЦК України не знав: це суміжні права, права на селекційні досягнення у рослинництві та тваринництві, нерозкрити інформацію, фірмове найменування, найменування місця походження товару. Разом з тим проект нового ЦК, як і законодавство західних країн, не передбачає таких інститутів, як право на наукові відкриття, право на раціоналізаторську пропозицію.

Значному оновленню піддаються в Книзі п'ятій проекту інститути зобов'язального права. Насамперед, це стосується загальних положень про зобов'язання: поняття зобов'язання та його сторін, умов їхнього виконання та способів забезпечення зобов'язань, відповідальності за їх порушення, підстав припинення зобов'язань. Стосовно переходу прав кредитора до іншої особи проект містить, крім положень про цесію, і норму про суброгацію, якою вважається придбання всіх прав, що належали раніше кредиторові, внаслідок виконання третьою особою (суброгантом) обов'язків боржника щодо цього кредитора. Проект не дає вичерпного переліку способів забезпечення виконання зобов'язань, а всі названі у ньому способи поділено на дві групи: речово-правові (застава, утримання) та зобов'язально-правові (неустойка, порука, гарантія і завдаток). У співвідношенні неустойки і збитків закріплюється правило про так звану "штрафну" неустойку, коли збитки відшкодовуються у повному розмірі понад суму сплаченої боржником неустойки. Запроваджується відповідальність особи, яка порушила зобов'язання під час здійснення підприємницької діяльності, незалежно від її вини (за винятком дії непереборної сили). Серед охоронювальних зобов'язань, крім заподіяння шкоди і безпідставного збагачення, новим є інститут зобов'язань, які виникають внаслідок запобігання загрози шкоди чужому майну, врятування життя і здоров'я іншої особи тощо.

Відмінністю проекту від чинного ЦК є те, що в ньому загальні положення про договори виділені із загальних положень про зобов'язання в розділ II Книги п'ятої, у якому визначено поняття договору, принцип свободи договору, наведені поняття публічного, попереднього та засновниць-

кого договорів, договору про приєднання, чіткіше і повніше сформульовані правила щодо укладання, зміни і розірвання договорів. У проекті закріплено низку нових договорів, що викликані потребами економічного обороту (лізинг, довірче управління майном, факторинг, франчайзинг тощо), а також договорів, які не охоплювалися Цивільним кодексом, хоч і мають широке застосування на практиці (договори постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, транспортної експедиції, на виконання проектних і пошукових робіт, кредитний договір, ліцензійний договір тощо).

В Україні (як і в інших колишніх союзних республіках) сімейно-шлюбні відносини регулюються окремим Кодексом про шлюб та сім'ю. Проте відповідно до історичної та юридичної логіки сімейне право не лише пов'язане й органічно переплетене з окремими розділами Цивільного кодексу – спадковим правом, дієздатністю, правом власності, опікою та піклуванням – але й усією Загальною частиною. Тому, на думку розробників, розглядати сучасне сімейне право окремо від цивільного, навіть з погляду юридичної техніки, неможливо, – настільки органічно питання сімейного права вплетені в канву всього цивільного права (7, с.29). Саме це й зумовило включення до проекту ЦК Книги шостої “Сімейне право”. При цьому ставиться мета відобразити особливості приватного регулювання сімейних відносин, показати їхню внутрішню єдність з відносинами майновими і немайновими, що складають предмет регулювання цивільного права. У Книзі шостій, крім загальних положень сімейного права, нормативний матеріал поміщено у трьох розділах: “Шлюб”, “Сім'я та родина”, “Опіка та піклування”.

Норми цивільного права, що регулюють відносини щодо переходу майна померлої особи до її правонаступників, зосереджені у Книзі сьомій “Спадкове право”. Новелами цієї книги, що стосуються зокрема спадкування за заповітом, є можливість складення особою заповіту з умовою, секретного заповіту або складання подружжям єдиного заповіту. При спадкоємстві за законом можливе закликання до успадкування майна померлого спадкоємців шести черг. Держава може успадкувати лише при відсутності спадкоємців названих шести черг, якщо майно за рішенням суду буде визнане “відумерлим”. Пропонується розмежувати спадкоємців на тих, які проживали, і на тих, які не проживали разом із спадкодавцем. Перші вважаються такими, що прийняли спадщину, якщо протягом шести місяців не заявили відмови від неї, для других передбачається подання протягом цього строку заяви до нотаріуса про згоду прийняти спадщину. Новим для інституту спадкового права є спадковий договір.

Нарешті, у Книзі восьмій “Міжнародне приватне право” кодифікуються норми, які регулюють цивільні відносини з участю “іноземного елемента”. У ній після глави “Загальні положення міжнародного приватного права” йдуть глави, що вміщують колізійні норми щодо осіб, правочинів, довіреності та позовної давності, особистих немайнових прав і прав інтелектуальної власності, речевого права, зобов'язального права, сімейного та спадкового права. Ці глави об'єднані розділом “Колізійне право”, новелами якого є загальні положення щодо правової кваліфікації, встанов-

лення змісту норм іноземного права, зворотнього відсилання, обходу закону, взаємності, публічного порядку, застосування імперативних норм тощо. Більшість із цих положень раніше формувалися лише у правовій доктрині. Враховуючи тісний зв'язок колізійного права і цивільного процесу, пропонується ввести до ЦК розділ “Міжнародний цивільний процес”. Отже, порівняно з розділом VIII чинного ЦК, проект нового кодексу забезпечуватиме повніше колізійне регулювання міжнародних приватних відносин і створюватиме основу для взаємодії української правової системи з правовими системами світу і тим самим сприятиме розвиткові міжнародних економічних та інших відносин.

Одночасно і паралельно з розробкою проекту нового Цивільного кодексу в Україні працювала група з підготовки проекту Господарського (Комерційного) кодексу. До складу цієї групи увійшли прихильники концепції “господарського права”, яка зародилася в надрах командно-адміністративної системи і яку намагаються зараз прилаштувати до умов ринкової економіки. Сутність цієї концепції полягає в тому, що господарське право є самостійною галуззю права, предмет якої складають господарські відносини між господарюючими суб'єктами (підприємствами, підприємцями) та органами управління, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності і поєднують в собі організаційні та майнові елементи (8, с.16). Стрижнем цієї галузі права, на думку її прихильників, повинен стати Господарський (Комерційний) кодекс. Робочу групу з підготовки проекту кодексу очолив директор Інституту економіко-правових досліджень НАН України академік В.К.Мамутов. Розроблений цією робочою групою проект Господарського (Комерційного) кодексу, поданий до Верховної Ради народним депутатом В.Ландиком, готувався до першого читання, але не був обговорений.

Проект Господарського (Комерційного) кодексу містить 558 статей, які згруповані у восьми розділах: основні засади суспільного господарського порядку, суб'єкти господарювання, майнова основа господарювання; господарські зобов'язання; відповідальність за господарське правопорушення; спеціальні види господарської діяльності; фінансове забезпечення господарської діяльності; господарська зовнішньоекономічна діяльність.

Як видно із змісту цього проекту, 70–80 відсотків його норм дублюють положення проекту нового Цивільного кодексу. Це, зокрема, стосується осіб – суб'єктів господарювання, загальних положень про зобов'язання, окремих видів договорів, відповідальності за господарські правопорушення та деяких інших положень. В газеті “Голос України” була опублікована стаття В.Ландика під назвою “З двох кодексів можна зробити один” (9). Проте зміст пропозицій автора статті зводився до того, щоб провести “резекцію” проекту Цивільного кодексу і перенести з нього до проекту Господарського кодексу всі норми, що стосуються регулювання господарської діяльності, залишивши у проекті ЦК лише положення (норми), які регулюють приватну сферу життя громадян. Таке штучне роз'єднання єдиних за своєю природою майнових та особистих немайнових відносин фізичних і юридичних осіб та інших суб'єктів лише зашко-

дить ефективному їх регулюванню в умовах ринкової економіки. І навпаки, намагання об'єднати у нову єдину якість правового регулювання приватно-правові та публічно-правові засади призведуть передусім до гіпертрофованої ролі управлінських відносин у ринковій економіці, що загрожує новим її одержавленням (10, с.21–22).

Аргументом на користь прийняття в Україні Господарського (Комерційного) кодексу часто служить посилання на дуалізм приватного права деяких західноєвропейських країн (Франція, Німеччина), в яких разом із цивільним кодексом діють торговельні кодекси. Проте торговельні кодекси у цих країнах розглядались як акти, що підпорядковані цивільним кодексам, бо й до торговельних відносин застосовувались загальні положення цивільних кодексів.

З іншого боку, посилюється й процес якісного зближення норм цивільного і торговельного права. Оскільки вони мають єдину приватно-правову природу, торговельне право збагачується за рахунок загальних положень цивільного права, а цивільне – завдяки спеціальним положенням торговельного права. Саме цим, певно, й пояснюється те, що жодна з країн з розвинутою ринковою економікою не приймає нових торговельних кодексів (7, с.31). Навпаки, нові кодифікації цивільного права, які здійснюються у ХХ столітті в зарубіжних країнах, свідчать про відмову від дуалізму приватного права та зведення в цивільних кодексах усієї сукупності відносин майнового обороту, в тому числі і тих, що складаються у сфері підприємництва. Прикладом цього є цивільні кодекси Італії (1942 р.), Португалії (1966 р.), Нідерландів (1992 р.), провінції Квебек у Канаді (1994 р.) та деякі інші. Навіть колишні республіки Союзу РСР (Росія, Казахстан, Грузія, Узбекистан, Киргизія) прийняли нові цивільні кодекси як єдині кодифікаційні акти для усієї сфери майнових та особистих немайнових відносин, відмовившись від окремих господарських кодексів.

Отже, перед законодавчим органом України – новою Верховною Радою – стоїть дилема: чи повертатись до дуалізму приватного права, тобто правничого менталітету минулого століття, чи слідувати новій європейській традиції, спрямованій на уніфікацію, гармонізацію та конвергенцію приватного права. Сподіваємось, що переможе друга тенденція, бо в ній запорука майбутнього України.

Література

1. Костяковский А. Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879.
2. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968.
3. Харітонов Е.О. Рецепт римського приватного права. – Одеса, 1997.
4. Пушкін О., Скакун О. Концепція нового Цивільного кодексу України // Українське право. – 1997. – Число 1.
5. Головатий С. Значення нового Цивільного кодексу для формування громадянського суспільства в Україні та розвитку її правової системи // Українське право. – 1997. – Число 1.

6. Цивільний кодекс України. Проект від 25 серпня 1996 р. // Українське право. – 1996. – Число 2 (спецвипуск).
7. Довгерт А. Система приватного права та структура нового Цивільного кодексу України // Реформа цивільного права в Україні. – Українське право. – 1997. – Число 1.
8. Пилипенко А.Я., Щербина В.С. Основи господарського права України. – К., 1995.
9. Голос України. – 1996 – 6 серпня.
10. Кузнецова Н. Шляхи розвитку комерційного законодавства в Україні (до питання про створення Цивільного і Господарського (Комерційного) кодексів) // Реформа цивільного права в Україні. – Українське право. – 1997. – Число 1.

Микола Генік

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛЬСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ПЕРІОДУ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Національне питання стало предметом гострих суспільно-політичних дискусій у Другій Речі Посполитій, проєктуючись на проблему національного чи багатонаціонального характеру Польської держави та відповідно її унітарного чи федеративного устрою. У цьому контексті важливість розв'язання українського питання диктувалася геополітичними інтересами Польщі у Центрально-Східній Європі, чисельністю української меншини та юридично невизначеним до 1923 р. статусом східних кордонів.

У період парламентаризму опрацювання концепцій польської політики стосовно українського питання проходило у напруженому протистоянні, в якому вирішальну роль відігравали політичні партії і табори. Урядова політика становила рівнодійний вектор різних політичних сил.

На етапі становлення Другої Речі Посполитої у польській партійно-політичній системі згідно з пропагованими концепціями курсу в українському питанні викристалізувалося три основні табори: правоцентристський, ліводемократичний і ліворадикальний.

Націоналістичні партії – Національно-демократична партія, Народна-національний союз (ННС), Християнсько-національна партія праці (ХНПП) та інші, – виходячи з ідеології суспільного дарвінізму, заперечували перспективи української державності, висували інкорпораційну програму та домагалися проведення політики національної асиміляції української меншини. Помірковані партії правоцентристського табору, до яких належали Польська народна партія “Пяст” (ПНП-П) і ліберально-консервативні угруповання – Партія національної правниці (ПНП), Християнсько-національна партія (ХНП), Християнсько-національна землеробська партія (ХНЗП) та інші – підтримували синтез інкорпораційної і федералістської програм, однак у теорії виступали за державну асиміляцію. Протилежність станових інтересів консерваторів і людовців та зацікавленість у партнерстві з ендецією зумовили домінування націоналістичних партій у правоцентристському таборі.

Ліводемократичні партії – Польська партія соціалістична (ППС), Польська народна партія “Визволення” (ПНП-В), Польська народна партія “Лівиця” (ПНП-Л) та інші – виступали за утворення федеративного союзу з Українською Народною Республікою та ведення політики державної асиміляції щодо української меншини з метою прив'язання її до платформи польської державності і спрямування українського національно-визвольного руху в антиросійське русло.

Ліворадикальний табір – Комуністична робітничка партія Польщі (КРПП), Польська партія соціалістична “Опозиція” (ППС-О) та інші, – перебуваючи під впливом люксембургіанства, до 1923 р. практично не розробив ідеології у національному питанні. Тому основна боротьба стосовно політичного курсу в українському питанні велася між правоцентристським і ліводемократичним табором.

Польська політика в українському питанні до 1923 р. зосереджувалася навколо проблеми юридичного визнання Антантою фактичних східних кордонів та польського суверенітету в Східній Галичині. Досягнення санкції Антанти на анексію західноукраїнських земель націоналістичні партії вбачали у реалізації тактики довершених фактів, тобто форсованої уніфікації національних окраїн. Методами цієї політики служили колонізація, переслідування українського національно-визвольного руху, створення “сокальського кордону” та полонізаційний тиск.

Ініціативу щодо толерантного вирішення українського питання проявив ліводемократичний табір, запропонувавши концепцію автономістського розв'язання національних проблем, що розглядалося як додатковий польський аргумент при вирішенні справи східних кордонів. У період прийняття конституції депутати ППС та ПНП-В вимагали забезпечення прав національних меншин та внесення до неї положення про національну автономію. “Ця автономія буде для них гарантією і запевненням, що Польща не є їхнім ворогом і коли надійде час їхньої незалежності, вона зуміє мирно і полюбовно уладнати з ними справу кордонів”, – заявляв соціаліст М.Недзялковський (44, с.2; 61, с.41).

Проаналізувавши вірогідні шляхи розв'язання східногалицького питання, один з лідерів ППС Т.Голувко прийшов до висновку, що компромісом у польсько-українських відносинах могла б стати “широка політична автономія Східної Галичини”. Він в основних рисах запропонував проєкт цієї автономії: “Східна Галичина має отримати власний сейм і власний уряд. Закордонне представництво, фінанси, мито, торговельні договори, військо та деякі інші справи повинні бути спільні і належати до компетенції варшавського уряду, де засідатиме міністр-українець для справ Східної Галичини” (33, с.1).

Після схвалення на XVIII конгресі ППС (Лодзь, 23 липня 1921 р.) резолюції М.Недзялковського про необхідність надання “далекосяжної автономії для національних меншин, що населяють компактні території”, у партії було створено спеціальну комісію під керівництвом Г.Діаманда для обговорення основних положень законопроєкту про автономію Східної Галичини. На основі проведених комісією дискусій М.Недзялковський у жовтні 1921 р. запропонував нарис проєкту закону про територіальну автономію Східної Галичини (див. 16, с.23; 49, с.7).

Згідно з поданим проєктом у склад автономії повинні були ввійти два новоутворювані воєводства: Галицьке і Подільське. Західні повіти Львівського воєводства, де переважало українське населення – Березів, Доброміль, Ліско, Мостиська, Перемишль, Самбір, Старий Самбір, Сянік, Яворів, Ярослав і Бориславський округ, – вилучалися зі складу автономії. У Східній Галичині пропонувалося створити законодавчий орган – краєвий сейм, у функції якого повинно входити формування адміністрації – краєвої ради. Постійним представником польського уряду в автономії мав бути державний підсекретар для справ Східної Галичини.

До компетенції автономних органів пропонувалося віднести адміністративні, економічні, мовні, освітні, релігійні та інші справи. Передбачалося паралельне вживання офіційних польської і української мов. Ухва-

лені краєвим сеймом закони повинні були відповідати конституції Польщі і загальнодержавним законам (див. 17, с.7, 9; 39, с.3-4; 40, с.1; 58, с.86).

У ході обговорення проекту східногалицької автономії виявилися різні погляди соціалістів на цю проблему, передовсім за регіональною ознакою. Східногалицька окружна організація ППС, ідеологія якої формувалася в умовах постійного міжнаціонального протистояння, негативно поставилася до проекту М.Недзялковського, пропонуючи альтернативне розв'язання у формі воеводського самоуправління чи культурно-національної автономії.

Особливо гостру критику проект територіальної автономії викликав з боку представників націоналістичного табору, які оцінювали цей акт як такий, що сприяє посиленню сепаратистських тенденцій (див. 4, с.19; 13, с.12; 15, с.1-3; 55, с.3).

Помірковані партії правоцентристського табору загалом погоджувалися з необхідністю автономістського розв'язання українського питання. ПНП піддала конструктивній критиці проект територіальної автономії, виступивши проти надмірних, на її думку, повноважень, проти вилучення Бориславського округу з меж автономної території, а також за створення національного кадастру. Національна робітничка партія (НРП) у прийнятій 4-6 вересня 1921 р. програмі рекомендувала національно-культурну автономію. Національно-державна унія (НДУ) виступала за надання широкої автономії Східній Галичині при одночасному вилученні з неї Львівського воеводства (див. 43, с.2; 50, с.243; 51, с.1-2).

Під впливом висловлених краківськими консерваторами та українським соціал-демократом М.Ганкевичем зауважень ППС внесла зміни в проект автономії, пропонуючи включити в її склад Бориславський округ. Крім того, резолюція Головної ради ППС від 30 жовтня 1921 р. проголошувала необхідність “запровадження устрою територіальної автономії для всіх земель, населених українцями, тобто як у Східній Галичині, так і у Волинському та південних повітах Поліського воеводства”(46, с.1). Через відмінність національних, економічних, юридичних і політичних відносин у Східній Галичині і на Волині рекомендувалося вирішення національного питання у формі двох законів, окремо для кожного з регіонів. На майбутнє передбачалося можливість їхнього об'єднання в спільну автономію (див. там само).

Порозуміння між східногалицькою організацією та керівництвом ППС вдалося досягнути шляхом компромісу: урядові пропонувалося принцип проекту, а той уже мав завдання його детально опрацювати. Внесена Є.Морачевським резолюція декларувала, що “основою цього проекту повинно бути утворення автономної території з власним сеймом і відповідальним перед ним краєвим урядом” (3, с.12-14; 47, с.1; 59, с.82).

29 травня 1922 р. І.Дашинський від імені ППС вніс у сеймі термінову інтерпеляцію з викладом принципів територіальної автономії Східної Галичини. Однак рішуча протидія націоналістичних фракцій, до яких приєдналися ПНП-П і НРП, унеможливила прийняття пропозиції, за яку голосували тільки депутати ППС, ПНП-В і ПНП-Л.

Питання автономії Східної Галичини знову постало в порядку денному політичного життя Польщі після ухвалення сеймом 26 липня 1922 р. пропозиції А.Гальбана (ПНП) з вимогою до уряду опрацювати і запропо-

нувати проект закону про воеводське самоуправління для воеводств з мішаним населенням. З цією метою уряд консерватора Ю.Новака створив спеціальну комісію експертів, на розгляд якої було подано три проекти: два – М.Бобжинського і один – С.Лося. За формою вони становили угоду між Антантою і Польщею, а основна різниця між проектами М.Бобжинського і С.Лося полягала у тому, що перші розв'язували справу Східної Галичини з опорою на утворення трьох воеводств, а останній передбачав створення одного “руського” воеводства, якому надавалися автономні права (60, с.567).

За основу роботи комісії експертів було взято другий проект М.Бобжинського. У ході обговорень комісія замінила положення автономії воеводським самоуправлінням та відійшла від форми міжнародного договору. Згідно з остаточним, т. зв. урядовим проектом, передбачалося надання статусу самоуправління окремо трьом східногалицьким воеводствам, в яких пропонувалося створити представницькі органи – воеводські сеймики, наділені досить обмеженими повноваженнями. Ухвалені сеймиками закони вимагали затвердження президента і відповідного міністра. Представництво національних палат сеймиків встановлювалося відповідно до співвідношення чисельності польської і “руської” курій (див. 26, с.2).

Винесений на розгляд конституційної комісії сейму урядовий проект зустрів різку критику з боку правонаціоналістичних фракцій, які кваліфікували автономістський проект як надмірні поступки українській меншині. Л.Радзейовський резюмував, що “у цій формі закон про самоуправління для воеводств Східної Малопольщі без шкоди для польської держави не може залишитися і мусить зазнати ґрунтовної ревізії” (6, с.311; 36, с.1; 48, с.3).

У процесі розгляду закону у конституційній комісії ендеки застосували тактику максимального нівелювання прав українського населення Східної Галичини. С.Гломбінський від імені ННС вніс окремий проект, перша частина якого містила загальні норми воеводського самоуправління для всієї держави, а друга стосувалася конкретно трьох східногалицьких воеводств. Друга частина повторювала в основних рисах урядовий законопроект, однак йшла значно далі в нівелюванні прав української більшості. Незалежно від співвідношення чисельності польського і українського населення в окремих воеводствах кожній з курій пропонувалося виділяти однакову кількість мандатів, а також надати право воеводам призупиняти рішення сеймиків, а також відмінювати національний кадастр. Основною рисою проекту ННС була тенденція до зрівняння адміністративно-політичного статусу Східної Галичини з іншими воеводствами Польщі і зведення до мінімуму прав української більшості (див. 29, с.50).

Узгодження єдиного проекту закону проходило на основі проектів уряду і ННС. 26 вересня 1922 р. його було винесено на затвердження Установчого сейму. Представники ППС і ПНП-В М.Недзялковський та Л.Хомінський робили безрезультатні спроби наблизити законопроект до принципів територіальної автономії. Ухвалення в ендецькій редакції головами депутатів правоцентристського табору закону про воеводське самоуправління унеможливило його імплементацію протягом міжвоєнного періоду (див. 52, с.341-343).

На ґрунті радикалізації націоналістичного руху та у зв'язку з наближенням парламентських виборів відбулася консолідація правого табору – 16 серпня 1922 р. ННС, ХНП, ХНП і ХНЗП утворили блок Християнський союз національної єдності – “Хену”, лозунгом якої стало: “Польща для поляків” (див. 2, с.2; 21, с.35, 44).

Тенденція до усунення національних меншин від впливу на державну політику проявилася в опрацьованій К.Лютославським (ННС) і Ю.Бузком (ПНП-П) виборчої ординації, яка за допомогою системи розподілу мандатів порушувала пропорційність виборів, надаючи перевагу великим блокам, оскільки шовіністичний табір прогнозував, що національні меншини підуть до виборів роз'єднаними на велику кількість списків за партійною і національною приналежністю. Однак недемократичність виборчої ординації, сконсолідованість українських виборців навколо блоку національних меншин та роздробленість польських центристських сил зумовили повну поразку останніх на парламентських виборах, суттєво ослабивши цим позиції партій “Хени”, які традиційно опиралися раніше на їхню підтримку (див. 1, с.24-25).

Внаслідок цього “Хена”, отримавши відносну більшість на парламентських виборах, не змогла вплинути на результат виборів першого президента Польщі. Ситуативна більшість, яка утворилася у Національних зборах внаслідок заблокування польських лівоцентристських партій (186 мандатів) і табору національних меншин (103 мандати), забезпечила перемогу висунутому “Визволенням” Г.Нарутовичу над кандидатом “Хени” М.Замойським, що набрав 228 голосів правих. Неможливість цілковитої реалізації доктрини національної держави спричинила радикалізацію шовінізму ендеції. Кампанія проти “нав'язаного чужими національностями” новообраного президента проводилася під лозунгами “боротьби за національний характер польської держави” і завершилася інспірованим ендеками вбивством Г.Нарутовича (див. 56, с.1).

Поляризація суспільства та наближення терміну остаточного вирішення справи східних кордонів актуалізували дискусію про шляхи і методи розв'язання національного питання. Відбувається розходження між ендеками і консерваторами, які вважали, що інтереси держави вимагають створення для національних меншин таких умов, при яких “жодна з них не повинна вважатися чужою”. З іншого боку, прагнення до формування польської парламентської більшості та зацікавленість у прискоренні земельної реформи обумовило зближення “Хени” з “Пястом”, каталізатором для якого стало рішення Ради послів від 15 березня 1923 р.

Визнання фактичних східних кордонів Польщі означало остаточну легалізацію анексії західноукраїнських земель і зведення українського питання до рангу внутрішньопольської проблеми. Це знімало перешкоди для націоналістичних сил у справі реалізації доктрини національної держави та створення з цією метою уряду польської парламентської більшості. Зближення “Хени” і “Пяста” завершилося підписанням 17 травня 1923 р. у Варшаві т. зв. Лянцкоронського пакту про узгодження тактики на сеймовому терені та створення уряду національної більшості.

Пакт передбачав забезпечення польського характеру держави та нарощування асиміляційної політики на “східних кресах”, яке мало досягатися протегуванням польському елементові і прискоренням земельної

реформи при одночасному збільшенні максимуму землеволодіння до 400 га порівняно із 180 га у інших регіонах та усуненні українського селянства від участі у парцеляції. Акцент робився на першочергову польську колонізацію стратегічно важливих земель – приміської зони, придорожної і прикордонної смуги, а також тих, на яких завдяки невеликій густоті населення чи існування значного відсотку поляків порівняно швидко можна досягнути польської більшості – Волині і Поділля. Ставилося завдання компактним польським валом розчленувати українську етнічну територію з метою полегшення її подальшої колонізації (див. 24, с.31; 32, с.151, 157).

Утворення блоку “Хено-Пяст” забезпечило появу у сеймі парламентської більшості та відставку уряду В.Сікорського. Уряд “Хено-Пяста” на чолі з В.Вітосом вніс значні корективи у розпорядження попереднього кабінету. Було заблоковано пропонувані урядовою комісією адміністративні реформи, згідно з якими повіти Сарни і Камінь-Каширський з українською більшістю перепідпорядковувалися від Поліського до Волинського воєводства, тобто усувалася спроба узгодження етнічного і адміністративного поділів. Закон про амністію з нагоди визнання східних кордонів під впливом націоналістів було модифіковано у напрямку звуження кола звільнюваних від відповідальності. Лунали заклики продовжити дію “сокальського кордону” для штучного відмежування Східної Галичини від Волині і Холмщини, загальмування процесів національного пробудження на північно-західних українських землях та недопущення українізації православної церкви, шкільництва і самоуправління. Восени 1923 р. націоналістичні сили намагалися перешкодити поверненню митрополита А.Шептицького до Львова і чинили з цією метою тиск на уряд (див. 9, с.22; 10, с.1; 14, с.128, 252; 45, с.1).

Безоглядна реалізація урядом “Хено-Пяста” принципів Лянцкоронського пакту зустрічала критику з боку польського ліводемократичного табору. Засуджуючи урядову національну політику, орган соціалістів “Robotnik” писав, що “ендеція йде на кресі з гаслом, що там немає /.../ українців /.../, що маса місцевого населення – це тільки етнографічний матеріал, який всякими засобами і якнайшвидше треба колонізувати”. 9 жовтня 1923 р. ППС, ПНП-В і Польська народна партія “Народна єдність” (ПНП-НС) внесли у сеймі спільну інтерпеляцію, в якій відзначалося, що політика “Хено-Пяста” “загострила міжнаціональні стосунки” та спричинила небезпечний антидержавний фермент (див. 34, с.4; 54, с.1).

Рішуча опозиція урядові “Хено-Пяста” з боку лівих партій і фракцій національних меншин, розходження всередині блоку у питаннях стратегії і тактики “кресової” політики та протистояння між людовським і консервативним крилом у справі земельної реформи спричинилися до втрати ним абсолютної більшості у сеймі і відставки уряду В.Вітоса (3, с.83).

Спроба реалізації доктрини національної держави зазнала поразки і викликала необхідність внесення коректив у національну політику. Цього вимагали також кардинальні зміни ситуації на міжнародній та внутріполітичній арені.

Перемога лівих сил на виборах у Франції і Великобританії змушувала польську сторону до модифікації політики на “східних кресах”, загрожуючи втручанням західних держав у вирішення українського питання. Окрім цього, у 1924 р. минав 2-літній термін впровадження закону про

воеводське самоуправління, який був формальною підставою для передачі Східної Галичини Польщі. Політика українізації в УРСР і посилення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях супроводжувалися ослабленням схильних до угоди українських правочентристських сил та зростанням прокомуністичних і прорадянських орієнтацій.

Відбулися також значні трансформації у польській партійно-політичній системі. Побоювання повторної спроби “Хено-Пяста” сформувати уряд національної більшості, унеможливлення співпраці з українськими соціалістами внаслідок переходу Української соціал-демократичної партії (УСДП) на прокомуністичні позиції та організаційні перегрупування вплинули на втрату радикалізму польською демократичною лівицею і утвердження у неї погляду на українське питання як внутрішню проблему Польщі.

Зміни в національній політиці ППС найяскравіше проявилися на ХІХ конгресі партії (Краків, 30 грудня 1923 р. – 1 січня 1924 р.). У доповіді М.Недзялковського вказувалося на неможливість ідеального застосування принципу самовизначення в умовах капіталістичного устрою, тому проблему західноукраїнських земель, вважаючи її за внутрішню справу Польської держави, пропонувалося розв’язати у два етапи. На першому необхідно було забезпечити рівноправність шляхом допущення українців до державних посад і задоволення їхніх культурних потреб. І тільки після цього соціалісти вважали можливим надати Східній Галичині і Волині територіальну автономію. На ХІХ конгресі було внесено зміни в опрацьований раніше проект резолюції у справі національної політики, повністю вилучивши з нього 3-й пункт, що проголошував остаточне розв’язання національних проблем через реалізацію принципу самовизначення. Замість цього були конкретизовані і доповнені інші положення вимогами забезпечення рівноправ’я українського населення, заснування українського університету у Львові і т. д. (див. 12, с.1; 18, с.16; 25, с.1; 42, с.2).

Нечисленна опозиція на чолі з Я.Лібкіндом (Келецьким) виступила на ХІХ конгресі з вимогою визнати право української меншини на незалежність і самовизначення. У своїй промові Я.Лібкінд розкритикував опортуністичну позицію ППС у національному питанні і заявив, що “креси відірвуться від нас і у цьому ми не повинні їм перешкоджати” (38, с.3). Таким чином, назадняцька тактика вплинула на ідейно-організаційне ослаблення польських соціалістів. Тактика переходу від максималістських до першочергових гасел в українському питанні проявилася також у діяльності ПНП-В.

На тлі назадняцької тактики ліводемократичного табору вигідно контрастувала національна політика КРПП, яка під впливом групи А.Варського подолала люксембургіанські ілюзії. В ухвалі II з’їзду КРПП (Болшево, 19 вересня – 2 жовтня 1923 р.) з національного питання під назвою “За нашу і вашу свободу”, визнаючи незаконність насильницького приєднання західноукраїнських земель до Польщі, партія декларувала підтримку національно-визвольної боротьби українського народу і визнавала його право на самовизначення і возз’єднання з Радянською Україною. Таким чином, КРПП перехопила від ППС ініціативу у справі вирішення української проблеми (див. 27, с.5; 64, с.107-160).

Зміна зовнішньо- і внутрішньополітичної ситуації актуалізувала дискусію в правочентристському таборі щодо курсу національної політики. Організаційно неоформлена група в ННС (С.Грабський, Є.Гертих, В.Вакар та інші), побачивши безперспективність і шкідливість тотальної дискримінації корінного населення “східних кресів”, намагалася переконати націоналістичний табір у необхідності зміни тактики. Пропонований ними курс політики в українському питанні робив поворот у бік концепції державної асиміляції при збереженні остаточної мети – національної асиміляції. Осудивши політику дискримінації як безрезультатну, Є.Гертих і В.Вакар виступали за кваліфікування “русинів” як окремої етнічної гілки польської нації, терпимішу мовну і релігійну політику, яка б виражалася у толеруванні української мови як діалекту чи регіональної відмінності польської мови при поступовому впровадженні латинського алфавіту і польської мови як літературної. Ця політика мала поєднуватися з суворим переслідуванням українського сепаратизму. Аналогічно С.Грабський пропонував зміну аграрної політики, суть якої полягала у допущенні українців до участі у парцеляції, обмеженої окремими регіонами. Маєтки у примиській зоні, придорожній і прикордонній смугі надалі призначалися виключно колоністам для створення компактних польських осередків. Ключовим моментом у цьому комплексі заходів вважалася поступова полонізація українського шкільництва шляхом утравізації (див. 28, с.10, 18; 30, с.14-15; 53, с.67). Таким чином, зміна курсу національної політики означала не відмову від національної асиміляції, а тільки завуалювання і сповільнення її темпів для перегрупування сил та ґрунтовної підготовки для її продовження.

З цією метою ендеки використали участь у позапарламентському уряді В.Грабського для спрямування ходу планованих реформ у русло своїх програмових вимог. Найяскравіше це проявилася у процесі опрацювання пакету законів, які мали регламентувати використання польської і української мов у адміністрації, судівництві та шкільництві. Опрацювання проектів проходило під безпосереднім керівництвом міністра освіти С.Грабського. Законопроекти допускали застосування української мови у 5-ти воеводствах, тобто Холмщина, Підляшшя і частина Лемківщини не попадали у сферу їхньої юрисдикції. Використання української мови у шкільництві узалежнювалося від національної структури населення та результатів шкільних плебісцитів при забезпеченні істотних пільг польській мові. Передбачалося активне впровадження утравістичних шкіл як прихованого засобу полонізації (див. 31, с.1).

Соціалісти піддали критиці опрацьовані комісією під керівництвом С.Грабського проекти мовних законів. Поправки, які запропонували М.Недзялковський і К.Чапінський, стосувалися поширення дії згаданих законів на кілька повітів Люблінського воеводства, тобто на Холмщину і Підляшшя, допущення українців до державних посад пропорційно до відсотка їхнього населення, призначення українця референтом у справах національних меншин у міністерстві освіти, заснування українського університету у Львові, заборони закриття українських шкіл і т.д.

На ґрунті ставлення до мовних законів проявилися розходження між ППС і Союзом польських народних партій (СПНП), у який протягом 1923-1925 рр. об’єдналися ПНП-В і ПНП-НС. Людовці не висловлювали

серйозних претензій до законопроектів, а їхній лідер С.Тугут, який ввійшов до уряду В.Грабського, виступив з критикою концепції територіальної автономії, проти того, щоб Польщу “поділити на певні замкнені території /.../, які належать тій чи іншій національності”. Під час прийняття законопроектів СПНП підтримав їх, а ППС голосувала проти них (див. 19, с.9; 20, с.108; 37, с.4).

Реалізація мовних законів, ухвалених у такій редакції внаслідок розколу у ліводемократичному таборі, перетворилося у нищення і полонізацію українського шкільництва.

Особливої гостроти у 1924 р. набула справа заснування українського університету, оскільки минав 2-літній термін, протягом якого Польща зобов'язалася у законі про воеводське самоуправління позитивно розв'язати цю проблему. Ліводемократичний табір виступав за відкриття українського університету у Львові. У правоцентристському таборі проявилася відмінність підходів до згаданої проблеми. Ендеки і хадеки не бажали заснування університету або пропонували малоімовірні варіанти відкриття університету в Галичі, Станиславові, Варшаві, Кракові чи Познані, тобто у містах, на які українська сторона не могла погодитися. Консерватори виступали проти спроб тимчасового розв'язання проблеми і пропонували досягти порозуміння у справі перенесення Українського Вільного університету з Праги до Польщі. У зв'язку з цим різкі випадки націоналістів зустріла заява міністра закордонних справ А.Скшинського (ГНП) у Лізі Націй про намір польського уряду заснувати тимчасовий український університет у Кракові з перенесенням його у перспективі до Львова. Це свідчило про зростаючі розбіжності у правлячому таборі щодо методів національної політики (див. 7, с.269).

Зайнявши вичікувальну позицію щодо заходів уряду В.Грабського з реформування відносин на “східних кресах”, ендеція критикувала компромісність і лібералізм деяких розпоряджень, схвалюючи силові методи розв'язання проблеми. Партії “Хени” підтримали курс уряду на посилення військових підрозділів на західноукраїнських землях і створення Корпусу охорони пограниччя (КОП) та закликали до запровадження надзвичайного стану на східних окраїнах.

Різкій критиці націоналістичний табір піддав деякі реформи уряду В.Грабського, які, на переконання ендеків, робили завеликі поступки українській меншині. Зокрема, негативну оцінку зустріло розпорядження Ради міністрів від 29 грудня 1924 р., яке з метою коригування регіональної політики дозволяло місцевій виконавчій владі на “східних кресах” при наявності обґрунтованих підстав утримуватися від виконання директив, якщо ті могли загострити міжнаціональні відносини. Особливе несприйняття правих сил викликав особистий анонімний проект В.Грабського, який для врегулювання складної соціально-економічної та національно-політичної ситуації на західноукраїнських землях передбачав швидке проведення аграрної реформи у прикордонних повітах шляхом повного поділу поміщицької землі серед місцевого селянства (див. 22, с.220, 222; 23, с.1-6; 62, с.1175-1176).

Загострення суперечностей у правоцентристському таборі було викликано відмінністю підходів до справи земельної реформи. Якщо консерватори заперечували її необхідність, мотивуючи це побоюваннями що-

до участі українського селянства у парцеляції, то “П'яст” прагнув прискорення аграрних перетворень, не надаючи справі збереження польського стану володіння вирішального значення. Маневруючи між становими інтересами поміщицтва і селянства, ННС пропонував здійснювати земельну реформу методом свободи парцеляції при умові утримання “польського стану посідання” (див. 11, с.15).

Відхід консерваторів та їхнє об'єднання в окремі політичні організації турбував ендецію, яка намагалася стримуванням та протидією прийняттю закону про парцеляцію і осадництво повернути велике землевласництво, особливо “кресове”, яке раніше було тісно пов'язане з націоналістами, у сферу свого впливу. Це виявилось у критиці С.Гломбінським урядового законопроекту за відсутність диференціації земель етнічної Польщі і “кресових” та внесення змін у напрямку збільшення максимуму володіння у східних воеводствах зі 180 до 300 га (див. 57, с.3).

Не зважаючи на зусилля ендеції щодо збільшення максимуму володіння, консерватори різко негативно оцінювали підтримку ННС закону про аграрну реформу та критикували заходи націоналістів у справі рятуння польськості “східних кресів”. Глибокі суперечності існували у поглядах на цілі національної політики, оскільки консерватори у ставленні до національних меншин вимагали “поваги їхньої відмінності за умови їхньої лояльності”. Прем'єр А.Скшинський, який очолив уряд після відставки кабінету В.Грабського, в експозе висловився за ведення національної політики, опертої на лібералізмі (див. 41, с.1).

Коаліційний уряд А.Скшинського зробив спроби лібералізувати національну політику на західноукраїнських землях. У період його короткотривалої каденції комісією експертів при секції Політичного комітету Ради міністрів було опрацьовано “Деякі основні напрямки теперішньої державної політики у справах східних воеводств і меншин”, які мали виконувати роль програми уряду в національному питанні. Суть цієї програми полягала у спробі реалізації політики державної асиміляції на урядовому рівні. “Метою державної політики взагалі, і національної та кресової зокрема, є зміцнення держави як (...) непорушної цілісності, (...) зміцнення поваги і прив'язаності до держави зі сторони всіх її національностей шляхом задоволення їхніх обґрунтованих потреб та інтересів: прив'язаність і лояльність населення здобувають не насильством і переслідуванням, а справедливістю”. Автори програми намагалися знайти компроміс між доктриною національної держави та наявністю непольської більшості у східних воеводствах: “Інтерес Польської держави, яка становить єдину неподільну нерозривну цілісність, та свобода основних відламів громадян, збереження і розвиток їхніх національних і релігійних властивостей не є протилежними. Навпаки, взаємодоповнюються”. Тому “підставою і основним принципом польської державної національної політики повинен бути принцип згідного співжиття і виникаючої звідси співпраці громадян польської і непольської національності”. Ставилось завдання сепаратистські прагнення українців до створення держави в державі перевести у русло міжнаціональної співпраці (див. 8, с.1-3).

Заходи уряду А.Скшинського зустріли несприйняття з боку частини суб'єктів коаліції, що було однією з причин його відставки 5 травня 1926 р. та створення урядової кризи. Таким чином, на ґрунті земельної і

національної політики зростали і поглиблювалися розбіжності між націоналістичною і поміркованою течіями правоцентристського табору.

Усвідомлюючи неможливість за такої ситуації відновити парламентську більшість, ідеологи “Хени” бачили своє завдання у тому, щоб змінити виборчу ординацію у напрямку забезпечення у майбутньому сеймі національної більшості або змінити конституцію, обмеживши повноваження сейму. Проявляється тенденція прийняття “Хено-Пястом” елементів доктрини тоталітарної держави, спрямованої на обмеження і дискримінацію виборчих прав національних меншин, усунення їх від впливу на державну політику. Вимога зміни конституції і виборчої ординації на етапі поглиблення кризи парламентаризму служила потенційною платформою для консолідації правоцентристського табору, хоч при цьому ендеки, хадеки, людовці і консерватори відрізнялися щодо рівня радикальності пропонувананих трансформацій (див. 63, с.862).

Вимога змін конституції і виборчої ординації, тактично підтримана всім правоцентристським табором, на практиці виявилася недостатнім засобом для консолідування табору. Це виявилось у значних розходженнях між націоналістичними і поміркованими партіями. Радикалізація націоналістичної течії та її спроби безоглядної реалізації принципів тоталітарної і національної держави детермінувала суттєві непорозуміння з поміркованими партіями у справі цілей і методів національної політики. Зокрема, лідер хадеків В.Корфанти вважав неможливим застосування методів денационалізації і ставив завдання “виховати маси національних меншин на лояльних громадян держави”, зазначаючи, що “програма християнської демократії протиставляється принципам екстермінаційної політики, проголошеної деякими органами національної демократії” (35, с.3). Отже, в умовах поглиблення кризи парламентаризму у правлячому таборі виявилися великі розбіжності щодо національної політики.

Незважаючи на спільність інтересів у питанні усунення принципу пропорційності виборчої системи та посилення виконавчої влади, зазначився відхід консерваторів, людовців і хадеків від радикального націоналізму ендеції, яка перестала виконувати роль консолідуючого осередка. Друга спроба у травні 1926 р. створення уряду національної більшості при існуванні значних непорозуміннь всередині “Хено-Пяста”, опозиційності демократичної лівиці і національних меншин була приречена на поразку. Ці фактори зумовили усунення кабінету В.Вітоса і сприяли успіхові перевороту Ю.Пілсудського.

Таким чином, період кризи парламентського устрою характеризувався радикалізацією і кристалізацією позицій крайньо полярних течій польської партійно-політичної системи в українському питанні, виявом чого були намагання реалізації доктрини національної держави блоком “Хено-Пяста” та визнання права на самовизначення ліворадикальним табором при відносній пасивності та ідейно-організаційній ослабленості демократичної лівиці. Значні концептуальні розходження, неможливість їхнього узгодження у рамках парламентаризму та нездатність жодного з політичних таборів легальними методами зосередити владу і реалізувати свою концепцію політики в українському питанні, яке становило одну з кардинальних проблем Другої Речі Посполитої в умовах поглиблення урядової кризи, погіршення економічної ситуації і загострення міжнародно-

них відносин створили умови для військового перевороту 1926 р. і становлення авторитарного режиму “санації”.

Література

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі: ЦДАУЛ), ф.351, оп.1, спр.70.
2. ЦДАУЛ, ф.431, оп.1, спр.3.
3. ЦДАУЛ, ф.492, оп.1, спр.24.
4. Державний архів Івано-Франківської області (далі: ДАІФО), ф.2, оп.1, спр.14.
5. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.66.
6. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.70.
7. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.201.
8. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.381.
9. Державний архів Львівської області (далі: ДАЛО), ф.1, оп.52, спр.214.
10. ДАЛО, ф.1, оп.52, спр.2906.
11. ДАЛО, ф.231, оп.1, спр.654.
12. ДАЛО, ф.271, оп.1, спр.116.
13. Державний архів Тернопільської області, ф.231, оп.1, спр.84.
14. Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej: MSZ), sygn. 5335a.
15. AAN, MSZ, sygn. 5336b.
16. AAN, Polska Partia Socjalistyczna (dalej: PPS), sygn. I-4.
17. AAN, PPS, sygn. III-4.
18. AAN, PPS, sygn. III-5.
19. AAN, PPS, sygn. III-30.
20. Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (dalej: AZHRL),
21. Polskie Stronnictwo Ludowe “Wyzwolenie” (dalej: PSL-W),
22. sygn. 10.
23. AZHRL, PSL-W, sygn. 21.
24. AZHRL, Zbiór Macieja Rataja, sygn. 15.
25. AZHRL, Zbiór Macieja Rataja, sygn. 28.
26. AZHRL, Zbiór Wincentego Witosa, sygn. 12.
27. По конгресі ППС // Вперед. – Львів, 1924. – №4. – 4 січня.
28. Польський проект воєвідської автономії для Східної Галичини // Діло. – 1922. – №6. – 7 вересня.
29. II Zjazd KPRP // Głos Komunistyczny. – Warszawa, 1923. – №7.
30. Giertych J. O przyszłość Ziemi Wschodnich Rzeczypospolitej. – Londyn, 1946.
31. Głabiński S. Sprawa ruska na Ziemi Czerwieńskiej. – Warszawa, 1937.
32. Grabski S. Siły wewnętrzne Polski // IV Okólnik Zarządu Głównego Związku Ludowo-Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1924. – 1 sierpnia.
33. Grabski S. Wytyczne polskiej polityki kresowej // Gazeta Warszawska. – Warszawa, 1924. – N186. – 9 lipca.
34. Grabski S. Z codziennych walk i rozważań. – Poznań, 1923.

35. Hołowko T. Wschodnia Galicja // Robotnik. – Warszawa, 1921. – №24. – 24 stycznia.
36. Interpelacja // Wyzwolenie. – Warszawa, 1923. – №42. – 14 paźdz.
37. Korfanty W. Polityka wobec mniejszości niepolskich // Rzeczpospolita. – Kraków; Lwów; Poznań; Warszawa; Wilno, 1926. – №42. – 12 lutego.
38. Kulisy wniosku o autonomii // Gazeta Warszawska. – 1922. – №146. – 30 maja.
39. Mowa prezesa posła St. Thugutta // Wyzwolenie. – 1924. – №29. – 20 lipca.
40. Na marginesie uchwał XIX Zjazdu PPS // Trybuna Robotnicza. – Lwów, 1924. – №6. – 12 stycznia.
41. Niedziałkowski M. Sprawa Galicji Wschodniej // Dziennik Ludowy. – Lwów, 1921. – №249. – 23 października.
42. Niedziałkowski M. Sprawa Galicji Wschodniej // Robotnik. – 1921. – №283. – 20 października.
43. Program polityczny ziemian // Czas. – Kraków, 1925. – №213. – 16 września.
44. Program polityki narodowościowej naszej lewicy // Słowo Polskie. – Lwów, 1924. – №8. – 8 stycznia.
45. Projekt programu NPR // Polak. – Katowice; Sosnowiec, 1921. – №162. – 18 lipca.
46. Przed rozstrzygnięciem // Robotnik. – 1921. – №65. – 11 marca.
47. Przyjazd metropolity Szeptyckiego do Lwowa // Gazeta Lwowska. – Lwów, 1923. – №154. – 11 lipca.
48. Rada Naczelna PPS // Robotnik. – 1921. – №295. – 1 listopada.
49. Rada Naczelna PPS // Robotnik. – 1922. – №131. – 16 maja.
50. Radziejowski L. Projekt samorządowy // Rzeczpospolita. – 1922. – №256. – 20 września.
51. Resolution du camarade Niedziałkowski concernant la question des nationalités // Résolution du XVIII-e Congrès du Parti Socialiste Polonais. – B. m., b. d.
52. Rybarski R. Naród, jednostka i klasa. – Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane, 1926.
53. Socjalistyczny projekt statutu dla Wschodniej Małopolski // Czas. – 1921. – №243. – 23 października.
54. Ustawy i rozporządzenia z lat 1918-1934. – Warszawa, 1936. – T.1.
55. Wakar W. Idea narodowa i kresy // Myśl Narodowa. – Warszawa, 1926. – №5. – 30 stycznia.
56. “Wielki tydzień” endeckiego kłamstwa // Robotnik. – 1923. – №257. – 21 września.
57. Zamorski J. O Galicję Wschodnią // Myśl Narodowa. – 1921. – №3. – 5 listopada.
58. Zeznania // Rzeczpospolita. – 1922. – №344. – 19 grudnia.
59. ZLN a osadnictwo wojskowe // Dzień Polski. – Warszawa, 1925. – №23. – 29 stycznia.
60. Jeliński E. Polityka PPS wobec mniejszości narodowych w latach 1918-1939 // Dzieje Najnowsze. – 1983. – № 1-2.
61. Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918-1925. – Gdańsk, 1991.

62. Partyka A. Polskie koncepcje autonomii Galicji Wschodniej w latach 1919-1922 // Studia Historyczne. – 1976. – №4.
63. Śliwa M. Poglądy M. Niedziałkowskiego na kwestię ustroju politycznego Polski w latach 1918-1921 // Studia Historyczne. – 1979. – №1.
64. Tomaszewski J. Trzy projekty W. Grabskiego // Kwartalnik Historyczny. – 1959. – №4.
65. Wapiński R. Niektóre problemy ewolucji ideowo-politycznej endecji w latach 1919-1939 // Kwartalnik Historyczny. – 1966. – №4.
66. Za naszą i waszą wolność // Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878-1984. – Warszawa, 1986.

Степан Копчак

ДИНАМІКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ

в кінці XVIII – першій половині XIX ст.*

Народознавство – система знань надзвичайно широка і багатоаспектна, оскільки передбачає вивчення практично всіх сторін життєдіяльності, побуту і культури населення. Але якими б аспектами цієї життєдіяльності ми не цікавилися, для дослідника завжди на перший план виступає питання про загальну чисельність населення держави, її регіонів чи певних етнічних груп. Іншими словами, у процесі народознавчих студій насамперед повинно ставитися питання про характер та особливості відтворення населення, його динаміку та структуру, бо йдеться про генофонд нації, тенденції її розвитку. Особливого значення ці питання набувають зараз, коли Україна вступила, на жаль, у стадію депопуляції, яка набула глибокої демографічної кризи і охопила фактично всі її регіони.

Оскільки населення українських Карпат, що завжди відзначалося високими темпами його відтворення, теж вступило в стадію депопуляції, ми поставили за мету дати коротку характеристику демографічних процесів, які визначають динаміку і структуру населення цього регіону з кінця XVIII століття до наших днів.

Перші переписи населення в Австрії почали проводитися після відповідного рескрипту Марії-Терези 1753 р. Вони проводилися майже систематично через три роки і відомі як подвійні “консигнації душ”, оскільки здійснювалися за допомогою духовенства та інтелігенції. Цікаво, що австрійський перепис населення 1754 р. був чи не першим серед європейських країн, який охоплював населення всієї країни в порядку подушного обліку і чоловіків, і жінок (10, с.170). Ці переписи були надто примітивними і неточними. Тому перепис 1762 р. дещо розширив свою програму, включив також загальну кількість сімей за їх зайнятістю, професією тощо, однак не містив даних, які були необхідними після введення загальної військової повинності, так званої рекрутації (15, с.4).

На території Галичини нові австрійські власті провели перші переписи населення відразу ж після її захоплення в 1772 – 1774рр. Вони відомі як військові консигнації краю, особливість яких полягала в тому, що проводилися не духовенством і церквою, а відповідними державними установами. Перший австрійський перепис населення в Галичині проведено в 1773 р. За його даними тут проживало 2344 тис. чоловік. У 15 східних дистриктах Галичини на підставі відомостей про віросповідання орієнтовно українці становили 71%, поляки 22%, євреї 7%, (6, с.181).

* Цією публікацією започатковуємо серію наукових розвідок професора С.Копчака про особливості демографічного розвитку населення українських Карпат (його динаміку, структуру, природний рух та міграційні процеси з кінця XVIII ст. до наших днів). Цінність цих матеріалів полягає в тому, що автор аналізує демографічну історію населення Карпатського регіону на тлі всієї Галичини (ред.).

З 1785 р. переписи населення в Австрії тривалий час не проводилися, що було викликано війною з Туреччиною та рядом територіальних змін. Поновлюються переписи населення з 1804 р. і протягом першої половини XIX ст. систематично проводяться станом на 1 січня 1818, 1821, 1824, 1827, 1830, 1834, 1837, 1840, 1843, 1846рр. та станом на 31 жовтня 1850 р. Проте всі вони були схематичними і не повністю відповідали господарським, адміністративно-політичним та військовим потребам. У зв'язку з цим 31 жовтня 1857 р. відбувся новий перепис населення, проведений за більш розгорнутою програмою. Він фактично став першим загальним переписом населення в Австрії (16).

За підрахунками відомого українського демографа В.П.Огонського в 1808 р. на території 11 дистриктів Східної Галичини і в 6 дистриктах Західної проживало 3468 тис. чол. З 1773 по 1808 р. загальна чисельність населення Галичини зросла на 48 %, а Східної Галичини – на 42% (6, с.181).

Динаміка чисельності населення Східної Галичини у першій половині минулого століття представлена статистичними даними табл.1.

Таблиця 1
Динаміка чисельності Східної Галичини у першій половині XIX ст.*

Роки	тис. чол.	%
1807	2199,3	100
1817	2279,7	104
1827	2842,3	129
1837	2714,9	123
1840	2828,8	129
1843	2911,4	132
1846	3175,0	144
1850	2981,3	136

* Джерело: 5, с. 95.

Насамперед привертає увагу абсолютне зменшення чисельності населення в 1827 – 1837 і 1846 – 1850 роках. За перший період загальна чисельність населення Східної Галичини зменшилася на 4,5%, у другому – на 6,1%. Таке зниження викликане цілим комплексом дуже складних соціально-економічних умов, які фактично і визначали характер і темпи відтворення населення Галичини на всіх етапах її історії. Крім великої злиденності переважної більшості населення, відсутності медичного обслуговування, вкрай низького рівня його освіченості, високої смертності населення спричинили насамперед голод та епідемії чуми і холери. Під час голоду й епідемій в 1831 і 1847 – 1849 рр. кількість смертей набагато перевищувала кількість народжень. За період з 1847 по 1849 рр. в досліджуваному регіоні вимерло 400 тис. чол. За неповними урядовими відомостями від холери тут загинуло 73,8 тис. чол. Все це й призвело до того, що за

півстоліття чисельність населення Галичини¹ зростає лише на третину (5, с.96). М.Зубрицький, описуючи урядові заходи проти холери в Галичині 1831 р., стверджує, що “холеру в 1831 р. назвали і тепер називають першою, бо сеї слабости до того року в Галичині не знали. Вона прийшла до нашого краю з Росії і Польщі і поробила у нас, особливо в липни і серпни, великі спустошення... Мерців витягали гаками з хат, змітували на віз на купу, вивозили на Гірку і скидали до спільної ями, присипуючи трупи негашеним вапном” (2, с. 1).

У другій половині XIX ст. масштаби і руйнівна сила епідемій істотно занепадають і “забирають з собою” все менше і менше жертв. В 1869 р., наприклад, від захворювання на холеру померло в Галичині 34,8 тис., в 1872 р. – 19,7 тис., в 1873 р. – 90,8, в 1894 р. – 8,2 тис. чол. Цим, зрештою, і пояснюється той факт, що до 1857 р. річний приріст населення в Галичині становив 7,5%, а в другій половині XIX ст. – 14,7% (5, с.97).

Щоб глибше вникнути у причину та чинники, які визначали, а точніше формували характер відтворення і динаміку населення, слід дати характеристику природного руху населення. Фактично це єдиний “глибинний” чинник (крім зовнішніх міграційних процесів), який формує динаміку чисельності населення будь – якої території.

Перші фрагментарні відомості про природний рух населення Галичини були опубліковані в 1786–1787 рр. у львівських щотижневих відомостях. Згодом матеріали санітарної статистики почали видаватись у “Gazecie Lwowskiej”, а більш ґрунтовно – у так званих “надзвичайних додатках” до неї та “Dziennika Urzędowego”(13).

Починаючи з 1832 р., публікуються матеріали державної статистики (18, 19), які охоплюють всі сторони економіки австрійських провінцій та подають характеристику їх населення за період 1828–1865 рр. Перший том цих матеріалів надруковано в 1832 р. у Відні. З 80-х років XIX ст. ці матеріали публікуються згідно з новим адміністративно-територіальним поділом (в розрізі повітів) більш змістовно (14).

Слід зауважити, що матеріали санітарної, а пізніше і державної статистики природного руху населення були на той час досить повними. Шлюбність, наприклад, відображалася за цивільним станом та віком чоловіків і жінок, новонароджені розподілялися за статтю і на народжених у шлюбі та поза шлюбом, смертність реєструвалася за статтю і віком померлих та за її причинами.

У нашій розвідці використано такі матеріали по Стрийському округу за 1794–1808 рр. та всіх округах Прикарпаття за 1830–1841 рр. Опрацьовано також загальні дані про природний рух населення Прикарпаття за період 1818 – 1848 рр., які були зведені і в 1939 р. опубліковані І.Шевчуком (17, с.302–314). Власне, аналіз усіх згаданих матеріалів і є метою цієї статті. Про загальний характер природного руху населення українського Прикарпаття в кінці XVIII – на початку XIX ст. дають уявлення матеріали санітарної статистики Стрийського округу, який займав значну частину території Прикарпаття.

Таблиця 2.

Природний рух населення Стрийського округу в 1794 – 1808 рр. *

Рік	На 1000 чол. населення			
	Шлюбність	народжуваність	смертність	природний приріст
1794	8,4	41,6	25,4	16,2
1799	8,3	40,4	29,9	10,5
1800	8,5	38,9	30,5	8,4
1801	8,0	36,0	26,1	9,9
1802	9,8	41,8	24,3	17,5
1803	9,3	37,0	29,7	7,3
1804	10,6	40,9	28,5	12,4
1805	10,0	40,8	26,1	14,7
1806	9,7	43,2	24,0	19,2
1807	9,5	41,8	24,1	17,7
1808	11,1	48,1	26,2	21,9

* Складено за джерелами: 11, ф. 146, оп.7, спр. 402, арк. 115 – 116; 17, с. 305 – 308.

Власне, аналіз усіх згаданих матеріалів і є метою цієї статті. Про загальний характер природного руху населення українського Прикарпаття в кінці XVIII – на початку XIX ст. дають уявлення матеріали санітарної статистики Стрийського округу, який займав значну частину території Прикарпаття.

При аналізі табл. 2 перш за все привертає увагу велика амплітуда між всіма демографічними показниками, особливо між показниками природного приросту населення. В 1802 р. коефіцієнт природного приросту населення становив тут 17,5, у 1803 р. – лише 7,3, у 1804 р. – 12,4. Це пов'язано з відсутністю елементарної медичної допомоги для переважної більшості населення, надзвичайною антисанітарією в повсякденному житті і побуті, нуждою, голодом тощо.

Період кінця XVIII – початку XIX ст. був в основному сприятливим для розвитку демографічних процесів на Прикарпатті. За цей час немає документальних свідчень про великі стихійні лиха, епідемії чуми та холери або великий голод у регіоні. Проте ряд років були все ж таки несприятливими і значною мірою позначилися на темпах відтворення населення.

Найбільш несприятливими для деяких околиць Прикарпаття були 1780, 1781 та 1782 рр., коли сільськогосподарські посіви зазнали певної шкоди від сарани і внаслідок цього значно зросли ціни на збіжжя. В 1786, 1799 – 1801 рр. більшість території Прикарпаття була охоплена постійними дощами та повеннями, що призвело до значної дорожнечі сільськогосподарських продуктів. Крім того, в 1801 р. деякі райони краю були охоплені віспою та кором. Все це не могло не позначитися на природному русі населення.

¹ Тут і далі під Галичиною ми маємо на увазі Східну Галичину.

Саме в 1800 – 1801 рр. тут спостерігається істотне зменшення коефіцієнтів шлюбності (з 8,5 до 8,0) та народжуваності населення (з 38,9 до 36,0). Це зумовило низький порівняно з іншими роками коефіцієнт природного приросту населення (7,3 в 1803 р.). Але більш імовірно, що до цього насамперед спричинилася надзвичайно висока дитяча смертність. У жодному році кінця XVIII – початку XIX ст. не було такої високої смертності на Прикарпатті, як у 1803 р., коли дітей віком до одного року померло 40,2%, а віком від 1 до 4 років – 16,3% від всіх померлих. Таким чином, у 1803 р. 56,5% смертей припадало на дітей у віці до чотирьох років. Про масштаби тодішньої дитячої смертності свідчать такі дані: у 1803 р. в Стрийському окрузі народилося 5732 дітей, а померло, не доживши до одного року, 1676 або 40% від усіх померлих у цій місцевості.

В. Покровський, аналізуючи вплив коливань урожаю і хлібних цін на природний рух населення, підкреслював, що тимчасове зниження коефіцієнтів народжуваності і шлюбності вказує на деяке погіршення, а їх підвищення – на тимчасове поліпшення матеріальних умов життя населення (8, с.175,179).

Як правило, на коефіцієнтах шлюбності завжди більше позначаються ціни на хліб і загальний добробут населення, ніж на коефіцієнтах народжуваності. Вплив високих цін на останні відчувається не раніше, як через 1,5 – 2 роки.

Ми далекі від того, щоб пояснювати зменшення коефіцієнтів шлюбності або народжуваності на Прикарпатті лише станом добробуту його населення у відповідні роки. Зрештою, не завжди можна простежити прямий зв'язок між цими двома явищами. Наприклад, у 1803 р. на Прикарпатті не було ні голоду (навпаки, ціни на збіжжя порівняно з попередніми роками значно знизилися), ні стихійних лих, ні епідемій, проте коефіцієнт народжуваності і в цьому році значно зменшився; коефіцієнт смертності порівняно з 1802 р. збільшився на 22%, а коефіцієнт природного приросту населення знизився з 17,5 в 1802 р. до 7,3 в 1803 р. (на 1000 чол. населення). Безперечно, що на демографічні процеси в той чи інший період і на відповідні коефіцієнти, що відображають ці процеси, завжди впливає комплекс факторів. І визначити домінуючу силу впливу на шлюбність або народжуваність певного одного фактора іноді буває важко. Це, правда, менше стосується смертності населення, причини якої з більшою чи меншою достовірністю переважно відомі.

Наведені статистичні матеріали про природний рух населення українського Прикарпаття в основному відображають демографічну ситуацію на цій території в кінці XVIII – на початку XIX ст. Однак є всі підстави стверджувати, що ці дані не є досить точними, тому що статистичний облік демографічних явищ перебував на той час у стадії становлення, допускалося багато похибок і неточностей, зрештою, і можливості тодішньої санітарної статистичної служби були досить обмежені. Не завжди, наприклад, кількість смертей за віком відповідала загальній чисельності померлих в тому чи іншому році; загальна кількість померлих, а відповідно і коефіцієнт смертності, на наш погляд, значно занижені; виникає сумнів щодо вірогідності питомої ваги померлих до одного року в 1799–1801

рр., яка за даними санітарної статистики становила лише 12–15% від усіх померлих. Вікову структуру померлого населення більш детально характеризують дані табл. 3.

Таблиця 3

Вікова структура померлих у Стрийському окрузі в 1799 – 1808 рр., % до підсумку у відповідному році *

Рік	Всього померло	В тому числі у віці, років					
		до 1	від 1 до 4	від 4 до 20	від 20 до 40	від 40 до 65	понад 65
1799	100	15,2	30,0	11,0	9,8	9,5	24,5
1800	100	12,4	33,3	10,0	12,0	9,9	12,4
1801	100	15,7	32,0	11,9	10,9	9,5	20,0
1802	100	31,3	11,3	12,9	14,8	14,8	14,9
1803	100	40,2	16,3	8,7	9,2	7,4	18,2
1804	100	33,6	15,4	19,8	8,7	8,0	14,5
1805	100	33,4	14,4	9,9	12,2	8,8	21,3
1806	100	37,9	1,8	13,6	14,3	10,9	21,5
1807	100	18,9	22,2	19,2	12,2	14,6	12,9
1808	100	25,6	17,6	15,2	10,3	15,8	15,5

* Складено за джерелом: 11, ф.146, оп.7, спр.402, арк.116.

Наведені матеріали санітарної статистики, незважаючи на деякі неточності, в основному відтворюють реальну демографічну ситуацію на Прикарпатті в кінці XVIII – на початку XIX ст. і дозволяють зробити висновок, що, крім смертності населення, за величиною всіх показників природного руху населення українське Прикарпаття займало одне з перших місць у Європі.

Перша половина XIX ст. в Галичині і Прикарпатті характеризувалася надзвичайно складними соціально-економічними умовами та демографічними процесами, які породжувалися цими умовами.

За свідченням відомого історика М. Герасименка, Галичина і Прикарпаття залишалися відсталими австрійськими окраїнами, де занепадали навіть колись розвинуті традиційні галузі виробництва (соляна, шкіряна, горілчана та ін.). З кінця другого десятиріччя XIX ст. в Галичині не виникло нових галузей промисловості, а старі, що перебували переважно у власності шляхти, животіли на мануфактурній стадії. На надзвичайно низькому рівні розвитку залишилося й сільськогосподарське виробництво.

Навіть за 20 років після скасування кріпосного права в Галичині (1848 р.) економічний стан її населення не змінився. “Всі надії, що колись поклалися на піднесення добробуту селян, обернулися в ніщо... У них ті ж нужденні хати, той же нужденний посуд, та ж убога їжа, той же бідний одяг, одним словом, все те, що було до 1848 року” (9, с.311). До того ж, рутинну кріпосницьку систему господарства супроводжували постійні голод та епідемії холери. Всі ці фактори впливали на демографічні процеси

Прикарпаття (табл.4).

Як свідчать дані табл. 4, шлюбність населення Прикарпаття в 1818–1848 рр. продовжує залишатися високою (9–10 шлюбів на 1000 чол. населення) і поступається лише Європейській Росії.

У найнесприятливіші роки голоду та епідемії холери коефіцієнт шлюбності на Прикарпатті різко зменшується, і найменший його показник спостерігається в 1847 та 1828 рр. У відносно “спокійних” роках він становить переважно 8,5 – 9,5, а після голодних років та епідемії, як правило, збільшується вдвічі і доходить навіть до 16,3 (1832 р.).

Таблиця 4

Природний рух населення українського Прикарпаття * в 1818–1848 рр.**

Рік	На 1000 чол. населення				Рік	На 1000 чол. населення			
	шлюб- ність	наро- джува- ність	смерт- ність	природ- ний при- ріст		шлюб- ність	наро- джува- ність	смерт- ність	природ- ний при- ріст
1818	8,8	37,0	24,0	13,0	1836	11,7	43,7	27,5	16,2
1819	9,0	41,3	22,7	18,6	1837	10,8	49,1	34,8	14,3
1820	8,7	41,7	22,0	19,7	1838	7,2	41,9	29,6	12,3
1823	8,3	38,4	26,0	12,4	1839	9,1	41,8	28,6	13,2
1824	8,9	42,7	22,2	20,5	1840	9,5	44,9	31,6	13,3
1828	8,2	40,4	30,8	9,6	1841	9,1	39,8	30,0	9,8
1829	1,11	35,9	28,3	7,6	1842	9,1	46,5	34,8	11,7
1830	9,9	41,4	28,8	12,6	1843	10,6	46,9	30,2	16,7
1831	8,4	34,2	70,6	-36,4	1844	8,9	47,3	29,6	17,7
1832	16,3	41,6	30,7	10,9	1845	8,6	43,7	32,4	11,3
1833	10,9	45,8	31,2	14,6	1846	8,2	39,1	32,1	7,0
1834	11,3	45,4	29,6	15,8	1847	6,2	36,2	63,8	-27,6
1835	8,9	45,0	28,4	16,6	1848	10,5	30,8	63,0	-32,2

*Сяноцький, Самбірський, Стрийський, Станіславський та Коломийський округи

** Розраховано за джерелом 17, с. 302–314

Вплив стихійних лих і соціальних зрушень, на які в першій половині XIX ст. було так багате життя Прикарпаття, досить відчутно позначається на амплітуді коефіцієнтів шлюбності (зокрема до, під час і після однієї з найстрашніших епідемій холери на Прикарпатті в 1831 р. – табл.5).

У 1828 р. в деяких округах Галичини вже розпочалися спалахи холери, на більшості території саранча знищила сільськогосподарські посіви, ціни на хліб значно зросли. Це відповідним чином вплинуло на коефіцієн-

ти шлюбності в усіх округах Прикарпаття. Особливо різко зменшилася шлюбність населення в 1831 р., коли епідемія холери охопила всі округи Галичини та Прикарпаття і тривала весь рік. А в 1832 р., незважаючи на те, що істотних зрушень у господарстві відбутися не могло (правда, порівняно з попереднім роком дещо знизилася ціна на збіжжя), коефіцієнти шлюбності населення зростають тут удвічі.

Таблиця 5

Коефіцієнти шлюбності населення українського Прикарпаття та Галичини за 1828–1833 рр. *

ОКРУГ	Коефіцієнт шлюбності (на 1000 чол. населення)					
	1828	1829	1830	1831	1832	1833
Сяноцький	8,3	10,6	10,6	7,9	15,1	11,9
Самбірський	9,3	11,1	7,2	7,7	16,9	11,0
Стрийський	8,2	10,5	10,6	9,2	17,3	11,6
Станіславський	6,6	14,2	12,1	9,0	18,8	10,8
Коломийський	8,2	13,2	10,0	7,8	13,1	8,6
Українське Прикарпаття	8,2	11,1	9,9	8,4	16,3	10,9
Вся Галичина	9,0	10,8	10,2	7,8	14,1	11,1

* Розраховано за джерелом 17, с.302–304.

Зауважимо, що Галичина і Прикарпаття займали одне з перших місць у Європі за ранніми шлюбами. За офіційною австрійською статистикою, в 1842 р. в Галичині 40,5% шлюбів укладалися у віці до 24 років, тимчасом як у Тіролі в тому ж віці одружувалися лише 11,2, в Далмації – 23,4, Чехії – 25,4% від усіх зареєстрованих шлюбів. У віковій групі 24–30 років спостерігаємо протилежну картину. В Галичині в зазначеному віці брали шлюб 29,8, в Тіролі – 33,5, в Далмації – 38,3, в Чехії – 35,9% від загальної кількості шлюбів (18, за 1842 р.).

Дівчата і хлопці в Галичині, особливо на Прикарпатті, вступали до шлюбу переважно в дуже молодому віці. Наприклад, у цілому по Галичині 38,6% хлопців женилися у віці до 24 років, 30,6% – у віці 24–30 років. Майже 38% дівчат виходили заміж у віці до 20 років, а 27,9% – у віці 20 – 24 років (18). На українському Прикарпатті, зокрема, в Станіславському окрузі, питома вага ранніх шлюбів була ще істотною. У 1841 р. в Станіславському окрузі майже половина (46,1%) хлопців одружувалися у віці до 24 років і 27,7% у віці від 24 до 30 років. Майже половина дівчат, що брали шлюб (46,6%), були віком до 20 років, а 25,7% віком від 20 до 24 років (13).

З більшості країн Європи лише в європейській частині Росії ранні шлюби займали більшу питому вагу. У 80-х роках XIX ст. хлопці, що одружувалися у віці до 25 років, становили тут 65,9%, а дівчата у віці до 20 років – 55,9%. Значно більше хлопців, що женилися у віці до 25 років, спостерігається і в Болгарії (62,3% від всіх шлюбів) (12, с.161).

Народжуваність населення українського Прикарпаття в першій половині XIX ст. характеризується дуже високими показниками. Тут за півстоліття коефіцієнт народжуваності (на 1000 чол. населення) лише в 1818, 1823, 1829, 1841, 1846–1848 рр. був меншим за 40. У східних округах українського Прикарпаття (Коломийський, Станіславський) і деякою мірою в центральному (Стрийському) окрузі навіть у зазначені роки коефіцієнт народжуваності населення, як правило, був більшим за 40. Зменшення загальних коефіцієнтів народжуваності Прикарпаття відбувалося за рахунок того, що рівень народжуваності в західних округах українського Прикарпаття (Сяноцький і Самбірський) був набагато нижчим. Наприклад, у 1794 р. коефіцієнт народжуваності в Сяноцькому окрузі становив 26,7, а в Коломийському – 45,0, в 1847 р. відповідно 28,2 і 47,2, в 1848 році 19,2 і 44,9. І це не випадкове явище. Так, у Сяноцькому окрузі загальний економічний стан населення був набагато гірший, ніж на Покутті, а наслідки епідемії холери тут були більш відчутні, ніж у східних районах українського Прикарпаття. Наприклад, під час епідемії холери, яка в середині минулого століття охопила майже всю Європу, лише в 1847 р. на 1000 чол. населення в Сяноцькому окрузі померло 104,7 чол., а в Коломийському – 30. Безперечно, що за таких умов тут спостерігався значно нижчий рівень шлюбності і народжуваності населення.

Найбільша народжуваність на території українського Прикарпаття спостерігалася в Станіславському окрузі. Впродовж кількох років вона становила тут 50 і більше чоловік на 1000 населення; в 1837 р. – 52,9, в 1844 р. – 51,5. Дуже високі показники народжуваності населення спостерігалися також у Стрийському та Коломийському округах. З наведеного випливає, що загальний рівень народжуваності на території українського Прикарпаття був досить високий.

Однак загальні коефіцієнти народжуваності по всій Галичині на одну–дві одиниці перевищували відповідні показники на Прикарпатті, за винятком 1832, 1835, 1836, 1837, 1843 та 1846 рр., в яких спостерігався зворотний процес.

На рівень народжуваності населення українського Прикарпаття впливала ціла низка факторів. Серед них насамперед варто відзначити загальний економічний стан населення, безправне та пригноблене становище жінки, надзвичайно низький культурний і загальноосвітній рівень прикарпатського селянства, вікову та статеву структуру населення, співвідношення міського і сільського населення тощо. Відчутно впливали на рівень народжуваності також висока дитяча смертність, шлюбний вік жінок та місцеві традиції і звичаї, які базувалися переважно на релігійному ґрунті.

Дитяча смертність на Прикарпатті в першій половині XIX ст. була дуже висока, особливо смертність дітей до одного року. Наприклад, у 1830 р. з кожних 100 живонароджених дітей до одного року помирало 17,2, в 1831 р. – 25,2, в 1832 р. – 16,4, в 1834 р. – 19, в 1835 р. – 17,2, в 1840 р. –

* Аналізуються коефіцієнти народжуваності лише для живонароджених, тому порівняно з другою половиною XIX ст. ці показники дещо менші.

20, у 1841 р. – 21,5.

По Галичині цей показник був дещо вищим і становив у 1830 р. 20,7, 1831 р. – 29,8, 1832 р. – 18,8, 1834 р. – 22,4, 1835 р. – 20, 1840 р. – 21,7, 1841 р. – 24,1.

На високий рівень народжуваності в той час особливо великий вплив мав вік жінок, що брали шлюб. Чим раніше жінка виходила заміж, тим за всіх інших однакових умов більшу кількість дітей вона народжувала.

Надзвичайно ранні шлюби на Прикарпатті, особливо серед жінок, істотно впливали на високий рівень народжуваності населення.

Слід також ураховувати специфіку місцевих умов, побуту, традицій, звичаїв тощо. Зокрема, відомо, що на Прикарпатті, як і серед усього населення Українських Карпат, діти вважалися “даром божим”, багатством бідного мужика, який ледве міг дочекатися, щоб дитина трохи підросла і допомагала йому в господарстві. Жінки народжували дітей і не вдавалися до жодних превентивних засобів, бо вважали це за гріх (7, с.75). Таким чином, внутрішньосімейного регулювання в сучасному розумінні серед переважної більшості населення українського Прикарпаття не існувало, і плідність жінок наближалася до фізіологічної.

Смертність населення на території українського Прикарпаття в першій половині XIX ст. загалом була дещо меншою, ніж у другій. Якщо не брати до уваги років, протягом яких лютувала епідемія холери, то середній коефіцієнт смертності коливався тут у межах 28–30 на 1000 чол. населення. У різні роки спостерігалися відхилення від середнього коефіцієнта в більшу чи меншу сторону. Наприклад, у 1818–1824 рр. середній коефіцієнт смертності населення становив тут від 22,2 до 26 на 1000 чол., а в 1837 – 1846 рр. – від 29,6 до 34,8. В окремих округах він був ще більшим. Зокрема, в 1837 р. у Коломийському окрузі коефіцієнт смертності становив 38,1, у Станіславському – в тому ж році – 42,7, у 1841 р. – 38,9, в 1842 р. – 39,5, в 1845 р. – 36,7.

Великим лихом для населення Прикарпаття і Галичини були голод та епідемія холери, під час яких гинули десятки тисяч людей і смертність набагато перевищувала народжуваність.

На підставі аналізу динаміки цін на збіжжя в кінці XVIII – першій половині XIX ст. можна зробити висновок, що в Галичині і на Прикарпатті через недорід голод почався у 90-х роках XVIII ст., в результаті чого ціни на пшеницю і жито порівняно з попередніми роками зросли майже вдвічі. Відчутний голод був тут, очевидно, і в 1815 – 1817 рр., бо в 1814 р. одна маца* пшениці коштувала в Галичині 2 гульдени 28 крейцерів, у 1815р. – 3 гульд. 20 кр., у 1816 р. – 3 гульд. 35 кр., а в 1817 р. – 4 гульд. 27кр. Одна маца жита коштувала в 1814р. 1 гульд. 39 кр., в 1815р. – 2 гульд. 36 кр., в 1816р. – 3 гульд., в 1817р. – 3 гульд. 25 кр. (17, с.320 – 321).

Голод у Галичині і на Прикарпатті відчутно позначився на смертності населення і в 1825 – 1826 рр., коли порівняно з 1824 р. ціни на пше-

* Маца—побутова одиниця об'єму сипких тіл на Україні в XVI—XVIII ст. Дорівнювала близько 24 пудам (майже 400 кг) збіжжя.

ницю збільшилися втричі, на жито – з 42 кр. до 2 гульд. 16 кр., а на овес – з 26 кр. до 1 гульд. 30 кр. (17, с.320 – 321).

Неврожай і голод спостерігаються тут у 1831 р., але особливої кульмінації набувають у середині минулого століття, в 1845–1856 рр. Це був виключно несприятливий період для відтворення населення Галичини і Прикарпаття, тому що протягом лише 25 років у шести з них смертність населення, за офіційними даними, значно перевищувала народжуваність (в 1831, 1847, 1848, 1853, 1854 і 1855 рр.). Є всі підстави стверджувати, що така ж картина спостерігалася в деяких округах Прикарпаття і на початку XIX ст. (табл. 6).

Таблиця 6
Зростання чисельності населення Українського Прикарпаття в 1800–1817 рр.*

Округ	Кількість населення на початок відповідного року				
	1800	1808	1810	1811	1817
Тис.					
Сяноцький	193,9	205,3	208,5	210,9	216,3
Самбірський	223,1	233,6	237,3	237,7	242,4
Стрийський	156,8	168,5	171,7	170,5	175,1
Станіславський	206,9	228,8	230,1	176,0	182,1
Коломийський	148,0	150,0	150,0	158,6	156,6
Українське Прикарпаття	958,0	986,2	998,0	953,7	972,0
% до 1800р.					
Сяноцький	100,0	105,8	107,5	108,7	111,5
Самбірський	100,0	104,7	106,3	106,5	108,6
Стрийський	100,0	107,4	109,5	108,8	111,6
Станіславський	100,0	110,5	111,2	85,0	88,0
Коломийський	100,0	101,4	101,3	107,1	104,4
Українське Прикарпаття	100,0	102,9	104,1	99,5	101,2
% до по переднього року					
Сяноцький	–	105,8	101,5	101,1	102,5
Самбірський	–	104,7	105,8	100,1	101,9
Стрийський	–	107,4	101,8	99,3	102,6
Станіславський	–	110,5	100,5	76,4	103,4
Коломийський	–	101,4	100,0	105,7	98,8
Українське Прикарпаття	–	102,9	101,1	95,5	101,9

* Складено за джерелом 17, с. 302–304.

Характеризуючи цей період історії Галичини, М. Зубрицький підкреслював, що особливо великих господарських і людських втрат через голод зазнало саме населення Прикарпаття. “Голод в Галичині, – писав М. Зубрицький, – почався в 1846 р., коли бульба перший раз не зародила...”

Сей голод мав дуже важкі економічні наслідки для селян, особливо майже на цілیم Підгір'ю від Сяну по буковинську границю. ... Тоді мішали головки з льону зі збіжем або житну січку, і того мололи на муку, а з неї пекли хліб і ладили страву” (1, с. 1–2).

Депутат крайового сейму Софрон Витвицький так характеризував ті роки на Гуцульщині: “Я є з відомого гуцульського краю, з Жаб'юго. Ця околиця, колись багата на худобу, сьогодні мізерна і нужденна не лише тому, що господарський стан селян занепав, але і голод панує так, що сьогодні, коли розпочався весною доновинок (період, коли запаси хліба вичерпані, а до нового ще далеко – С. К.), діти паслися з голоду травою, що сам бачив, а селяни мусять споживати букове листя” (1, с. 6).

Неврожай і голод у 1847 р. при великих неврожаях двох попередніх років, а також хвороба картоплі викликали в той час так званий “голодний” тиф. Про його силу і масштаби можна судити з того, що лише в прикарпатських місцевостях Галичини померло з голоду в той період близько 200 тис. чол.*

На початку XIX ст., в 1805–1813 рр., на Прикарпатті знову поширилися епідемічні захворювання (11). Вони тривали тут постійно і поряд з втратами населення під час наполеонівської війни з Росією істотно впливали на динаміку загальної чисельності населення Прикарпаття початку XIX ст., що й підтверджують дані табл. 6.

Про смертність на українському Прикарпатті початку XIX ст. в результаті епідемічних захворювань та воєнних втрат яскраво свідчить той факт, що за 18 років (1800 – 1817) загальна чисельність населення збільшилася тут лише на 1,2%.

В 20-х роках XIX ст. чуми або холери на Прикарпатті не було. Очевидно, що відсутність цих страшних епідемічних захворювань, а також великих неврожайів зумовила порівняно сприятливу демографічну ситуацію і насамперед значне зниження коефіцієнтів смертності населення. Так, згідно з наявними статистичними даними коефіцієнт смертності населення за 1818 – 1824 рр. в жодному з округів Прикарпаття не досягав навіть 28 на 1000 жителів, а в Коломийському окрузі в 1818 р. становив навіть 19, в 1819 р. – 19,9, в Сяноцькому окрузі в 1824 р. – 19,7. Це були найменші коефіцієнти смертності населення на Прикарпатті, зафіксовані демографічною статистикою дорадянського періоду.

Ознаки епідемії холери і підвищена смертність населення спостерігаються в Галичині з 1827–1828 рр. Вже в 1828 р. у ряді місць смертність населення значно перевищувала народжуваність. Наприклад, у Львові – на 564, в округах Львівському – на 782, Бережанському – на 353, Тернопільському – на 724, на Буковині – на 468 випадків.

У 1829 р. негативний природний приріст населення відзначався у Львові – 1007, в Західній Галичині, зокрема, в Бохенському окрузі – 853, Тарновецькому – 3073, і на Буковині – 746 чол. У 1830 р., крім Львова, де негативний природний приріст населення становив 1506 чол., у всіх округу-

* Така висока смертність була викликана не тільки одним голодом, а й епідемією холери, яка особливо лютувала в 1847 р. в Західній Галичині. (9, с. 240)

гах Східної Галичини смертність населення була набагато меншою за народжуваність. Але в Західній Галичині і на Буковині знову спостерігаємо невтішну картину, бо в Тарновецькому окрузі смертність населення перевищувала народжуваність на 57 чол., в Бохенському – на 473, в Жовківському – на 3, а на Буковині – на 999 чол. (17, с. 306 – 313).

Найбільше лихо за масштабами людських жертв почалося в 1831р., коли епідемія холери поширилася на більшу частину Європи. Не минула вона і Галичини та Прикарпаття.

Від холери в 1831 р. в Німеччині та Англії померло 50 тис. чол. (10, с.349), а в Галичині – 118 тис., зокрема, на території українського Прикарпаття – близько 30 тис. чол. (17, с. 306 – 308). Коефіцієнт смертності населення (на 1000 чол.) становив тоді в Галичині 71,9, а на Прикарпатті – 70,6.

Найбільшої сили епідемія холери набула в Стрийському окрузі, де коефіцієнт смертності досяг 86,2, в Самбірському – 77,9, у Станіславському – 71,3. Дещо меншими були загальні коефіцієнти смертності населення в Сяноцькому (62,7) і Коломийському (52,3) округах. Найбільше людей померло в Самбірському (22800 чол.), Стрийському (18207), Станіславському (16278) і в Сяноцькому (16161) округах, найменше в Коломийському (10145 чол.) окрузі.

Кількість померлих за статтю розподілялася майже однаково, проте смертність чоловічого населення була на 1 % вищою порівняно з жіночим. Чоловіків на Прикарпатті в 1831 р. померло 42614, а жінок – 40967.

Після 1831 р. на Прикарпатті наступив відносно “спокійний” період. Смертність населення порівняно з 1831 р. зменшилася більш, ніж удвічі, і лише в 1837, 1840, 1842, 1843, 1845 і 1846 рр. піднімалася вище від 30 випадків на 1000 чол. жителів. Правда, за кількістю померлих на Прикарпатті в цей період досить різко виділяється Станіславський округ, в якому коефіцієнт смертності іноді зростає до 39 чол. і більше (1841 – 1842 рр.) і навіть до 42,7 чол. (1837 р.). У цілому ж смертність населення українського Прикарпаття за 1832 – 1847 рр. була набагато більшою, ніж у 20–30-х роках, і утримувалася на рівні 30 чол. на 1000 чол. населення.

Такий стан тривав лише до 1847 р., в якому знову спалахує сильна і більш тривала, ніж у 1831 р., епідемія холери. В 1847 р. в Галичині померло 380,5 тис. чол., з них 118,5 тис. чол., або 31,1%, від холери, на Прикарпатті відповідно – 88,4 і 18,2 тис. чол., або 20,3%. Особливо великих масштабів набрала епідемія холери в Сяноцькому та Самбірському округах. Досить сказати, що в Сяноцькому окрузі коефіцієнт смертності в 1847р. становив 104,7 на 1000 чол. населення. Такого високого показника смертності на Прикарпатті не було зафіксовано офіційною статистикою з часу її заснування. В Самбірському окрузі цей коефіцієнт становив 85,7, у Стрийському – 55,4, Станіславському – 30,9, Коломийському – 30. Отже, з північного заходу на південний схід смертність населення на Прикарпатті помітно зменшується, а в Станіславському і Коломийському округах, де, очевидно, епідемія холери не поширилася, смертність була навіть нижчою, ніж у попередніх 1842 – 1846 рр. Тому загальний коефіцієнт смертності населення Галичини (34,2) був дещо вищим від такого ж коефіцієнта на

українському Прикарпатті (32,1). У Станіславському і Коломийському округах у 1847 р. спостерігається навіть досить високий природний приріст населення (13,7 і 17,2), а в інших смертність набагато перевищує народжуваність (в Стрийському окрузі – на 5035, Самбірському – на 18158, а в Сяноцькому – на 22848 чол.). Новий спалах епідемії відбувся в 1848 р., протягом якого від холери померло в Галичині 95,0 тис. чол., або 30,8% усіх померлих в цьому ж році, а на українському Прикарпатті – 25,2 тис. чол., або 29,6% всіх померлих.

Але в 1848 р. епідемія холери розповсюджується по всій території Прикарпаття, хоч у південно-східних його округах вона лютує значно менше. Наприклад, коефіцієнт смертності населення в Сяноцькому окрузі становив 82,9, у Самбірському – 60,9, Стрийському – 59,3, Станіславському – 57,1, а в Коломийському – 53,7. Загальний коефіцієнт смертності населення на українському Прикарпатті в 1848 р. був вищим (63), ніж у цілому по Галичині (59,5).

Одним з основних факторів, що впливали на загальний рівень смертності населення, була дитяча смертність, яка в першій половині XIX ст. характеризувалася в Галичині і на Прикарпатті порівняно високими показниками. Досить сказати, що, за офіційними статистичними даними, смертність дітей лише до одного року життя в Галичині піднялася до 29,8, а на Прикарпатті – до 25,2 на 100 живонароджених. Територіальні відмінності в коефіцієнтах смертності дітей до одного року можна простежити за наведеними в табл. 7 даними.

При аналізі смертності населення тієї чи іншої країни капіталістичної або докапіталістичної Європи потрібно враховувати смертність жінок від пологів. Число жінок, які вмирали від пологів, у тому числі й від пологової гарячки, наприклад, у Пруссії значно перевищувало втрати від тифу. У 1905 і 1906 рр. число померлих від тифу становило на кожні 10 тис. жінок відповідно 0,73 і 0,62, а померлих від пологів – 2,13 і 1,97 чол. (4, с. 152).

Таблиця 7
Дитяча смертність населення Українського Прикарпаття в 1830–1841 рр.*

Округ	На 100 живонароджених померло у віці до одного року у відповідних роках						
	1830	1831	1832	1834	1835	1840	1841
Сяноцький	17,1	25,5	13,5	20,3	17,2	20,6	17,3
Самбірський	17,0	26,4	18,3	18,3	16,0	16,5	20,3
Стрийський	18,8	28,0	16,8	16,6	15,5	21,6	21,6
Станіславський	16,8	25,0	19,7	17,8	17,7	24,8	24,8
Коломийський	16,1	20,8	18,1	24,4	20,2	23,2	23,2
Українське Прикарпаття	17,1	25,2	16,4	19,0	17,2	20,0	21,5
Галичина	20,7	29,8	18,8	22,4	20,0	21,7	24,1

*Складено за джерелом 3

Кількість жінок, що помирають або хронічно захворюють внаслідок пологів, значно більша за число чоловіків, убитих і поранених на війні. За 1816 – 1876 рр. в Пруссії лише від родильної гарячки померло 322 тис. жінок (4, с. 152).

Якщо коефіцієнт смертності жінок від пологів становив на початку ХХ ст. в Пруссії 1,97 – 2,13 на 10 тис. жіночого населення, то в середині минулого століття в Галичині і на Прикарпатті цей коефіцієнт становив 13,8 (19, с. 19–20). Це надзвичайно високий коефіцієнт смертності жінок від пологів, що свідчить про низький рівень медичного обслуговування, а також незадовільні загальні побутові умови.

В 1860 р. в Галичині від різних епідемічних захворювань померло 3513 чол., а від важких пологів – 2134 жінки, або 2,2% від загальної кількості померлих (4, с. 153).

Коефіцієнт природного приросту населення в Європі в першій половині ХІХ ст. становив 7,3, у другій – 9,6, а на межі ХІХ і ХХ ст. він збільшився до 12. Такого високого показника природного приросту населення раніше Європа не знала (10, с. 249–250). Цілком очевидно, що в більш відсталіх європейських країнах, якими були балканські країни, Румунія, Австрія, Росія та інші, що мали надзвичайно високий рівень народжуваності, коефіцієнти природного приросту населення були набагато вищими, ніж у найбільш розвинутих країнах Європи.

Це ж саме стосується і Галичини та Прикарпаття, де великі контрасти соціально-економічних умов, часті стихійні лиха спричинялись до контрастів у демографічних явищах, зокрема, в природному прирості населення, який визначався показниками народжуваності і смертності.

В 20-х роках минулого століття коефіцієнт природного приросту на 1000 чол. населення коливався тут від 13 до 19,7, в 30-х – від 7,6 до 20,5. На це десятиріччя припадають і найбільш сприятливі в демографічному відношенні роки (1821–1825), коли природний приріст населення взагалі досягає найвищої за першу половину ХІХ ст. межі (20,5). На це ж десятиріччя припадають і роки, протягом яких виявляються на Прикарпатті вже перші ознаки епідемії холери (1828, 1829) і природний приріст населення знижується до 9,6 – 7,6 чол. на 1000 чол. населення.

Найменший коефіцієнт природного приросту населення на українському Прикарпатті фіксується до 1831 р., в якому під час епідемії холери тут народилося 40543 чол., а померло 83591 чол., що дало негативний приріст населення до 43048 чол., або -36,4 чол. на 1000 чол. населення. Як і смертність, природний приріст населення на Прикарпатті територіально розподілявся неоднаково. Найнижчий його коефіцієнт спостерігався в Стрийському (-51,2), Самбірському (-48,9) і Станіславському (-36,0) округах, порівняно вищий – у Коломийському (-12,4) та Сяноцькому (-28,4) округах.

Період 1832–1845 рр. характеризується помірним природним приростом населення Прикарпаття, хоч і значно меншим, ніж у 1820 – 1825 рр. Середній коефіцієнт природного приросту становить у цей час 14,2 на 1000 чол. населення і коливається від 16,6 в 1835р. до 9,8 в 1841р. Особливо високими і найбільш стабільними коефіцієнтами природного

приросту відзначається Сяноцький округ, в якому за вказаний період жодного року він не переходив межу 12,3, а в таких роках, як 1836 – 1837, – становив 18, в 1843 р. піднімався навіть до 20,6 на 1000 чол. населення. Найбільший коефіцієнт природного приросту (21) за всю першу половину ХІХ ст. спостерігався в 1835 р. у Стрийському окрузі.

Упродовж останніх років першої половини ХІХ ст. на Прикарпатті природний приріст населення був або зовсім незначний (в 1845 р. у Самбірському окрузі – 6,6, у 1846 р. в Сяноцькому – 3,9, Самбірському 2,3 і Стрийському 4,4), або відсутній взагалі. Це стосується 1847 р., в якому спостерігався найменший приріст населення за всі 50 років першої половини ХІХ ст., зокрема, в округах Сяноцькому (-76,5), Самбірському (-56,5) та Стрийському (-20,1), і 1848 р., коли коефіцієнт природного приросту населення теж зменшувався з південного сходу на північний захід. Найменший від'ємний природний приріст населення був у Коломийському (-8,8) і Станіславському (-18,2) округах, найбільший – у Стрийському (-29,8), Самбірському (-36,9) і Сяноцькому (-63,7).

За два передостанні роки першої половини ХІХ ст. (1847 р. – 1848р.) на українському Прикарпатті народилося 92 тис. чол., а померло 173 тис., тобто негативний приріст населення становив 81 тис. чол.

Певна річ, що особливості природного руху населення Прикарпаття, зокрема його природного приросту, відповідним чином позначилися і на загальному прирості населення. Власне, однією з головних причин того, що при порівняно високому природному прирості населення в першій половині ХІХ ст. низка жадливіх "епідемічних" років (1810, 1831, 1847 і 1848) звела нанівець ці показники і спричинилася до того, що за півстоліття загальна чисельність населення українського Прикарпаття збільшилася лише на 30,4% (в 1800 р. вона становила 958, а в 1850 р. – 1252 тис. чол.). У Станіславському ж окрузі чисельність населення за цей період зросла лише на 18,8%, в Сяноцькому і Самбірському – на 32 і 32,2%, в Стрийському на 43,4% і лише в одному Коломийському окрузі – на 52%.

Цим і пояснюється низький щорічний відсоток приросту населення на Прикарпатті, яке, незважаючи на високий природний приріст, значно поступалося динамікою загальної чисельності населення перед розвинутими регіонами Європи.

Крім особливостей природного руху, відповідні "корективи" в динаміку загальної чисельності населення українського Прикарпаття вносив і його механічний рух.

У першій половині ХІХ ст. в Австрії розкладалася феодално-кріпосницька система, зароджувались капіталістичні виробничі відносини, а Галичина і Прикарпаття залишалися найбільш відсталіми окраїнами австрійської метрополії, ринком збуту її промислової продукції. Давалося ознаки аграрне перенаселення. Жалюгідне існування спонукало селян українського Прикарпаття і Галичини шукати кращої долі на інших землях. Посилилася масова міграція населення.

Проте питання про міграцію населення з території Галичини та українського Прикарпаття кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. вимагає

спеціального дослідження, оскільки механічний рух населення істотно впливає на загальну чисельність населення, його структуру і особливості розміщення.

Література

1. Зубрицький М. "Тісні роки". Причинки до історії Галичини 1846–1861 pp. // ЗНТШ, т. XXVI.– Львів, 1898.
2. Зубрицький М. Урядові заходи проти холери в 1831 р. // ЗНТШ, т.81.– Львів, 1908.
3. Копчак С.І. Населення українського Прикарпаття (історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період.– Львів, 1974.
4. Копчак С.І. Природний рух населення українського Прикарпаття в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Демографічні дослідження.– Випуск 3.– К.: "Наукова думка", 1975.
5. Огоновський В.П. Еволюція населення Галичини // Наукові записи Інституту економіки АН УРСР. Т.І.– К., 1946.
6. Огоновський В.П., Стеблій Ф.І. Західноукраїнські землі в період розпаду феодално-кріпосницької системи і формування капіталізму наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. (територія і населення) // Торжество історичної справедливості.– Львів, 1968.
7. Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. Збірник.– Ужгород, 1936.
8. Покровский В.Н. Влияние колебаний урожая и хлебных цен на естественное движение населения // Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Т.2.– Спб., 1897.
9. Симоненко Р. Сравнительная статистика Царства Польского и других европейских стран. Т.І.Варшава, 1879.
10. Урланис Б.Ц. Рост населения в Европе (Опыт исчисления).– М., 1941.
11. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф.146, оп.6, спр.30.
12. Янсон Ю.Э. Сравнительная статистика.– Спб., 1892.
13. Główna Tabella kraju prowincyi Galicyi i Bukowiny, wykazująca w rokach wojzkowych 1830–1841 zaślubionych, urodzonych i zmarłych. Dodatki nadzwyczajne do Gazety Lwowskiej N 151 (1830), 158 (1831); Dziennika Urzędowego (20 sierpnia 1833 r., 8 października 1835 r., 27 października 1836 r., 2 września 1841 r., 6 października 1842 r.).
14. Österreichische Statistik herausg. von der K.K. statistischen Central-Commission.– Wien, 1882–1919.
15. Repacni W. Ludność Galicyi.– Lwów, 1874.
16. Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich. Nach der Zahlung 31 October 1857.– Wien. 1859.
17. Szewczuk J. Kronika kłesk elementarnych w Galicyi w latach 1772–1848.– Lwów, 1939.
18. Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie.– Wien, 1832–1853.
19. Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. Neue Folge, Bd. 1–5.– Wien, 1856–1871.

Додаток 1

Народжуваність населення українського Прикарпаття
в кінці XVII – першій половині XIX ст.
(на кожну 1000 населення)*

Округи	1794	1800	1818	1819	1820	1823	1824
Сяноцький	26,7	31,6	31,5	39,0	44,3	36,3	42,3
Самбірський	40,0	42,0	39,0	42,0	43,4	37,1	42,1
Стрийський	41,6	43,4	37,5	40,7	39,4	37,8	41,4
Станіславський	45,0	44,8	39,8	43,7	39,5	39,2	44,6
Коломийський	42,8	44,1	37,8	41,4	40,7	42,9	43,6
Чернівецький	42,8	43,5	47,0	47,4	42,9	44,3	36,7
укр. Прикарпаття	35,3	41,1	37,0	41,3	41,7	38,4	42,7
Галичина	38,8	41,5	38,6	44,7	44,2	40,6	43,5
Округи	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834
Сяноцький	38,9	31,4	43,7	34,3	40,4	46,8	44,5
Самбірський	39,9	35,9	38,0	29,0	38,7	45,0	44,8
Стрийський	41,4	36,9	37,2	35,0	43,4	45,3	45,1
Станіславський	39,1	36,4	44,0	35,3	44,1	46,5	49,9
Коломийський	43,6	40,1	46,0	39,2	42,6	45,2	44,3
Чернівецький	46,9	41,0	45,0	42,1	45,2	45,3	41,6
укр. Прикарпаття	40,4	35,9	41,4	34,2	41,6	45,8	45,4
Галичина	41,5	38,1	45,5	34,9	40,0	49,0	48,3
Округи	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841
Сяноцький	45,4	44,2	48,6	40,3	39,4	44,4	38,7
Самбірський	45,4	41,7	46,2	38,3	36,9	43,0	37,3
Стрийський	45,5	44,2	49,4	42,5	41,4	43,6	41,7
Станіславський	43,1	44,2	52,9	44,4	47,3	47,2	46,8
Коломийський	45,5	44,9	49,3	45,3	46,5	46,7	45,9
Чернівецький	47,4	46,1	45,0	44,1	47,2	44,9	45,6
укр. Прикарпаття	45,0	43,7	49,1	41,9	41,8	44,9	41,7
Галичина	44,4	43,1	48,5	42,7	43,5	44,6	41,3
Округи	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848
Сяноцький	45,9	45,0	42,6	40,3	34,4	28,2	19,2
Самбірський	43,9	45,0	44,9	39,4	33,6	29,2	24,0
Стрийський	45,7	47,8	49,4	43,6	38,4	35,3	29,5
Станіславський	49,2	49,1	51,5	48,3	45,0	44,6	38,9
Коломийський	48,5	48,4	49,8	49,2	46,2	47,2	44,9
Чернівецький	46,5	46,2	48,1	48,0	44,7	46,5	36,4
укр. Прикарпаття	46,5	46,9	47,3	43,7	39,1	36,2	30,8
Галичина	47,7	45,9	47,6	43,7	38,6	36,8	31,1

*Розраховано за джерелами: 17, с.309–311; 13.

Додаток 2

Смертність населення українського Прикарпаття
в кінці XVII – першій половині XIX ст.
(на кожну 1000 населення)*

Округи	1794	1800	1818	1819	1820	1823	1824
Сяноцький	30.0	28.4	25.6	22.6	21.8	27.4	19.7
Самбірський	29.9	27.7	27.5	26.9	23.0	26.4	23.0
Стрийський	25.4	24.3	21.9	21.5	21.1	24.7	21.4
Станіславський	31.5	29.4	23.6	21.1	23.2	26.2	25.9
Коломийський	30.7	28.8	19.0	19.9	20.5	24.3	22.4
Чернівецький	25.4	24.7	20.9	19.5	19.8	21.4	19.8
укр. Прикарпаття	27.2	27.3	24.0	22.7	22.0	26.0	22.2
Галичина	28.8	27.2	26.0	27.1	25.3	28.6	24.1
Округи	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834
Сяноцький	31.2	28.7	29.4	62.7	27.9	32.	31.2
Самбірський	33.2	29.8	29.7	77.9	29.5	30.5	27.7
Стрийський	29.0	29.6	29.8	86.2	30.8	29.9	25.9
Станіславський	31.0	26.9	28.8	71.3	35.2	31.9	29.7
Коломийський	28.1	25.4	2.8	52.3	30.7	31.4	33.7
Чернівецький	26.4	25.3	29.4	46.0	29.2	28.3	23.5
укр. Прикарпаття	30.8	28.3	28.8	70.6	30.7	31.2	29.6
Галичина	35.9	32.7	37.0	71.9	34.9	34.7	31.0
Округи	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841
Сяноцький	29.7	26.2	30.6	27.3	23.6	31.9	26.4
Самбірський	27.6	26.6	29.5	26.6	28.7	30.2	30.0
Стрийський	24.5	29.8	35.7	30.8	30.0	31.4	31.6
Станіславський	27.8	29.1	42.7	33.1	31.4	33.9	38.9
Коломийський	32.9	26.4	38.1	32.4	31.2	27.5	31.1
Чернівецький	26.1	23.8	23.4	28.7	23.1	24.3	25.8
укр. Прикарпаття	28.2	27.5	35.5	29.6	28.6	31.6	31.4
Галичина	31.2	29.0	34.8	30.5	30.9	32.6	32.0
Округи	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848
Сяноцький	31.2	24.4	25.3	25.7	30.5	104.7	82.9
Самбірський	31.3	29.6	26.5	32.8	31.3	85.7	60.9
Стрийський	37.8	30.3	30.0	34.6	34.0	55.4	59.3
Станіславський	39.5	34.1	33.8	36.7	34.1	30.9	57.1
Коломийський	35.5	33.7	34.2	32.8	31.5	30.0	53.7
Чернівецький	25.9	28.7	28.5	28.1	24.6	27.6	47.9
укр. Прикарпаття	34.8	30.2	29.6	32.4	32.1	63.8	63.0
Галичина	34.1	31.4	31.2	33.4	34.2	70.8	59.5

*Розраховано за джерелами: 17, с.306–308; 13.

Додаток 3

Природний приріст населення українського Прикарпаття
в кінці XVII –першій половині XIX ст.
(на кожну 1000 населення)*

Округи	1879	1800	1818	1819	1820	1823	1824
Сяноцький	-3.3	3.2	5.9	16.4	22.5	8.9	22.6
Самбірський	10.1	14.3	11.5	15.1	20.4	10.7	20.1
Стрийський	16.2	19.1	15.6	19.2	18.3	13.1	20.0
Станіславський	13.5	15.4	16.2	22.6	16.3	13.0	18.7
Коломийський	12.1	15.3	18.8	21.5	20.2	18.6	21.2
Чернівецький	17.4	18.8	26.1	27.9	23.1	22.9	26.9
укр. Прикарпаття	8.1	13.8	13.0	18.6	19.7	12.4	20.5
Галичина	10.5	14.3	12.6	17.6	18.9	12.0	19.4
Округи	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834
Сяноцький	7.7	2.7	14.3	-28.4	12.5	14.5	13.3
Самбірський	6.7	6.1	8.3	-48.9	9.2	14.5	17.1
Стрийський	12.4	7.3	7.4	-51.2	12.6	15.4	18.2
Станіславський	8.1	9.5	15.2	-36.0	8.9	14.6	20.2
Коломийський	15.5	14.7	20.2	-12.4	11.9	13.8	10.6
Чернівецький	20.5	26.7	15.6	-3.9	16.0	16.9	18.1
укр. Прикарпаття	9.6	7.6	12.6	-36.4	10.9	14.6	15.8
Галичина	5.6	5.4	8.4	-37.0	5.1	14.3	14.3
Округи	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841
Сяноцький	15.7	18.0	18.0	13.0	15.8	12.5	12.3
Самбірський	17.8	15.1	16.7	11.7	8.2	12.8	7.3
Стрийський	21.0	14.4	13.7	11.7	11.4	9.5	10.1
Станіславський	15.3	15.1	10.2	11.3	15.9	13.3	7.9
Коломийський	12.6	18.5	11.2	12.9	15.3	19.2	14.8
Чернівецький	1.2	22.2	21.6	15.3	24.1	20.4	19.8
укр. Прикарпаття	16.6	16.2	14.3	12.3	13.2	13.3	10.3
Галичина	13.2	14.1	13.0	12.1	12.6	12.0	9.3
Округи	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848
Сяноцький	14.7	20.6	17.3	14.6	3.9	-76.5	-63.7
Самбірський	12.6	15.4	18.4	6.6	2.3	-56.5	-36.9
Стрийський	7.9	17.5	19.4	9.0	4.4	-20.1	-29.8
Станіславський	9.7	15.0	17.7	11.6	10.9	13.7	-18.2
Коломийський	13.0	14.7	15.6	16.4	14.7	17.2	-8.8
Чернівецький	20.6	17.2	19.3	19.6	20.1	18.9	-11.5
укр. Прикарпаття	11.7	16.7	17.7	11.3	7.0	-27.6	-32.2
Галичина	13.6	14.5	16.4	10.3	4.4	-34.0	-28.4

*Розраховано за джерелами: 17, с.313–314; 13.

ОСОБИСТІТЬ, ОСВІТА

Віктор Москалець

КОМПЛЕКСИ БАЗОВОЇ ОСОБИСТОСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Стрижневим постулантом культурно-психологічних теорій, авторами яких є Р.Бенедікт, А.Кардінер, К.Дюбуа, М.Мід, Дж.Горер, Б.Каплан, Д.Левінсон, Д.Різман та інші відомі психологи, постає твердження, що кожна культура породжує свою власну типову особистість. Таку типову особистість, породжувану всілякою культурою, названо базовою. Базова особистість – це комплекс однакових рис, особливостей психіки в переважній більшості представників всілякої культури. Ці риси забезпечують ефективне пристосування особистості до культури.

Зміст рис психіки базової особистості не завжди співпадає, гармонійно поєднується зі змістом рис національного характеру, який загалом являє собою однакові диспозиційні (ставлення до світу і до себе) та вольові якості у більшості представників нації. Нація може опинитись у такій історичній ситуації, коли пануючі в ній ідеологія, суспільні відносини, культура не відповідають істотно-глибинним рисам її характеру, насаджуються їй. Така насаджувана культура породжує відповідну собі базову особистість, риси якої різноманітно взаємодіють з рисами національного характеру. Але суттєво позначитись на змісті національного характеру в таких ситуаціях базова особистість може лише протягом тривалого проміжку часу – національний характер дуже стало психологічне утворення. Інша справа, що для насаджування ідеології, суспільних відносин, культури мусять бути якісь сприятливі якості в характері нації, якій вони насаджуються. Українська нація в більшовицько-соціалістичний період своєї історії опинилась саме в такій ситуації.

“Одномірна”, бездуховна базова особистість – трагічна реальність ХХ століття. Її глибинні корені – в самому способі життя людства, який вимагає від більшості людей перенапруження в праці, надмірних витрат часу та енергії на неї. Вони живуть не як люди, а як робоча сила, фізична чи інтелектуальна. Їх праця не має для них морального чи духовного змісту, а переважно матеріально-меркантильний. Дуже багато людей стають жертвою цього вже в дитинстві. Переобтяжені працею батьки не мають часу для дітей, їх духовного розвитку. Зрештою, здебільшого самі духовно не розвинені, навіть при наявності часу, вони не змогли б належним чином духовно збагатити дітей. Найродючіше поле для духовності – дитинство – залишається незасіяним.

Пізніше, ставши жертвою перенапруження вже в школі, людина шукає не пізнання і духовного вдосконалення, що вимагає додаткового значного напруження, а розрядки – релаксації, забуття, що не потребує

зусиль, активності духу. Важко дорікати перевтомлених, переобтяжених виробничими і побутовими проблемами людині за те, що вона тягнеться не до релігії, науки, високого мистецтва, а до алкоголю, сексу, до так званої масової культури.

Цивілізовані нації намагаються наблизитись до усунення цього глибинного джерела бездуховності, створюючи такі умови життя, в яких людина, де б вона не працювала, могла б мати достатньо міцний добробут без перевантаження і виснаження. Їх провідники розуміють те, про що добре сказав А.Швейцер: “Якби обставини склалися так, що поміркований і міцний добробут ставав доступним усе більш широким масам населення Землі, то культура одержала б від нього значно більше переваг, ніж від усіх матеріальних досягнень, що прославляються від її імені” (11, с. 41). Факт, що вже в наш час більшість населення розвинених країн може мати достатньо дозвілля для свого духовного розвитку.

В умовах тоталітаризму духовний прогрес у принципі неможливий. Тоталітаризм – це деспотизм, а деспотизм, які б високі духовно-моральні цінності він не оголошував, не піднімав на свої штандарти, не може існувати без насильства, без утвердження себе жорстокими методами, без фізичного і морального нищення всіх тих, хто прагне до свободи духу, слова, дії, здатен на власну думку та індивідуальну відповідальність. Такі люди – смертельна загроза тоталітаризму. Насильство, жорстокість, репресії породжують страх – психічний “коштур” деспотизму. Страх – найпотужніший стимулятор практично всіх деформацій людського духу. Страх перед насильством породжує конформізм, з якого виростає цілий букет комплексів.

Психологічний стрижень конформізму – пристосовництво. Конформіст живе волею того середовища, від якого залежить, виконує слухняно його вимоги, заслуговуючи цим схвалення і уникаючи кари за непослух. Конформізм в суспільстві виявляється тим інтенсивніше, чим суворіші санкції за непокірливість і чим більший від нього зиск. Це єдиний спосіб “вибратися наверх і триматися на поверхні” у будь-якій авторитарній системі. В умовах тоталітаризму процвітають тільки конформісти, сіючи цю психологію навколо себе. Так, в радянській системі основним мірилом ставлення до людини були не її духовно-моральні якості і навіть не професіоналізм, а її відданість комуністичній партії та справі комунізму і її посада, місце в ієрархії, яке завойовувалось активним виявом такої відданості. Ще не так давно і неприхована недоумкуватість найвищих керівних осіб не змінювала офіційного, лицемірно-шанобливого ставлення до них, з вихваланням їх неіснуючих гідностей, всеохоплюючим цитуванням зліплених борзописцями і підписаних їх іменами пустопорожніх фраз і т.ін. Тому люди, які хотіли жити “по-людськи” – менше працювати і менше ризикувати, але більше і краще споживати – прагнули розвинути в собі насамперед майстерність служити, переслідуючи тільки егоїстичну меркантильну користь і нехтуючи всім іншим. Душа людини робилась товаром, що обмінювався на успіх, кар’єру. Тому в ній не залишалось нічого сталого, духовно-автентичного, крім постійної готовності змінювати свої погляди та дії відповідно до кон’юнктури.

Нагадаємо, що конформізм буває свідомий і несвідомий. Відмінність у тому, що свідомі конформісти здатні критично сприймати і в глибині душі не приймати те, що нав'язується, діється авторитарною силою, але "співають з нею в тон", щоб уникнути неприємностей і мати зиск. Несвідомі – цілком поділяють позицію авторитарної сили, виправдовуючи і схвалюючи її згідно з логікою психічного механізму раціоналізації, виявленого і дослідженого З.Фрейдом. Раціоналізація в умовах тоталітарного режиму зумовлюється насамперед тим, що єдність, однотайність з середовищем, в якому живе людина, є джерелом "теплого", комфортного почуття "ми" – захищеності, безпеки. Треба мати чималу силу духу, щоб виступити проти свого соціуму з критикою навіть тоді, коли за це не чекає суворе покарання, як в умовах тоталітаризму, а лише моральний осуд. Особиста думка і відповідальність – важкий тягар. Більшість "тікає в натовп" від цього: ховається за авторитетом "колективного розуму", за яким завжди криється розум тих, хто має дійсну владу. "Втеча в натовп, – пише В.Франкль, – це спосіб скинути з себе тягар власної відповідальності. Як тільки хтось починає поводитись так, ніби він лиш частинка "вищого" цілого і тільки це ціле грає визначальну роль, він починає одержувати справжню насолоду від того, що вдалось "скинути" з себе хоча б частину відповідальності. Ця тенденція до уникнення відповідальності виявляється мотивом для будь-яких форм колективізму" (9, с. 200). На основі своєї півстолітньої психіатричної практики В.Франкль дійшов висновку, що сутнісною характеристикою невроту є відмова від особистості та екзистенціальності на користь фактичної данності (9, с. 111). Тобто, "втеча в натовп", конформізм так чи інакше обертається невротизацією психіки, комплексуванням.

Прагнення "сховатись у натовп", перекласти тягар особистісної екзистенціальної відповідальності на когось авторитетного чи авторитарно-сильного виникає не лише від страху перед санкціями, а й перед хаосом, безладдям, безперспективністю, коли задоволення найнеобхідніших людських потреб є проблематичним і вимагає значних зусиль. У таких умовах виникає туга "за сильною рукою", відчутна у сучасній схаотизованій пост-тоталітарній Україні.

Конформізм, схильність ухилитись від особистісної відповідальності, покірливість має глибоке коріння у психіці людини. Скажімо, у спеціальних експериментах, які проводив американський психолог С.Мілграм, це виявилось вельми виразно. Сутність цих експериментів полягала в тому, що експериментатор спонукав піддослідних наносити удари струмом "жертві", роль якої грали "актори". Насправді жодного струму не було, але "актори" кричали, стогнали, просили, удаючи страждання. Під авторитарним тиском експериментатора 65% піддослідних дійшли до найбільш шокуючого удару "жертви", хоча більшість з них намагалась відстоювати її, співчували їй, просили експериментатора припинити тортури. Але, коли той наполягав, спонукаючи продовжувати, перекладали відповідальність за страждання "жертви" на нього і після цього продовжували завдавати удари. Є над чим замислитись не лише психологам.

Також американський дослідник Б.Алтемейер показав, що побоювання небезпек навколишнього світу формує установку ворожої агресивності. Поєднання такої установки з переконанням у моральній перевазі якоїсь авторитарної сили розгальмовує агресію, варто лиш людині відчувати, що що б вона не вчинила задля інтересів, вимог і сподівань цієї сили, є прийнятним і схвальним. При цьому велику готовність до виконання наказів, що несуть страждання іншим, виявляють особи з установками на зразок: "світ сповнений небезпеками", "деякі люди вищі від усіх інших", "індивідуальна свобода незначна порівняно з традицією" (13, с. 188).

Прагнення "втекти в натовп", уникнути санкцій авторитарного оточення і зберегти комфортне почуття захищеності та безвідповідальності, що дає однотайність із ним, у несвідомого конформіста несвідоме, у свідомого – свідоме. З несвідомого воно блокує рух думки і почуття до істини, спрямовуючи їх на пошуки виправдання будь-яких дій своєї групи і її лідерів, а також свого прагнення приєднатись до групової позиції. Це і є раціоналізація. Наприклад, жорстокість і підступність у боротьбі за владу раціоналізуються і тлумачаться як безкомпромісне служіння справедливості. Раціоналізація такого роду – підсвідомий душевний компроміс між моральними почуттями, совістю та "стадним егоїзмом" людини. Завершеного прояву раціоналізація набуває у механізмі ідентифікації з агресором. Цей механізм також виявив і дослідив З.Фрейд. Він вважав, що син ідентифікує себе з батьком і цим нівелює невдоволення, викликане його брутальними, агресивно-авторитарними діями. Даний механізм працює доти, доки агресор при владі, доки має силу для авторитарного тиску. Згадаємо, хоча б, як багато комуністів під час краху комунізму дуже швидко стали запеклими антикомуністами – вирвалася їх витіснена у несвідоме ненависть за розчавлене власне Я. Але, напевно, багато з них уже і після їх ідейно-психологічної трансформації обурились би, якщо б їх назвати несвідомими конформістами – вони чудово раціоналізують свою трансформацію за допомогою вагомих ідейно-моральних аргументів, не маючи жодних сумнівів щодо своєї щирості та внутрішньої переконаності.

Комуністичні ідеологічні структури активно стимулювали та підтримували раціоналізацію, навіюючи ілюзії про "тимчасові труднощі", про "вороже оточення", необхідність самообмеження та самопожертви на відносно нетривалий період чергового "вирішального кроку" тощо, і тому – про необхідність суворої партійно-державної дисципліни, без якої, мовляв, просування до вершин прогресу та процвітання неможливі.

Про ілюзійність, авантюрну міфологічність, утопічність комуністичної ідеології влучно висловився М.Бердяєв: "Людина була поставлена в залежність від зовнішньої суспільності. Суспільність же була відірвана від душі людської, від духовного життя людини і від душі світової, від життя космічного. Людина була визнана зовні суспільною істотою, що цілком визначається соціальним середовищем...<...>. Утворився раціоналістичний утопізм з його вірою у досконале, до кінця раціональне влаштування суспільного життя, незалежне від духовних основ життя людини у світі" (2, с.196).

Деякі мисленники називали навіть божевільними, параноїальними комуністичні ілюзії про те, що людина заради планомірності й впорядкованості господарства та справедливого (порівну) розподілу благ відмовиться від своєї свободи і відповідальності, від свого автентичного Я і стане задоволеним собою та світом “гвинтиком”. “Гвинтик”, як показала історія, стає або “свійською твариною”, або “диким звіром”. “Соціалізм, – влучно зазначив С.Л.Франк, – приречений гинути і від нерухомості, мертвості уже змішаного людського тіста, і від неприборканої анархії, що причаїлася в ньому” (8, с. 115–116).

У психотичній сутності комуністичних ідей був переконаний, наприклад, М.Бердяєв. Він, зокрема, підкреслював, що характерною особливістю суспільної свідомості в умовах засилля ортодоксальної ідеології є маніакальність у переконаннях і діях людей. Індивід за таких умов може втратити почуття реальності й стати жертвою масових психозів (3, с. 13).

У кожному суспільстві, як відомо, налічується приблизно 3% патологічних параноїдальних осіб, схильних до фанатизму. Це – носії психічної зарази. Ця зараза індукує маси, якщо в їх психіці утворюється сприятливий для неї емоційний ґрунт – відповідні настрої та установки. Захоплюючи на хвилі масової індукованості їх параноїальними ідеями влади, фанатики інтенсифікують індукування за допомогою пропаганди та репресій, дають масам “напитися крові”, що п’янить їх і нівелює остаточно голос здорового глузду та совісті. Ентузіазм революціонерів та “будівників світлого майбутнього” тримався на вірі, в основі якої лежало парафренічне фетишистське звуження свідомості, про що свідчить, насамперед, обожнення схоластичних розумових абстракцій типу “комунізм”, “всесвітній пролетаріат”, “всесвітньо-визвольна місія пролетаріату”, а також фаворитизм – право на гегемонію, свободу і щастя лише для обраних: революціонерів, відданих справі комунізму (фактично лідерам, котрі в даний момент при владі), пролетарів і колективізованих селян. Як і будь-якому фетишизму, комуністичному властиве утилітаристське ставлення до моралі. Згадаємо хоча б кредо В.І.Леніна: “Моралі в політиці немає!”

Пафос жертвовності – істотна особливість фетишизму. Це – готовність принести в жертву фетишу що завгодно, цілі покоління, себе. Створюється ситуація, коли “найвище ієрархічне становище у світі – бути розіп’ятим” (М.Бердяєв) задля утвердження маніакальної ідеї. Як співалося у пісні: “Смело мы в бой пойдем за власть советов и как один умрем в борьбе за это...”

Сталій парафренії, як відомо, властива маячня величності у поєднанні з маячною переслідуванню і підозрливості. Що ж, достатньо згадати: “Партія – розум, честь і совість нашої епохи”, переконаність у своїй виключній місії, шпигуноманію, “шакалів імперіалізму” та “гідру контрреволюції”, що точать зуби на країну Рад. Пік парафренічної фази у СРСР – сталінізм.

Індуковані, на відміну від індукуючих психічну заразу фанатиків, врешті-решт, виходять з парафренічної фази, яка трансформується у них в аутизм, що виявляється у самозаглибленні, втраті здатності адекватно рефлексувати реальність, у настороженості, підозрливості, у ананкастично-

нав’язливих ритуалах, повторюванні стереотипних лозунгів-заклинань. Завищена самооцінка та підозрливість залишаються, але вони помітно слабші, порівняно з піковою і початковою фазою парафренії. Усе це виразно виявилось у часи брежнєвського застою. Достить лиш згадати лозунги-заклинання на зразок: “Економіка повинна бути економною!” чи “Хліб – усьому голова!”, що мов набат лунали в суспільстві, змінюючи одне одного залежно від виголошення їх Генеральним секретарем. Якщо продовжити цю психопатологічну лінію на наші, посттоталітарні часи, то можна побачити, що колишньому радянському суспільству притаманні особливості наступної фази виходу з маніакальної парафренії. Воно перебуває у астено-депресивному, млявому стані. Тому, з одного боку, слабо відпірне до маніакальних ідей: згадаймо хоча б В.В.Жириновського і його успіхи в Росії. З іншого боку, для нового ефективного захоплення, активного індукування такими ідеями воно не має достатньої психічної енергії.

Безумовно, що тоталітарне суспільство, яке перебуває в стані психотичної індукованості, калічить психіку всіх, хто живе в ньому, породжуючи в ній різні комплекси. Здатність раціоналізувати тиранію так беззастережно, щоб сприймати її з вдовolenням, як безкомпромісну справедливість тощо, можна назвати соціальним мазохізмом. Термін мазохізм запозичений з психіатрії, де ним позначається сексуальне збочення, внаслідок якого людина досягає еротичного задоволення тільки тоді, коли партнер завдає їй фізичного чи душевного болю. З часом цей термін набув більш широкого тлумачення, зокрема, у розробках Е.Фромма. Як взагалі задоволення від страждання. Соціальний мазохізм виростає на страху і благоговінні одночасно перед жорстоким, але “справедливим” (раціоналізація) поведінням з собою і з такими, як сам, викликаючи перехоплюючі дихання, “солодкі” мурашки м’якого переляку. Згадаємо сентенцію: “Сталін був суворий, але справедливий!” – з ностальгічною втіхою виголошували багатьма в ті недалекі часи, коли з портретів мало чи не в кожному авто проникливо позирав “батько народів”, переважно в мундирі генералісімуса.

Такий механізм нерозривно пов’язаний зі зловтіхою, підозрливостю, жорстокістю та іншими садистськими проявами (ідентифікація з агресором). Садизм у первинному значенні – це також сексуальна патологія, протилежна мазохізму і доповнює його. Еротичного задоволення садист досягає, мордуючи фізично чи морально свого партнера. У широкому розумінні означає задоволення від страждань, яких сам завдаєш іншим, чи схвалюючи і підтримуючи дії катів. Раціоналізація діяльності тоталітарного агресора та ідентифікація з ним ведуть, насамкінець, до єдиного безздуховного психічного комплексу, який можна назвати соціальним садистсько-мазохістським. Природно, що у сприятливих для деструктивної агресії умовах цей комплекс виявляється у тотальному руйнуванні інших людей, природи, матеріальних і культурних цінностей, самого себе.

На соціальні садистсько-мазохістські прояви вперше звернув увагу З.Фрейд. Глибше торкнувся цього питання Е.Фромм у зв’язку з дослідженням соціального характеру, який він визначав як “особливу форму, у яку перетворюється людська енергія в ході динамічної адаптації людських

потреб до конкретного способу існування цього суспільства” (14, с.278). У результаті такої адаптації, за Е.Фроммом, формуються рецептивний, експлуататорський, накопичувальний і ринковий типи характерів. В основі кожного з них лежать психічні механізми, посередництвом яких індивіди вирішують проблему людського існування: мазохістський, садистський, деструктивістський і конформістський. За допомогою мазохізму і садизму особа, на думку Е.Фромма, досягає ілюзії незалежності та власної сили внаслідок добровільного підпорядкування комусь чи панування над кимось. При цьому працює психологічний механізм, який Е.Фромм назвав проєкцією. Він, зокрема, писав щодо цього механізму: “...Проєкцію можна іноді спостерігати в міжособистісних стосунках мазохістського типу, коли одна людина вселяє благоговіння іншій, і та приписує їй свої власні сили і прагнення. Цей самий механізм примушує наділяти вождів найнегуманніших суспільств рисами вищої мудрості та доброти”. І далі: “...Деякі люди прагнуть перемістити центр свого життя в сили, над якими не владні, і уникнути цим самим свободи та особистої відповідальності. Ця мазохістська тенденція, як правило, супроводжується своєю протилежністю, прагненням правити і панувати над іншими; мазохістська тенденція і тенденція до панування утворюють два боки авторитарного характеру. Такі мазохістські тенденції... ми знаходимо...<...> стосовно до вождя і держави у всіх авторитарних світських релігіях. Тут виразною метою є відмова від власної волі і вельми охочий послух лідеру чи державі”(10, с. 176, 179). Деструктивізм виявляється у нищенні, руйнуванні всього того, що сприймається індивідом як зовнішня причина його тривожного внутрішнього стану, розгубленості, фрустрації. Апогей деструктивізму – саморуйнування. Конформізм – це пристосування шляхом відмови від власного Я, розчинення себе у соціальній групі, масі.

Вибір того чи іншого з цих механізмів (зрозуміло, вибір підсвідомий) детермінується конкретною ситуацією у суспільстві, але всі вони є компульсивними реакціями індивіда на фруструючу ситуацію, сутність якої полягає у неможливості для людини реалізувати своє природне ество у даній соціальній структурі. Усі ці механізми і відповідні їм типи характерів, за Е.Фроммом, авторитарні за своєю структурою, оскільки їх внутрішнім, підсвідомим регулятором є “авторитарна совість” – інтеріоризований “зовнішній авторитет” – сукупність соціальних норм, імперативів соціуму. Єдино продуктивною є “гуманістична совість” і любов, що впливає з неї. Лише у любові здійснюється такий зв’язок людини зі світом, з іншими людьми, за якого повністю зберігається її власна цілісність та індивідуальність (15, с. 21–25).

У цих стисло викладених міркуваннях Е.Фромма не можна погодитись лише з тим, що конформізм стоїть поряд з компульсивними реакціями, а не між ними і страхом, тривожністю, фрустрацією, зумовленими авторитарним тиском. Дані емоційні стани є чуттєвою, а конформізм – поведінковою реакціями на цей тиск. Садистсько-мазохістське та деструктивістське реагування – результат раціоналізації, отождолення з агресором, як несвідомої мотивації свого конформізму. Тобто, садо-мазохістські і

деструктивістські реакції є виявом психічного комплексу особистості, зумовленого конформізмом.

Ще один комплекс, зумовлений тоталітаризмом опосередковано через конформізм – соціальна неповноцінність. Він неминучий, якщо людина хоча б невиразно відчуває, що в неї відібрали право бути Всесвітом, перетворивши на “гвинтик” страхітливої, огидної машини, що якість її життя і воно саме від неї мало залежить, і що вона не насмілиться обуритись з цього приводу і боротись проти цього. Йдеться, насамперед, про осіб, ментально-духовний потенціал яких переважає системи правил, приписів, норм, насаджуваних авторитарним оточенням. Вони особливо важко переносять ідеологічні та інші обмеження, відхилення від яких тлумачиться і карається як “зрив”. “Опір з боку оточення при спробах реалізації існуючих у кожній людині творчих начал, – підкреслив А.Кемпінський, – прагнень до змін навколишнього середовища “за зразком і подобою” Творця також викликає агресивні почуття. У цих почуттях виявляється власне безсилля, а світ, що чинить перепони реалізації самого себе, стає чужим, сірим і навіть ворожим”(5, с. 113).

Такого роду почування ведуть до зневіри у “високих матеріях”, до розчарування у людях і в світі, в собі, і, зрештою, до морального нігілізму та меркантильного егоїзму. Агресивна споживацька активність, що знаходить різноманітний вияв: від накопичення матеріальних багатств до сексуальної розпусти – психічна гіперкомпенсація комплексу соціальної неповноцінності. С.Л.Франк навіть революційні бунти виводив з надмірного тиску на вільний вияв людської дієвості. Він писав: “Усі революції в світі, якими б не були їх політичні цілі і свідомі лозунги, духовно-психологічно є такими вибухами анархічних пристрастей, що накопичуються у людських душах від надмірного тиску і відсутності виходу для нормального вияву вільної дієвості. За своєю сутністю такі вибухи можуть бути лиш руйнівними; жадоба свободи, загнана вглиб, сполучається з пристрастями корисливості, заздрощів, ненависті, перетворюючись у сліпе бунтарство, у кипіння нижчих людських сил: хаосу, душевної стихійності. Революція сама по собі так само мало виправляє чи звільняє суспільний порядок, як мало вибух парового казана може бути ремонтом його несправності. Але в особі революції суспільство переживає іманентну кару за утиснення тієї вільної, спонтанної людської енергії, того життєво-творчого начала, яке при нормальному його вияві є джерелом суспільного здоров’я і могутності” (8, с. 116). Дуже актуальне і грізне попередження сучасним українським політикам.

Особа з невивільненим у бунтарсько-агресивних діях і усвідомлюваним чи загнаним у підсвідоме комплексом соціальної неповноцінності робиться себелюбною, одноманітною і непогамовною у своїх меркантильно-споживацьких цілях. Будь-який предмет бачиться нею лише з погляду цих цілей, а все, що не пов’язане з їх досягненням, для неї не існує. Вона жадібно накидається на все, що може стати предметом матеріальної здобичі, а решту з огидою відкидає. Тому світ для такої особи – накопичення ізольованих явищ, а не цілісність, інтегрована якимось високим смислом. Постійний елемент її психічної діяльності – побоювання і тривожність.

Навіть знесилення від задоволення своїх меркантильно-споживацьких потреб не приносить повного заспокоєння і релаксації. Адже, не маючи шляхетності, гідності та гордості, така особа принципово заперечує наявність цих рис у інших людей. Навпаки, за аналогією зі своєю агресивною ненаситністю, проєктує таку саму ненаситність у диспозиції всіх інших людей і тому жахається їх, що навіть при інтенсивній зовнішній комунікабельності прирікає її на внутрішню ізольованість та самотність. Особам з комплексом соціальної неповноцінності близький принцип “життя – гра”. Психологічний зміст цієї агресивно-споживацької “гри” споріднений з садистсько-мазохістським агресивним деструктивізмом у найістотнішому – вони безвідповідально-аморальні, бездуховні.

Значна частина “гвинтиків”, які не пробилися “наверх” чи якимось іншим чином не пристосувались до системи, не знайшли себе у агресивно-споживацькій активності, незахищених, невлаштованих, прагне відгородитись від жорстокого тоталітарного світу забуттям, мареннями, що стимулюються алкоголем, наркотиками, сексом, “масовою культурою”. Психіку осіб, нездатних дати собі ради у реальному житті, котрі шукають розради та втіхи у мареннях, мріях, для здійснення яких вони не спроможні докласти жодних зусиль, називають інфантильною, маючи на увазі її дитинячість, незрілість. Вони неминуче стають моральними нігілістами, егоїстичними, замкненими в собі, в своєму жалюгідному внутрішньому світку, особливо пияки і наркомани.

Чимало людей настільки налякані і нервово виснажені реаліями “реального соціалізму”, а потім перебудови, “демократизації” і “розбудови незалежної держави”, що невропатична тривожність зробилась їх постійним станом, виливаючись у ананкастичний синдром. Назва цього невропатичного синдрому походить від імені давньогрецької богині долі Ананке і підкреслює необхідність, фатум, жорстку визначеність. У патології ананкастичний синдром виявляється як нездоланне примушування: чим більший опір намагається чинити хворий своєму нав’язливому стану, тим сильніше цей стан виявляється. “У суспільному житті, – пише А.Кемпінський, – ананкастичні тенденції знаходять вияв у формі ритуалів, а отже, у стереотипно повторюваних діях. Протоптана стежка ритуалу захищає людину перед страхом, який з’являється чи хоча б повинен з’явитись у її понятті при зустрічі з владою Бога чи людини. Ритуал має місце у релігійних культурах, в армії, дипломатії, на королівських дворах і т.ін. Ритуал грає роль магічного шляху до божественного чи людського володаря; іншим шляхом до нього не можна прийти. Зміна ритуалу викликає страх, ніби звертання з цього магічного шляху було б *laesio majestatis*” (5, с. 86).

Неспроможні змінити мордуючу і жахаючу дійсність, особи з соціально зумовленим ананкастичним синдромом намагаються вплинути на перебіг подій ритуалами, заклинаннями, екстрасенсорними методами тощо. Такий стан – початкова стадія неврозу. Людина починає неадекватно, упереджено сприймати дійсність, у всьому вбачати підступність, злочинність, ховається в собі, робиться байдужою до всього, що не стосується її

особистих проблем, істерично-озлобленою. Від такого стану до неврозу чи навіть до психозу – один крок.

Зацькований режимом, але ще живий людський дух не міг знайти втіхи, розради і надії навіть у культурі, бо все дійсне духовне в ній було “відокремлене”: офіційні свята від народних традицій і звичаїв; релігія від держави і школи, від громадського життя взагалі, художня і наукова істини – в шухлядах. Натомість – тотальна пропагандистська брехня всіма можливими засобами: масовою комунікацією (пресою, радіо, телебаченням), псевдонауковими та псевдохудожніми творами та ін.

Конформна, вихована в “колективістському” дусі, з паралізованою здатністю до особистої, вільної, творчої відповідальності та самостійного мислення, людина легко сприймає чужі, авторитарно насаджувані ідеї на віру, сліпо. У результаті в її психіці утворюються стереотипи – спрощені і упереджені погляди та оцінки, вирватись з полону яких примітивне мислення неспроможне.

По українській психіці билось з імперського прицілу ще й на припущення. Дещо завуальовано українці подавались як росіяни, але недовершені ще, чи може, вже зіпсовані. Наш брат постає у советському фольклорі (анекдотах, “поговорках”), в художній літературі, в кіно положливим, але хитрим, нещирим (“себе на уме”), підступним, ненадійним, задрісним, беззастережним кар’єристом (хохол без лычки – что справка без печати” – армійське). Цей імідж утверджувався протягом всього “возз’єданого” співіснування України з Росією, досягнувши вершини в соціалістичному реалізмі. Найпоширеніший образ українця в ньому, який ще розмовляє рідною мовою, а точніше, суржилом – армійський або міліцейський старшина. Бути “хахлом” – щось мало не сороміцьке, означає, що не прилучений до високої культури, двері в яку відкриває російська мова.

Під впливом “культурно-цивілізаторської” діяльності “старшого”, а правильно – більшого брата, чимало українців ставляться до свого українства подібно до ставлення одного з героїв роману Я.Гашека “Пригоди бравого вояка Швейка” до свого чеського походження: “Кадетський корпус виховав з нього гібрида. У товаристві говорив по-німецьки, але книжки читав чеські, а коли викладав у школі однокласників, що склалися з самих чехів, говорив їм на вухо: “Будьмо чехами, але щоб про це ніхто не знав. Я – теж чех” (4, с. 163).

У сучасній, посттоталітарній Україні ситуація для духовного піднесення, “розкомплексовування” людей залишається несприятливою. Економічний крах, стихія, анархія в політичній сфері та інші чисельні негаразди сильно пригнобили ейфорію, викликану національним звільненням та піднесенням національної самосвідомості, гідності і гордості. Утвердились сумніви, тривожність, розгубленість, емоційна неврівноваженість, невпевненість.

Найбільш відчутного удару по психіці українських мас завдала, мабуть, втрата надій і віри на швидкі, інтенсивні прогресивні зміни, на динамічне просування шляхом цивілізованості та прогресу. Дійсність виявилась далекою від цих надій. На тлі економічного та політичного хаосу рос-

туть насильство, правопорушення, жорстокість, осканеність. Абсолютна більшість нації усвідомила власне безсилля перед стихією, соціальну неспроможність, нездатність впливати на перебіг подій, бути реально відповідальним за те, що діється навколо. Природно, що це породило відчутну ностальгію за “твердою рукою”, прагнення до “батьківської опіки”, комплекс соціальної неповноцінності з його брутально-агресивною боротьбою за виживання, різноманітні ананкастичні дії.

І все ж скепсис, розчарування, комплексування в сучасній Україні не тотальні. Приклад численних націй, які вирвалися з обіймів величезної скрути і дійшли динамічного розвитку та прогресу, живить надію. Наш народ навчився за століття своєї гіркої історії навіть у найбільшій скруті не втрачати оптимізму, віри і надії, що настануть кращі часи, і терпляче чекати цього.

Отже, у всіх стисло окреслених тут та інших деформаціях, “комплексаціях” людської душі, бездуховних за своєю сутністю, винний комуністичний тоталітарний режим. Але, згадаємо відомі істини: кожен народ має тих правителів, яких заслугове; не жорстке божество вимагає кривавих жертв, а жорстокі серця тих, хто поклоняється йому. Тобто, було б спрощенням стояти на тому, що тоталітарний соціалістичний режим існував в Україні тільки тому, що був гвалтівницьки насаджуваний російськими більшовиками. Це зіграло величезну роль, як тепер знаємо з розсекречених історичних документів. Проте, і в українській психіці мусліло знайти якесь сприятливе підґрунтя для більшовицької ідеї, оскільки більшовицький лад все ж прижився в Україні не гірше, ніж у інших народів, навіть попри той незаперечний факт, який підкреслив Ю.Липа: “...Серед теоретиків лєнінізму не було українців. Расово він не відповідав українському характерові” (7, с. 210).

Стосовно людини більшовицька теорія – лєнінізм – виходить з постулату, який проголошує, що сутність людини – то є сукупність суспільних відносин. Отже, зло у її вчинках і в душі від неї самої практично не залежить. Воно – продукт суспільного зла, корінь якого – приватна власність. Тому, щоб добро запанувало у стосунках між людьми та в їх душах, необхідно “експропріювати експропріаторів” – відібрати приватну власність, перетворивши її на суспільну. На цьому суспільновласницькому соціально-економічному базисі партія керує усім життям суспільства “в ім’я людини і на благо людини”, каральні органи винищують “ворогів народу”, і “нова історична спільність” впевнено крокує до світлого майбутнього. Монополія партійної олігархії, так звана партократія, – важлива особливість усіх тоталітарних режимів, як і переслідування інакомислячих та культ особи. Приватну власність і ринкові відносини безапеляційно, тотально заперечує лише більшовизм. Залежно від просування до “світлого майбутнього” все більше домінує психологія “нової людини” – колективіста, який прагне, керуючись відповідною внутрішньою потребою, зробити якомога більше і краще для суспільного блага. При цьому диференціація за кількістю і якістю праці при винагороді за неї тлумачиться як щось другорядне, тимчасове, потрібне лише на час перехідного періоду до комунізму, що зведеться при цьому ладі нанівець, і втілиться

найвищий, на думку комуністів, принцип людського співжиття: “Від кожного – за здібностями, кожному – за його потребами”. Що з усього цього вийшло, ми, колишня “нова історична спільність”, відчуваємо на власній шкірі.

Мав рацію М.Бердяєв, коли вказував на те, що завжди веде у прірву: “...Всіляке відкидання Христа, яке було у світі протягом усієї історії, здійснювалось завжди на тих самих засадах і за тими самими мотивами, згідно з якими він був відкинутий облудним єврейським месіанізмом, і розіп’ятий євреями. Це є заперечення свободи духу в ім’я примусового здійснення царства Божого на землі. Христос відкидається тому, що він умер на хресті, замість того, щоб царською могутністю знищити зло і страждання і почати історію блаженну та справедливу” (1, с. 81).

Комуністи жорстоко помилились. Продуктивність праці не збільшилась внаслідок звільнення її від експлуатації приватними власниками. Мотивація праці стала “зовнішньою”. Така праця у західній науці називається “шок-роботою”. Вона може стимулюватись або ентузіазмом, зумовленим захопленням ідеєю, бажанням подолати скруту, хаос тощо, або примушуванням, покаранням. Зрозуміло, що примушування може давати якийсь відчутний ефект лише у сфері фізичної праці. Розумова творча діяльність з примусу – нонсенс, неможливість. Тож у часи, коли вирішальну роль у суспільному виробництві грала праця фізична, механічно-репродуктивна, соціалістичні країни економічно прогресували. Але, так звана 3-а НТР зумовила у них стагнацію виробництва. Комп’ютеризація, автоматизація, роботизація, інформатизація вимагали творчого підходу до праці, креативності. Креативність, у свою чергу, неможлива без незалежної особистості, її неконформності у думках та поведінці. Стагнація викликала апатію. Мотивація праці зникла взагалі, оскільки така праця не поверталась до особистості відповідною винагородою, відчужувалась від неї.

Комуністичні ілюзії були приречені, бо вони докорінно суперечать засадам людської психіки. Саме окремішне існування людини як психофізичного індивіда, окремої одиниці неминує робить кожного з нас індивідуалістом, приватником в тому розумінні, що кожен бажає щастя для себе, яке психологічно можна визначити, насамперед, як позитивно забарвлений емоційний стан: душевний комфорт, радість, блаженство, приємність. Тільки це може становити психологічний стрижень смислу життя як бажання, прагнення жити, повністю реалізуючи себе, зі всією вільною екзистенціальною відповідальністю за життя, а не налаштованості на те, що мусиш “відмордуватись” заради світлого майбутнього для когось. Інша справа, що кожен знаходить свою радість буття в різному і по-різному, в тому числі, і в самопожертві та самовіддачі.

Іншим боком цього є уникнення всього, що несе негативно забарвлені емоційні стани. Людина буде робити старанно важке, неприємне, виснажуюче, докладаючи максимальних зусиль, тільки тоді, коли за цю працю її чекає винагорода, за яку вона зможе придбати собі те, що дасть радість буття, щастя, задоволення. Природно, що людина прагне мати у

своєму власному, приватному володінні все, що так чи інакше, безпосередньо чи опосередковано, приносить їй радість буття. Людина ідентифікує свою власність такого роду зі своїм доглибним Я, органічно пов'язаним з її смыслом життя, а отже, – зі свободою духу. Тому і ставлення до такої власності відповідне – це прагнення її примножувати, вдосконалювати, ефективніше використовувати і т.ін. Цьому індивідуалізму, що випливає з самої психофізичної природи людини, марксизм, заперечивши приватну власність, протиставив колективну, яка неминуче повинна була стати державно-партократичною, а “колективісти” – її рабами (“зеки”, солдати), кріпаками (селяни), наймитами (робітники, службовці). Не треба переконувати, що раб, кріпак, наймит може поставитись до того, що його оточує, але ніколи не буде належати йому, що відчужує від нього його людську сутність, лиш недбало і хижо-споживацьки. Проте, ідея колективізму у марксистсько-ленінському тлумаченні знайшла сприятливий ґрунт у масовій психології, насамперед, російського народу, глибокий аналіз якої міститься у творчому доробку М.Бердяєва. Думається, що основу цього ґрунту становить те, на що влучно вказав Ю.Липа: “Монгольське поневолення, що тривало в них (у росіян, московитів – В.М.) найдовше з усіх європейських народів, дало їм спільне глибоке відчуження святості влади, хоч би й найбільш брутальної, а зате презирство до індивідуальності своїх і чужих людей” (7, с. 126).

Російський ідеал колективізму – це прагнення до рівної нікчемності перед молохом влади, перед “отцом” – тираном. Досить згадати хоча б знамениту, до наших часів відому у всьому цивілізованому інтелектуальному світі книгу маркіза Адольфа де Кюстіна “Росія у 1839 році”, у якій автор підкреслив тотальне рабство російської нації, від якого усі сп’янілі, яким хизуються і гордяться. Маркіза вразило, що росіяни рухаються, дишають тільки за наказом, тому все у них таке похмуро, має такий вимушений вигляд, що російське правління – це дисципліна військового стану, яка замінила порядок громадянської общини, осадне становище, що стало нормальним станом суспільства. Сильне враження справляє пророче прозріння Г.Лебона, якщо порівняти його з наведеними та іншими багатьма міркуваннями такого змісту: “...Соціалізм репрезентує не що інше, як останній, крайній вираз монархічної ідеї, прискорюючою фазою у розвитку якої виявилась саме революція.” І далі: “Як останній вираз тиранії держави соціалізм може процвітати лише у застарілих рас, підпорядкованих віками режиму, який відібрав у них всіляку здатність до самоуправління” (6, с. 100).

На момент революції у Росії утворилась “критична”, у розумінні визрілої величезної вибухової сили з руйнівною спрямованістю, строката, “різношерстна”, маргіналізована людська маса внаслідок катаклізмів початку ХХ століття з так званого “східного пролетаріату” – знедолених, декласованих, вкрай принижених соціально та матеріально людських мас, яким віками гноблення вбивалась мовчазна покірливість свійських тварин і цезаризм. Інтереси “східного пролетаріату” уповні втілював сталінізм, який молохом репресій розчищував його представниками шлях “нагору.”

В Україні, де основну масу населення становили степенні селяни, де був відносно усталений клас робітників, які мали фах, власність, певний голос у суспільному житті, де домінувала індивідуалістська психологія, “східного пролетаріату” було небагато, його вибухова сила не була потужною. Не випадково Сталін маніакально прагнув фізично винищити українську націю – відчував докорінну суперечність її психології своїй політиці.

Думається, що сприятливим для комуністичної ідеї психологічним підґрунтям у надрах української нації було очікування “правди”. Історична доля українського народу складалась так, що своєї власної сили, активності, волі, зрештою, розуму йому не вистачало, щоб здобути свободу і створити свою незалежну національну державу. У результаті в українській психіці утвердилось і розвинулось підсвідоме і свідоме сподівання, що національне, релігійне, соціально-економічне, політичне звільнення прийде ззовні. Якась благодатна зовнішня сила нарешті утвердить справедливість, правду і воздасть усім гнобителям. Спересердя бажаємо навіть “Ганса з автоматом”, який бодай порядок навів би, чи “здатися Австрії в полон” тощо. Якщо спробувати висловитись образно, то можна сказати, що в українському народі сформувалось самопочуття, самосвідомість знедоленої вдовиці, що чекає сватання порядного газди, який, нарешті, захистить, зігріє й нагодує. Символ України – червона калина – прекрасна, але беззахисна, безталанна жінка. Симптоматично, що напередодні союзного (“горбачовського”) референдуму поширилась карикатура, на якій була зображена Україна в образі файної дівки, що дає гарбуза перестаркуватому недоумку – ССРСР зі словами: “Не ходи за мною, діду з бороною, не буду твоя!”. Гадаю, що це очікування правди, справедливості ззовні зробилось стрижнем українського національного ідеалу, надавши йому пасивно-утриманського змісту. Значно легше чекати в мрійливій задумливості та журбі, ніж у несприятливих умовах, ризикуючи свободою і життям, спонукати себе до самостійної роботи духу, плекати в собі мужнє начало – активну відповідальність за свою націю і державу.

Марксистсько-ленінська утопія про правду для всіх, що буде утверджена революційною пролетарською партією, і т.ін., припасувалась до стрижня українського національного ідеалу – очікування чуда-правди. У чималій кількості людей виникла ілюзія, що комунізм – це і є той рятівник, що нарешті принесе “правду”, за яку видавався обіцяний для всіх добробут. Неосвічені, духовно нерозвинуті люди нездатні зрозуміти, що добробут заради добробуту – “дешева колбаса” – це ідеал тваринності, хтивості, бездуховності.

Хоча реальна діяльність більшовиків швидко розвіювала ілюзії про них у тих, хто з цією діяльністю близько спіткався, тотальна ідеологічна обробка, побудована на демагогічній експлуатації привабливих духовно-моральних цінностей в умовах нищення будь-яких критичних думок робила свою справу – чимало людей в Україні вірили в гідність комунізму, незважаючи на очевидну негідність більшості комуністів.

Були в українській психіці й інші мотиви, співзвучні з комуністичними. Марксизм-ленінізм обіцяв соціальну рівність усіх людей. Для укра-

їнської нації проблема рівності стояла вельми гостро протягом усіх віків чужоземного панування в Україні. Досить сказати, що українська нація впродовж усієї своєї історії була майже суцільно селянською. А селяни завжди залишались найбільш скривдженим, приниженим класом. Українські селяни зазнавали подвійного гноблення: і соціального, і національного. Отже, толеранція української психіки до рівності як одного з найважливіших конкретних виявів “правди” цілком природна. Г.Лебон вважав, що до соціальної рівності, яку він протиставляв свободі, найбільше схильні народи латинської раси (6, с. 90). Але, на жаль, історія усіх слов'янських народів показує, що в їх національних характерах схильність до рівності посідає помітне місце, наростаючи від словенців до росіян – “від Любляни до Москви”. Рівності у споживанні, цій важкій і темній мрії бездарної, примітивної, ледачої, але амбітної і заздрісної сірості слов'яни принесли в жертву свою особистісну, а отже, і всляку іншу, свободу, гордість, цивілізацію, культуру, терпіли важке, проте безособове гноблення, перед яким усі були рівні, навіть кращим, “вищим” – розумнішим, талановитішим, сміливим, здатним до самостійної думки і дії – було гірше. Як би не хотілося спростувати толеранцію слов'янського характеру до рівності, досить сказати, що всі слов'яни перебули і, одні більше, інші менше, все ще психологічно перебувають у тоталітаризмі. А, скажімо, у англо-саксів уже дуже давно не було ні соціальних революцій, ні жодного деспотизму, особового чи безособового. Адже ніхто не стане твердити, що англійська монархія – деспотизм. Отож, пообіцявши рівність не духовно-моральну, як релігії, а в реальних, земних стосунках, причому вже, у найближчий час, більшовики знайшли позитивний відгук у душах не лише заздрісних примітивів із надмірними амбіціями, для яких чиясь вищість у чомусь нестерпна, навіть якщо вона є результатом інтелектуальних, вольових, духовних чи інших позитивних якостей і зусиль, і люмпенів, “шарикових”, завжди готових відбирати і ділити чуже, але й у психології тих народів, більшість яких становили знедолені, принижені, пригноблені, в тому числі і українського, і духовно здорове ядро в ній стреміло до рівності громадянських прав, прав людини, можливостей розвивати свої задатки незалежно від національної та соціальної приналежності та заможності. Притому, що українському національному характеру властиві амбітність (амбіціонерство, як висловився Г.Ващенко), егоїзм, заздрісність! Отож, встановлення “правди” по-більшовицьки знайшло резонансний відгук у цих закутках української душі.

Революційно-насильницькі методи утвердження “правди” більшовиками також знайшли там свій “темний кут”. Це риси, які В.Янів назвав непідпорядкованістю, що стоять на межі анархізму, і кривавою помстою, гайдамаччиною, ідеалізацією опришків (12, с. 200). Про ці негативні риси писали В.Липинський, Д.Чижевський, Г.Ващенко та інші українські мисленники. Дійсно, українська нація схильна до анархізму. Досить сказати, що в історії жодного народу не було такого грандіозного анархічного руху, як махновщина. І, як кожна крайність порівняно легко переходить у свою протилежність, буйний анархізм українців змінюється тваринною покірливістю та пасивністю і навпаки. Завдані багатьма ворогами страждання,

які постійно мордують українську душу, цілком природно викликали не лише очікування “правди” ззовні, але й бажання помститися гнобителям, вилити свої муки і ненависть з “вражою злою кров'ю”. Такий амбівалентний стан психіки образно можна назвати чеканням месії і готовності до апокаліпсису одночасно.

Таким чином, в українській національній психіці є риси, сприятливі для тоталітаризму комуністично-більшовицького взірця. Ці риси у поєднанні з окресленими вище психічними комплексами не є сприятливим ґрунтом для відродження і вслякого прогресу нашої нації. Але ситуація далеко не безнадійна. Значні верстви українського суспільства шукають ідеалів цивілізації та культури, про що красномовно свідчать і недавні вибори у Верховну Раду. У цих верствах визрівають, формулюються такі ідеали. Їх утвердження у психіці базової особистості українського суспільства – найактуальніша, найголовніша наша проблема. Як підкреслив геніальний знавець сутності людського суспільства Г.Лебон: “Знайти засіб створити настрій розуму, що робить людину щасливою, ось чого насамперед повинно добиватись суспільство під страхом у іншому випадку скоротити своє існування. Усі суспільства, засновані дотепер, мали для підтримки ідеал, здатний підпорядковувати душі, і вони завжди зезали, як тільки цей ідеал переставав підпорядковувати їх... <...>. Народ, захоплений одним віруванням, не змінює, звичайно, свого розумового складу, але усі його здібності звертаються до однієї мети: до торжества його віри, і в силу одного цього факту, могутність його стає величезною. В епоху віри народи, миттю перетворені, виконують чудодійства, засновують імперії, що дивують історію” (6, с. 126 – 127).

Література

1. Бердяев Н.А. Смысл истории.– М., 1990.
2. Бердяев Н.А. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности.– М., 1990.
3. Бердяев Н.А. О фанатизме, ортодоксии и истине // Даугава – 1990.– №7.
4. Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка.– К., 1990.
5. Кемпински А. Психопаталогия невротозов.–Варшава, 1975.
6. Лебон Г. Психологические законы эволюции народов.– С–Пб.–1906.
7. Липа Ю. Призначення України.– Львів, 1992.
8. Франк С.Л. Духовные основы общества.–М., 1992.
9. Франк Л.В. Человек в поисках смысла.– М., 1990.
10. Фромм Е. Психоанализ и религия // Сумерки богов.– М., 1989.
11. Швейцер А. Культура и этика.– М., 1973.
12. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Релігія в житті українського народу.– Мюнхен– Рим– Париж.– 1966.
13. Altemeyer B. Enemies of freedom: Understanding right – wing authoritarianism.–San-Francisko.– 1988.
14. Fromm E. Escape from Freedom.– N.Y.– 1970.

15. Fromm E. The art of loving. An Enquiry into the Nature of Love. – N.Y. – 1962.

Тетяна Завгородня

УКРАЇНОЗНАВСТВО ЯК ОСНОВА ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ГАЛИЧИНІ (20–30-ті роки ХХ ст.)

Основне завдання сучасної школи полягає у вихованні національно-свідомого і духовно багатого підростаючого покоління, максимально враховуючи національні риси і самобутність українського народу. Як зазначено в Державній національній програмі “Освіта. (Україна ХХІ століття)” навчально-виховний процес повинен здійснюватися у невіддільності “освіти від національного ґрунту, її органічному поєднанні з національною історією і народними традиціями, збереженні та збагаченні культури українського народу” (7, с. 9).

Найкраща школа – це національна, побудована на звичаях і традиціях етнопедагогіки з урахуванням здобутків педагогічної науки, школа, де діти навчаються рідною мовою, якнайбільше дізнаються про свій народ, опановуючи досвід попередніх поколінь, свято бережуть і примножують як національні, так і загальнолюдські духовні цінності.

Але історія Галичини 20-30-х років свідчить, що тут відбувалося відкрите ополячення української школи: перетворення українських шкіл в польські або утравістичні, насичення змісту освіти знаннями про Польщу і вилучення з нього усякої українознавчої інформації. “Те, що діється в ділянці шкільної політики у відношенні до українського народу, – підкреслював Дмитро Великанович у 1938 р., – то... вже явне виразне переведення національної асиміляції, це вже стремління о супрематії польської культури над українською, – це стремління до пониження всякого, що можна б назвати “українським” у школі” (19, с. 44–46).

Тому у міжвоєнну добу важливою функцією української школи, яка повинна була “стати головним органом державного будівництва”, ставало збереження свого національного характеру та виховання національно-свідомих громадян, здатних відтворити власну державу. Бо саме “через дітей національний характер доходить до родин... Діти, це той чинник, що може найсильніше приведе батьків до усього, що рідне” (21). Отже, інтелектуально-освітня мета школи мала бути підпорядкована ідеї державно-національного виховання учнів, тобто виховання молоді, здатної вибороти державність, закріпити й зберегти її.

Основним підґрунтям ідеї національного виховання повинно було стати українознавство. Термін “українознавство” був введений ще у ХІХ ст. Правомірність його функціонування відстоював М. Грушевський, виступаючи за охоплення цим поняттям усіх без винятку наукових дисциплін про народ, про Україну. Слід зауважити, що до першої світової війни під українознавством розуміли все те, що найтісніше пов’язано з українським народом та його рідною землею, а після 1917 р. в коло українознавства стали включати весь матеріальний і духовний доробок українців у рідному краю та поза його межами. За твердженням П. Кононенка, українознавство тоді характеризувалося “...надзвичайно високим (світовим) рівнем теорії та методології” (12, с. 7). Проте на початку 30-х років на Наддніпрянщині був знищений термін “українознавство” (відбулася заміна на

народознавство, крає-, чи країнознавство, а потім суспільствознавство) (12, с. 5).

У сучасних умовах дослідники (П. Кононенко, В. Кононенко та ін.) розглядають українознавство як науку. Так, за переконанням П. Кононенка, “українознавство... має бути не лише одним з рівноправних предметів базового змісту освіти, а і синтезуючим ферментом, її філософією і методологією” (12, с. 25).

Що стосується Галичини, то саме в цей міжвоєнний час тут відбувається поворот до українознавства як методологічної основи навчально-виховного процесу, що створювало умови для виховання високоморальних патріотів України, готових стати на захист її незалежності.

Цілком у дусі шкільних реформ, що відбувалися в 20-30-ті роки в Європі, основним тоном яких було визнання “в цілій ширині культури даного народу”, та враховуючи головну ідею виховання – ідею державотворення, – основою змісту освіти українського шкільництва в Галичині в цей період стає українознавство, тобто, іншими словами, – рідна культура. “Не класичне чи реальне образування, ані не всесвітня культура творить основу школи й її потреби, але культура рідного народу, заєдно духовна, як і матеріальна, в усіх її видах і ступенях, у всій її красі й багатстві, ось що тепер становить фундаментальну основу виховно-научних цілей сучасної школи” (24, с. 25).

На думку відомого українського галицького мовознавця та педагога, нашого земляка Івана Велигорського, пізнання рідної культури повинно бути не окремим предметом, а основою навчання взагалі та осередком виховання (3, с. 12–15). Програмовою віссю українознавства в народних школах повинна стати матеріальна і духовна культура українського народу в минулому й сучасному.

Такої ж точки зору дотримувалися такі авторитетні науковці в галузі педагогіки, як Юліан Дзерович (9) і Софія Русова (22, с. 36).

Відомий філолог і педагог М. Семчишин, поділяючи точку зору І. Велигорського, розглядав поняття “українознавство” в двох аспектах. По-перше, це основа всебічного пізнання й глибокого засвоєння своєї рідної української культури через синтез таких дисциплін, як рідна мова, рідна історія, рідне письменство, землезнавство тощо.

По-друге, українознавство як засіб виховання, на думку М. Семчишина, має стати “найприроднішим кормом молодих душ, заціпити в їхні серця любов до всього, що рідне, має стати спонукою для виплекання в собі тих усіх чеснот, що одиницю перетоплюють у свідомого члена нації” (24, с. 26).

На Першому Українському Педагогічному Конгресі питання українознавства стали темою окремої доповіді, з якою виступив д-р Василь Пачовський. “Ми Українці, – підкреслював він, – уважаєм хребетним стрижнем школи пройняті національним духом науку українознавства, в якого склад входить мова, література, історія, плястичне мистецтво, музика українського народу та географія земель, заселених українцями” (17, с. 90).

Важливо відзначити, що проблема українознавства була такою важливою, що її обговорювали на засіданні спеціально створеної на Конгресі секції. У дискусії прийняли участь такі знані науковці, як д-р Роман Моги-

льницький, проф. д-р Антін Княжинський, професори Микола Матвіїв-Мельник, Євген Пеленський, Ярослав Біленький, Денис Лукіянович, досвідчені педагоги Костянтина Малицька, Августин Домбровський та ін.

Однак у міжвоєнну добу говорити про українознавство як окремий предмет відкрито (або навіть наповнювати українознавчим змістом окремі дисципліни) було практично неможливо. Тому ми можемо говорити тільки про елементи українознавства в навчальному процесі шкіл, що мали місце завдяки активним теоретичним та практичним пошукам педагогів, науковців та діяльності педагогічних товариств, спрямованих на розбудову української національної школи. Як зауважував І. Юцишин, “увесь секрет нашої національно-освітньої політики повинен зводитись до того, щоби на фоні цього могутнього впливу пануючої держави реалізувати такі практичні національні постулати в ділянці виховання й навчання” (29, с. 12).

Проте дійсність була інша. Так, існуючі навчальні плани не передбачали не тільки українознавства як окремого предмету, але й українознавчих дисциплін. А програми, які були видані в 1920 р. для загальних семи-класних шкіл в Польщі, не мали й згадки про науку української (руської) мови. У програмі вивчення географії зовсім не згадувалося про українців і їх землі. У програмі історії була лише одна тема з історії Русі в 4-му класі – і то в ній “Русь червона, біла й чарна” подавалася як частина Польщі. Не згадувалося жодного нашого князя, а перший володар на Русі, про якого дитина чула, був Казимир Великий. З тих програм можна було зробити висновок, що Україна і український народ взагалі не існували.

Навіть програми з природознавства передбачали лише інформацію про фауну і флору Польщі. Як справедливо зауважив автор статті “Дещо про нову програму науки”, цю програму “рішуче не можна впроваджувати до наших [українських – Т.З.] шкіл” (8, с. 9).

Показовими з цієї точки зору є і програми 1933 р. Так, у другому проекті програми з історії були викинуті навіть такі теми, як “розвиток культури на Русі, про Берестейську унію, про життя на Січі, а залишено війни короля Болеслава Хороброго... а у старших класах не залишено інформації, наприклад, про Мазепу, про боротьбу Козаччини з Москвою, про національно-культурне відродження України, про її державу в 1918 р. та ін. У програмі географії для 2-го класу не говорилося жодного слова, що в СРСР існує Україна як окрема географічна одиниця” (14, с. 38). Все це робилося для того, щоб школа на терені Галичини стала “засобом для притуплення українських національних почувань, для відірвання того, що дитина в школі вчиться від української національної традиції і культури” (14).

Тому не дивно, що в міжвоєнний період велика увага приділяється визначенню змісту українознавчих предметів, вивчення яких мало опиратися на духовну культуру українського народу. Українознавство як методологічну основу освітньо-виховного процесу розглядали відомі вчені – Б. Барвінський, І. Велигорський, М. Галушинський, М. Грушевський, О. Іванчук, М. Семчишин, І. Юцишин та ін.

У “Енциклопедії Українознавства” є положення, яке точно і виразно змальовує сутність постійних змагань українських дидактів: “Вся історія українського шкільництва на землях, окупованих Польщею, – безостання

боротьба за український зміст у навчанні й вихованні української молоді” (10, с. 943).

Найбільш чітко концепція змісту освіти була визначена на Першому Українському Педагогічному Конгресі (1935). Конгрес, його резолюція визначили, що зміст шкільної освіти має бути підпорядкований державотворчому вихованню, і основою його повинно стати українознавство. У резолюції Конгресу визначалося: щоб наповнити виховання конкретним змістом, треба “плекати знання рідної духової й матеріальної культури, розвивати ідеї української духової й культурної соборності, національної єдності, здійснювати зв’язки з рідним народом, вціплювати любов до рідного краю, виробляти характери, розвивати позитивні громадські чесноти та здатності до творчої праці” (17, с. 236). Ця думка стала провідною для галицьких дидактів. Через два роки П. Біланюк писав: “Коли хочемо, щоби наш виховник виріс батьківщині на славу, то треба ту батьківщину впроваджувати в його душу так, як вона поволі наростає в його душі” (1, с. 284).

Відповідно до проектів нових програм в українських школах Галичини (початок 30-х років) програмовою “віссю” навчання ставало рідне середовище. Так, наприклад, навчання у нижчих класах починалося з рідної хати, школи, села, околиці, повіту. А в трьох останніх класах народної школи ця “вісь” мала охоплювати весь український народ у просторі і часі (15, с. 6).

Широкі можливості для виховання активних патріотів-українців давали українознавчі дисципліни. Ще в 1934 р. при обговоренні проектів програм І. Велигорський писав: “Окрім *літератури*, якої треба так вчити, щоби з неї пізнати повний образ життя українського народу, треба ще й звернути увагу на *м о в у*, бо вона – зеркало культури, й на *історію мови* та розвій *літературної мови*, не лишаючи й говорів. Життя слів та їх значення (семасіологія) незвичайно виховне. *Фольклор, етнологія, етнографія, архіологія* – зближають нас до давнього й сучасного життя на українській землі. *Народня поезія та народне мистецтво* ведуть нас у життя нашого народу... *Музика, малярство, орнамент, архітектура*... відтворюють нам повний образ душі українця, його погляд на життя й світ, його думання, психіку й світогляд, розвій суспільного, господарського та політичного життя” (3, с. 14–15). Ця ідея знайшла підтримку у виступах делегатів Першого Українського Педагогічного Конгресу та його резолюції.

Не випадково в роботі Конгресу одне з центральних місць зайняла доповідь д-ра В. Пачовського “Українознавство у вихованні молоді”. Доповідач неодноразово наполягав на тому, що в основу змісту освіти української школи повинні бути покладені українознавчі дисципліни, які допоможуть здобути молодому поколінню моральні, духовні цінності: національну самопошану, особисту гідність і духовну гордість “за приналежність до української нації, яка є рівновартна культурою з іншими державними народами” (17, с. 90–91).

Перший Український Педагогічний Конгрес підкреслював, що лише тоді, коли у вивченні зазначених шкільних навчальних предметів буде панувати культ української культури, наші школи зможуть повною мірою виконати своє завдання. Конгрес схвалив пріоритетні напрямки формування змісту освіти в українській школі (11, с. 72–75).

Вплинула на процес становлення змісту освіти і підготовка до Першого Українського Педагогічного Конгресу, яка постійно висвітлювалася на сторінках педагогічної преси. Свідченням того є ті проекти програм з предметів українознавчого циклу, які були вироблені педагогами-ентузіастами і надруковані напередодні Конгресу на сторінках галицьких педагогічних часописів (15, с. 7–31).

Проте це були лише проекти програм, що ж до офіційних, обов’язкових навчальних програм з українознавчих дисциплін, це стосувалося і програми з української мови, то як на початку, так і в кінці 30-х років їх так і не було.

Показовою є, зокрема, історія створення програм з української літератури (нагадаємо, що українська література в Галичині включалася як складовий чинник у програму української мови), що розпочалася ще наприкінці 20-х років. У її складанні брали участь такі видатні педагоги, як О. Макарушка, А. Княжинський та ін. У 1931–32 н.р. цю працю продовжувала офіційна комісія, до складу якої входили Д. Лукіянович, Я. Біленький, Є. Грицак та ін. Далі був укладений проект Головної Управи “Рідної Школи” (1932–33 н.р.), близько споріднений з попереднім (2, с. 40). Нарешті, в 1934 р. ще один проект виготовила Комісія Секції українців при “Учительській Громаді” у Львові в складі: В. Лева, М. М. Мельника, О. Панейка, В. Радзиковича, М. Федусевича під загальною редакцією О. Панейка. Саме цей проект (18, с. 43), який спирався на два попередні, був найбільш детальним і методично розробленим.

Слід зауважити, що додатком до програми 1934 р. був “Виказ лектур”, більш вдалий, на нашу думку, ніж ті, які пропонувалися пізніше. У старших класах (3 і 4) був обраний принцип хронологічної послідовності; і поруч з кращими зразками української літератури учням пропонувались зразки світової літератури. Крім того, позитивним було включення до шкільних програм історико-літературних творів таких визначних філологів, як Д. Дорошенко, М. Зеров, С. Єфремов, В. Сімович та ін. Проте навіть і ці проекти так і не зазнали офіційного визнання.

Поки не було сталих програм навчання, вчителів доводилося самому наповнювати новим змістом старі форми. Це було тим більш актуальним і своєчасним, що не тільки не існувало сталих, офіційно затверджених програм, але (що впливало з існуючої ситуації) не було і відповідних підручників, бо їх затвердження могло відбутися тільки після затвердження навчальних програм, а їх польська влада так і не спромоглася розглянути... Тому аналіз змісту підручників, які використовувалися в школах Галичини у міжвоєнну добу, допоможе скласти уяву про зміст шкільної освіти того періоду, про методологічну основу шкільних підручників.

Якщо змалювати загальну картину з питань підручників для українських шкіл, то вона взагалі не була відрадною. У цей період на галицьких землях постійно відчувалася нестача навчальної літератури. Рівневе піднесення освіти, оновлення її змісту, необхідність у зміні мети, що повстала перед школою, – все це загострило проблему підручників. “Ні український нарід, – зазначалось в редакційній статті журналу “Учительське Слово” в 1935 р., – ні українські діти не погодяться з тим, щоб у час найвищого розвитку національної свідомості в народі отже й також українського, пере-

старілі шкільні підручники... калічили душі наших дітей та зводили їх на шлях національного гермафродитизму” (16, с. 179).

Таким чином, не можна було й думати про державно-національне виховання українських дітей без такої важливої справи, як добрий за змістом і формою український шкільний підручник. Але про який справжній український підручник могла йти мова, якщо в державній комісії по розробці програм і підручників не було жодного українського педагога.

Справедливість вимагає визнати, що у цілому видавництво шкільних підручників у Польщі було поставлено на високому рівні. Та на жаль, це аж ніяк не стосувалося випуску навчальної літератури для національних меншостей взагалі, а відтак і українців. Як результат, в підручниках, які були видані Міністерством освіти Польщі, нерідко “затирався слід української історії” (26). Так, наприклад, у книзі Левицького “Історія Польщі” (цей предмет був обов’язковим для вивчення і в державних, і в приватних школах) були розділи, які по суті ображали український народ (4). А в деяких підручниках української мови, як зауважував виступаючи на віче в Коломиї д-р Кузьмич, дітвору переконують, “що західноукраїнські землі є власністю польського народу, в якому накидаються українцям по сей бік Ризької лінії назву “русини”. Втех польські “педагоги” хочуть таким чином вкорінити в українську дітвору почуття окремішності від Великої України” (20).

Взагалі в шкільних книжках, зауважує Л. Ясінчук, все процвітає тільки польське: польські гуцули, польські бойки, польські лемки, польські Карпати... (30, с. 32). Саме тому в першу чергу вкрай необхідно було оновити зміст підручників, привести їх оформлення та мову викладу у відповідність до науково обґрунтованих вимог.

Особливе місце займала проблема створення читанок, зміст яких мав бути побудований на основі культури, історії та географії України, а завдання повинні були носити виховуючий характер. Так, відомий галицький педагог М. Федусевич відзначав: “Сьогодні їхній зміст, методичний уклад, зокрема, часове розпланування на поодинокі класи та, головне, мова й прерізний правопис зовсім “не годяться” для будь-якої школи” (28, с. 30).

Такий стан з українськими шкільними підручниками був обумовлений в основному політичним статусом українського народу як національної меншості в Польщі. Тому зрозуміло, що переважна більшість книжок для українських шкіл була видана за рахунок учительських громад, товариств, меценатів, які розуміли, що успішне розв’язання цієї проблеми є запорукою збереження національної освіти взагалі.

Підручники, якими українські діти користувалися в Галичині в міжвоєнну добу, не витримували критики. Проте в тих складних політичних, соціально-економічних умовах, в обстановці нестачі інформації з психолого-педагогічних питань, важкого становища українського вчителства, недостатньої, у ряді випадків, професійної підготовки учительських кадрів, переслідування всього українського, галицькі українські педагоги та науковці чи не єдиною запорукою успішного виконання своєї головної місії вбачали саме в оновленні змісту шкільних підручників. Особливо це стосувалося змісту читанок, з якими дитина стикалася дуже рано.

Аналіз читанок, які використовувалися в українських школах Галичини, дозволяє зробити висновок, що попри всю їхню хаотичність, фрагментарність, відсутність належного методичного апарату, – вони все ж створювали можливість для виховання українських дітей на основі рідної культури, історії та географії України. (Див.: Крушельницький А. Українська читанка для I, II, III та IV класу середніх шкіл. – Львів, 1920–1923; Читанка для вищих клас вселюдних шкіл. – Львів: Державне видавництво шкільних книжок, 1938; Радзикович В. Короткий нарис історії української літератури: Підручник для шкіл і самоосвіти. – Львів: Накл. укр. книг й антиквари, 1931 та ін.) Це досягалось декількома шляхами. Один з них – насичення читанок творами історичного характеру (шоправда, в основному з давніх часів). Так, в читанці для 2-го класу (автор – А. Крушельницький) учням пропонувались історичні оповідання таких видатних вчених і письменників, як І. Крип’якевича (“Княжий город Галич”), М. Грушевського (“Татарський погром України” та “Морські походи козаків”), Б. Лепкого (“Про перші друкарні на Русі”) та ін.

В читанках також було використано багато українських фольклорних творів (казки, приказки, веснянки, гаївки, коломийки, колядки, шедрівки). Крім того, значне місце там займали твори українських письменників, а також науково-популярні нариси з етнографії та географії України, з біології тощо. Так, у вищезгаданій читанці Крушельницького був надрукований нарис відомого географа С. Рудницького “Ліси й полонини в Карпатах” і т.д. Нарешті, чільне місце у читанках займали описи релігійних свят.

Слід згадати також інші українські читанки, які використовувалися протягом всього міжвоєнного періоду (Заклинський Б. Читанка для 2-го класу. – Косів, 1919; Зірка: Буквар і перша читанка для шкіл. – Варшава: Вид-во “Наш край”, 1927; Домбровський А. Рідне слово: Буквар для неграмотних. – Львів: Просвіта, 1928. Ця книга включала окремий розділ, який називався “Методичний провідник”). Всі вони були насичені українознавчим матеріалом, який концентрувався навколо окремих тем.

На жаль, далеко не всі читанки заслуговували доброго слова. Так, в читанці “Для вищих клас вселюдних шкіл” була практично відсутня інформація з історії та географії України. Натомість вона була перенасичена матеріалами з історії та географії Польщі. А пояснити це можна просто: якщо вищезгадані читанки були видані в основному приватними видавництвами або за рахунок педагогічних товариств, то остання надрукована Державним видавництвом шкільних книжок і, звичайно, пройшла відповідну попередню цензуру.

Важливим шляхом протистояння денационалізаційній політиці Польщі по відношенню до українського населення дидакти Галичини вважали випуск додаткової літератури в основному з проблем українознавчих дисциплін.

Особливу увагу галицькі педагоги звертали на випуск додаткової літератури та літератури для домашнього читання (т.з. “доповняльна лектура”). За переконаннями М. Семчишина, “доповняльна” література є “найприроднішим союзником шкільної читанки, союзником, від якого вартості залежить інколи успіх цілого формування” (23, с. 105).

Ще у 1919 р. М. Кузьмова запропонувала оголосити конкурс на “написання чи зладження книжечок для дітей і молоді із рідної історії і письменства, географії, співаничок та вибір поезії наших найзнатніших поетів” (13, с. 3–4).

Відбираючи додаткову літературу з різних галузей (красне письменство, історія, природа, землезнавство, побут і т.д.), вчитель повинен був звертати увагу на ті книжки, які своїм змістом сприяли б формуванню національної самосвідомості учнів, підвищували б їх інтерес до рідної історії.

Враховуючи, що в перших чотирьох класах історія не вивчалася, особливо необхідно було мати відповідний історичний матеріал в інших підручниках, в додатковій літературі. В цих випадках, як зазначив З. Вільшанецький, “українська історична лектура для дітей стане неоцінімим дидактично-методичним засобом для самого вчителя і дитини” (6, с. 62–63). Тому творчі вчителі постійно рекомендували учням звертатися до додаткової літератури – як художньої, так і наукової. Та враховуючи умови, за яких працювала тогочасна школа, національно свідомий вчитель повинен був не тільки розуміти важливість цієї літератури, але й вміти передбачати реакцію контролюючих органів влади на конкретний твір, а також орієнтуватися “що з цього матеріалу можна ввести до шкільних бібліотек, а що можна оставити чи порадити дітям до перчитування вдома з батьками і ріднею” (6, с. 63).

Відсутність шкільного підручника з історії України постійно турбувала галицьких дидактів, педагогів, широкий загал громадскості. Про це свідчить, наприклад, схвильоване звернення відомого педагога Я. Біленького до ще більш відомого історика І. Крип’якевича. Я. Біленький запропонував своєму шановному сучаснику взяти на себе створення такого підручника: “Нам не уйти, – писав він, – без історії України (нема ніякої!)” (27).

Таким чином, посилення виховного впливу школи на кожну дитину досягалось в Галичині насиченням змісту підручників елементами українознавства у поєднанні з загальнолюдськими цінностями та використанням додаткової літератури. Значна роль у здійсненні національного виховання на українознавчій основі належала вчительським товариствам “Взаємна Поміч Українського Вчителства”, “Учительська Громада” та ін. Вони розробляли, пропагували, використовували у навчально-виховному процесі основи українознавства. Ця робота проводилася при обговоренні вищезгаданої проблеми на зборах товариств, здійсненні підготовки та розробки навчальних програм, випуску підручників для народних шкіл, заснуванні бібліотек, організацію педагогічних виставок, проведення курсів для вчителів з українознавчих дисциплін і окремо з українознавства та участь в культурно-освітній роботі серед української молоді та населення.

Значну роботу по впровадженню в навчально-виховну роботу українознавства брало на себе товариство “Рідна Школа”, яке постійно видавало популярні книжки з різних ділянок українознавства, а перш за все – історії України.

З елементами українознавства галицька молодь знайомила і в позанавчальній роботі, зокрема, приймаючи участь у наукових гуртках, кількість і спрямованість яких змінювалися в залежності від конкретних умов.

Так, у Державній гімназії з руською (українською) мовою навчання в Станіславі з 1921 по 1939 рр. постійно працювали тільки філологічний і драматичний гуртки, а з 1930–31 н.р. започаткував роботу гурток українознавства, з 1936–37 н.р. – гуртки історичний, етнографічний і літературний. Збільшення кількості гуртків українознавчого спрямування наприкінці 30-х років є свідченням посилення уваги до історії рідного краю, його етнографії і літературної спадщини. Проте навіть така форма впливу на учнів збуджувала занепокоєння у шкільного керівництва. Досить згадати, наприклад, про успішну роботу українознавчого гуртка, який існував в 20-х роках в учительській семінарії в Заліщиках. Гуртківці на своїх засіданнях слухали неформальні лекції з української літератури та історії, записували по селах пісні, обряди, народні звичаї, читали та обговорювали реферати, результати власних досліджень, аналізували історичний та літературний аспекти зібраного матеріалу. Проте навіть сама назва гуртка дуже турбувала директора семінарії, за вимогою якого гурток був перейменовано на “етнографічний”. А в 1933–34 н.р. новий директор семінарії – полька Зофія Павловська постійно намагалася його ліквідувати (5, с. 168).

Отже, незважаючи на умови іноземного поневолення, утисків та переслідувань з боку офіційної влади, побудова навчання в українських школах Галичини в міжвоєнну добу відбувалася на основі культури власного народу. Вивчення кожного предмету в міру можливостей було пов’язано з наукою про українську людину і українське громадянство, а вивчення предметів українознавства зосереджувалося довкола програмової вісі – українського народу і його культури. Це сприяло вихованню в української дитини національного характеру, пробудженню в неї національної свідомості, формуванню патріотичних почуттів, розвитку моральних чеснот. Сьогодні головна функція школи в Україні полягає, як пише Р. Скульський, “в тому, щоб через навчання та виховання сприяти утвердженню у свідомості молоді ідеї відродження та подальшого розвитку національної культури, державобудівництва, плекати в неї глибокі почуття патріотизму” (25, с. 93). Тому в сучасних умовах ідея українознавства повинна червоною ниткою проходити через зміст шкільної освіти.

Література

1. Біланюк П. Значення виховання //Рідна Школа. – 1937. – Ч. 20.
2. Біленький Я. Навчання української мови в середній школі //Українська Школа. – 1934. Річник XIX.
3. Велигорський І. Українознавство //Українська Школа. – 1934. Річник XIX.
4. Великанович Д. Вспулжище на звалищах українських шкіл //Діло. – 1933.– 29 січня.
5. Верига В. Там, де Дністер круто в’ється: Історичний нарис виховно-освітньої політики в Галичині на прикладі учительської семінарії та гімназії в Заліщиках, 1899–1939. – Львів: Каменяр, 1993.
6. Вільшанецький З. Українська лектура в навчанні історії //Методика і шкільна практика. Додаток до: Шлях виховання й навчання. – 1933.

7. Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ ст.) – К.: Райдуга, 1994.
8. Депо про нову програму науки //Учительське Слово. – 1922. – Ч. 5.
9. Дзерович Ю. Педагогіка. – Львів, 1937.
10. Енциклопедія Українознавства: В 2-х томах / Під ред. проф. д-ра В.Кубійовича і проф. д-ра З. Кузелі. – Мюнхен–Нью-Йорк, 1949.
11. Завгородня Т. Дидактична думка в Галичині (1919–1939 роки). – Івано-Франківськ: Плай, 1998.
12. Кононенко П. Українознавство. – К.: Либідь, 1996.
13. Кузьмів М. Про наші українські підручники //Учительський голос. – 1919. – Ч. 2.
14. Кузьмович Я. Польська освітня політика //Рідна Школа. – 1936. – Ч. 3.
15. Наукові програми в народних школах третього ступеня для дітей української національності //Шлях виховання й навчання. – 1934. – Кн.1.
16. Невідкладна справа //Учительське Слово. – 1935. – Ч. 9.
17. Перший Український Педагогічний Конгрес. – 1935. – Львів, 1938.
18. Проект програми навчання української мови в гімназіях з українською мовою навчання //Українська Школа. – 1934. Річник XIX.
19. Промова Д.Великановича //Учительське Слово. – 1938. – Ч. 4.
20. Проти польонізації українського шкільництва //Діло. – 1925. – 17 вересня.
21. Рідна школа в Галичині //Свобода. – 1925. – 20 січня.
22. Русова Софія і Галичина: 36. статей і матеріалів. – Івано-Франківськ, 1996.
23. Семчишин М. Домашня лектура в навчанні //Учительське Слово. – 1939. – Ч. 13.
24. Семчишин М. Українознавство та його роль в школі //Учительське Слово. – 1939. – Ч. 6.
25. Скульський Р. Актуальні проблеми педагогіки українознавства //Українознавство в педагогічному процесі освітніх установ. – Івано-Франківськ, 1997.
26. Справа української школи у соймі //Діло. – 1928. – 11 травня.
27. Центральний Державний історичний архів України (м. Львів), ф. 357, оп. 1, спр. 17, арк. 5.
28. Федусевич М. За нові українські читанки //Українська Школа. – 1939. – Ч. 1–6.
29. Ющишин І. Новий український народний учитель //Шлях виховання й навчання. – 1928. – Ч. 4.
30. Ясінчук Л. Азбука нації. Рідна школа та її вага. – Львів, 1931.

Степан Сворака

НАЦІОНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 60-Х РР.)

З просуванням Червоної армії в роки Другої світової війни на західноукраїнські землі тут розпочинається відновлення (Східна Галичина, Західна Волинь, Північна Буковина і Бессарабія) та встановлення (Закарпаття) Радянської влади, а, отже, й радянської системи освіти. Кілька факторів соціально-економічного, політичного й духовного характеру, що зумовлювались геополітичним становищем та історичним минулим, визначали суттєву відмінність процесу відновлення-встановлення радянської влади в західноукраїнському і східноукраїнському регіонах.

Східна Україна майже триста років перебувала в складі Російської імперії, зазнаючи домінуючого впливу її культури, мови, традицій. Тут радянська влада була встановлена ще 1917 р., а утворена Українська Соціалістична Радянська Республіка 1922 року увійшла до складу СРСР, фактично ж була інкорпорована Росією. Традиційна щодо України великодержавницька, шовіністична політика Росії хоч і зазнала певної модернізації, особливо у висліді української національної революції 1917–1920 рр. і короткого існування Української Народної Республіки, залишилася незмінною. Заснована на ідеології марксизму-ленінізму така політика стала більш витонченою, але не менш загрозливою для самого буття українського народу. Дозована з Москви українізація в УРСР 20-х років уже в 30-ті роки була затоплена валом жорстокої русифікації, найменший спротив якій в умовах радянського тоталітарного режиму вів до її посилення. Під гаслами інтернаціоналізму здійснювалась послідовна денационалізація українського народу. Цій меті була підпорядкована й культурно-освітня робота, адже уніфікована система освіти з вихолощеним національним змістом виступала всеохоплюючим інструментом русифікації. Сукупність соціально-економічних та ідейно-політичних чинників комуністичного режиму зумовлювала поступову втрату українцями УРСР своєї національної, культурної та мовної ідентичності, деформацію їхньої ментальності. Постійний моральний тиск на українство російської державної машини, переслідування носіїв його ідей та зумовлений цим конформізм української національної еліти, жорстокі і масові політичні процеси 30-х років, жертвами яких стали мільйони національно свідомих українців, духовно знекровили націю, а вся партійно-радянська система, включно з освітньою, мала на меті законсервувати такий її стан як гарантію проти будь-якого сепаратизму та самостійництва.

Апробована до Другої світової війни радянська освітня система відновлювалась у Наддніпрянській Україні з перших днів після вигнання німецько-фашистських загарбників. Така система впроваджувалась і в західноукраїнських землях. Однак тут історичні традиції українства у навчанні й вихованні підрастаючих поколінь були іншими. Це зумовлювалось тим, що західноукраїнські землі протягом століть політично й адміністративно були відірвані від основної частини України, а, отже, й вплив

Росії тут позначався опосередковано. Природно, що і західноукраїнська система освіти відрізнялася від сформованої на Наддніпрянщині з її орієнтацією на загальноросійську.

У кінці ХУІІІ століття Західна Україна увійшла до складу Австро-Угорщини. Попри свій колоніальний статус в імперії Габсбургів з усіма наслідками, що з цього випливають, місцеві українці все ж мали, особливо після революції 1848 р., більш сприятливі умови для національно-культурного розвитку. Доречним у цьому зв'язку буде посилання на В.І.Леніна. Розробляючи програму більшовиків з національного питання, яка, зауважимо, так і не була реалізована в процесі "соціалістичного будівництва", Ленін зазначав, що 57 відсотків населення Росії складають "іногородці", що "пригноблення цих іногородців значно сильніше (в Росії – Авт.), ніж у сусідніх державах"(14, с.258). Далі Ленін уточнює свою думку, вказуючи, що іногородці Росії "мають своїх співвітчизників по той бік кордону, які користуються більшою національною незалежністю (досить згадати хоча б фінів, шведів, поляків, українців, румунів)"(14, с.258).

І справді, українці в Австро-Угорщині мали більші політичні можливості для розвитку своєї освіти, правові підстави домагатися задоволення своїх національних, культурних, освітніх, мовних інтересів. Ще за законом Австро-Угорщини 1873 р. кожне село не просто користувалося правом, а зобов'язане було мати народну школу, якщо в ньому та його околицях радіусом до однієї милі налічувалося 40 дітей шкільного віку. Після реформи 1873 р. систему шкільництва в краї становили такі типи навчальних закладів: початкові, так звані народні школи і гімназії – середні школи. В свою чергу народні школи ділилися на кілька типів, з яких визначальними були філіальні, дяківські або школи тривіальні і школи прав при семінаріях учительських.

Закон про шкільництво виконувався незадовільно. Станом на 1883 р. більше двох тисяч громад не мали шкіл, а нові організовувались дуже повільно (за 9 років після ухвали закону 1873 р. організовано лише 224 нові школи). Шкільництво в західноукраїнських землях фінансувалося гірше, ніж в інших провінціях монархії (25, с.93). Незважаючи на це, в 1891 р. тільки в Галичині все ж діяли 3853 публічних і 198 приватних шкіл (30, с.207, 190), а все зростаючий тиск з боку прогресивних сил, насамперед інтелігенції, змусив уряд пропорційно формувати освітню систему за мовами навчання. На 1908 р. в Галичині працювало 2343 державні українські школи, 2667 шкіл з польською та 25 – з німецькою мовами навчання (7, с.25–26). На початку ХХ ст. лише на Прикарпатті діяли 3 гімназії (дві в Станіславі та одна в Коломиї), одна рільничка школа у Городенці, низка народних шкіл. Проте польське засилля в краї обмежувало вільний розвиток освітньої системи для українського населення навіть за часів Австро-Угорської імперії. В тій же Городенківській рільничій державній школі, наприклад, на 9 поляків одержував стипендію один українець (26, с.98). Що ж до середніх шкіл, то в Галичині у 1911/1912 навчальному році налічувалося 87 чоловічих середніх шкіл (56 державних гімназій і 17 приватних гімназій, 14 державних реальних шкіл). У семи середніх школах навчання проводилось українською мовою (п'ятьох державних і двох приватних гімназій), в 76 – польською, в одній – німецькою, три приватні гімназії були утравквістичними (двомовними) (26, с.96).

Подібне співвідношення українських і польських середніх шкіл спричинилося до того, що більша частина української молоді змушена була навчатися в польських школах. Таким чином польський уряд гальмував формування української інтелігенції, що негативно відбивалось на політичному становищі українців.

Розпад Австро-Угорської імперії та поразка національно-демократичної революції і падіння Західноукраїнської народної республіки, як її дітища, призвели до окупації Східної Галичини, а згодом і Західної Волині Польщею, Північної Буковини і частини Бессарабії – Румунією і Закарпаття – Чехословаччиною. У загальному (економічному й політичному) наступі на українство нові політичні режими особливо послідовно й жорстоко переслідували українську школу. Якщо у 1911/1912 навчальному році у Східній Галичині налічувалося 2612 початкових шкіл з українською мовою викладання, то у 1920/1921 навчальному році їх стало 1930, а вже в 1939 р. залишилось лише 139 (26, с.126). Кількість же польських початкових шкіл за ці роки (1911–1921) зросла тут з 537 до 1872. На Буковині уже в 1921 р. на румунську мову викладання було переведено 90 шкіл, у яких навчалось 16 тис. дітей, а протягом наступних двох років – всі 214 народних і 6 середніх шкіл. Здійснювалась чехізація Закарпаття. Якщо в 1920 р. в Ужгороді працювала одна чеська школа, то у 1920 – 4, в 1926 – 6, в 1928 – 8. Водночас не було відкрито жодної української школи. У Західній Україні державною стала польська мова, на Буковині – румунська, в Закарпатті – чеська.

З введенням у 1924 р. шкільного закону, за яким польські і українські школи однієї місцевості об'єднувалися в утравквістичні, польські власті взяли курс на остаточну ліквідацію українських шкіл (9, с.944). Щороку їх кількість зменшувалась, натомість створювалися польські або двомовні (утравквістичні) школи. Якщо в 1924 р. на Прикарпатті налічувалося 793 українські і 346 польських шкіл, то в 1927 р. було вже 773 польських і утравквістичних і лише 337 – українських (21, с.48). Загалом у Галичині на 1927 р. діяло 3960 польських та утравквістичних і лише 745 українських народних шкіл (9, с.945).

Внаслідок колонізаторської політики держав-окупантів неписьменність серед українців була величезною. На кінець 20-х років у Львівському воєводстві вона становила 29,2 відсотка, у Тернопільському – 39,3, у Станіславському – 46, у Волинському – 68,8, у Поліському – 71, на Буковині – 60, на Закарпатті – 70 відсотків. Наприкінці 30-х років близько 69% західноукраїнського населення було неписьменним. Серед жінок ця цифра становила 75–79 відсотків (26, с.126).

Українські політичні партії та об'єднання західноукраїнських земель безпосередньо та через профспілки, економічні і культурно-освітні організації згуртовували й піднімали українське населення краю на боротьбу проти національного гніту. Впродовж усього періоду окупації тут не припинялися виступи проти шовіністичної денационалізаторської політики держав-окупантів, за розвиток української школи і рівноправність мов. Тільки в Західній Україні, наприклад, у 1932 р. за далеко неповними даними відбулося понад 40 шкільних страйків. Ця боротьба сприяла зростанню національної самосвідомості українців, але бажаних результатів за тих умов та через ряд факторів, у тому числі й через брак єдності у діях

національних політичних партій, не дала. На час приєднання до Української РСР Західної України (1939 р.), Північної Буковини і частини Бессарабії (1940 р.) та Закарпаття (1945 р.) українська школа в західноукраїнському регіоні була майже повністю знищена.

Однак у висліді цих сумних історичних реалій немає жодних підстав для висновку про занепад ідеї українського національного шкільництва в західноукраїнському регіоні. Навпаки, постійна і послідовна боротьба західноукраїнської еліти за національну за змістом і формою освіту стала визначальною традицією буття українців краю. Ця традиція впродовж багатьох десятиліть живилася непереборним прагненням західноукраїнського населення, попри денационалізаторські та асимілятивні домагання інонаціонального оточення, зберегти свою культурну і мовну ідентичність, залишалася найважливішою соціально-політичною гарантією самозбереження українства. Після Другої світової війни ця традиція, на перший погляд, почала втрачати соціально-політичний ґрунт. Однак і в нових умовах, як свідчить наш аналіз, вона виявилася живучою, життєдайною для українства, хоча її прояви й були детерміновані радянською дійсністю.

Соціально-економічне, політичне, культурне й духовне життя українців на їхніх споконвічних землях підтримувалось героїчними зусиллями національно свідомої еліти, яка в щоденній боротьбі за збереження національної ідентичності зуміла зорганізувати у політичних, економічних, культурних, релігійних та інших об'єднаннях значні верстви народу. У цій боротьбі виняткова роль належала українській інтелігенції – політикам, ученим-педагогам, учителям, культурно-освітнім працівникам, священнослужителям. Насамперед варто відзначити, що всі українські політичні партії та об'єднання, які діяли в західноукраїнських землях до їх інкорпорації УРСР, прагнули зберегти і розширити свою соціальну базу, в своїх програмах декларували завдання щодо освіти й виховання підростаючих поколінь. Тобто, питання українського шкільництва в краї традиційно були важливою частиною суспільно-політичного життя. Вони викладалися в програмних документах політичних об'єднань, обговорювалися в пресі і на зібраннях громадян, порушувалися в парламентах як Австро-Угорщини, так і Польщі, Румунії та Чехословаччини після розпаду імперії Габсбургів.

Українські політичні партії західноукраїнських земель та культурно-освітні товариства, які поділяли їхні програми, за винятком партій комуністичної орієнтації, виступали за українську національну за змістом і формою освіту, побудовану на християнських засадах. Ці партії виступали здебільшого порізно, хоча в певні періоди, як це було, для прикладу, у 1919 – на початку 20-х років ХХ ст. і прагнули координувати свої дії. Зокрема, 1919 р. чотири найбільш масові партії в регіоні – Українська народно-трудова партія (1925 р. склала основу Українського національно-демократичного об'єднання – *Авт.*), Українська радикальна партія (після об'єднання 1926 р. з соціалістами-революціонерами Волині вона уконституювалась як Українська соціалістична радикальна партія – *Авт.*), Українська християнсько-суспільна партія і Українська соціал-демократична партія, які найповніше представляли політичне життя в західноукраїнських землях, заснували у Львові координаційний орган – Міжпартійну ра-

ду. Рада впродовж кількох років прагнула об'єднувати зусилля партій і широкої громадськості в боротьбі проти денационалізації українців, за збереження і розвиток українського національного шкільництва (6). Питання освіти й виховання української молоді практично вирішувалися, з тією чи іншою мірою повноти, залежно від конкретних політичних реалій в краї, а організаційно-методичні засади освіти й виховання видозмінювалися й збагачувалися під впливом цих реалій. Зокрема, поступове зменшення українських державних освітніх закладів у краї як внаслідок шовіністичної політики держав-окупантів зумовило появу приватного шкільництва. На західноукраїнських землях приватні школи, як і гімназії та ліцеї, утворювалися і утримувалися на кошти приватних осіб, перебували під опікою культурно-освітніх товариств, насамперед таких, як “Просвіта” (1868–1939 рр.) і “Рідна школа” (1889–1939 рр.) (6, 31). Крім того, що осередки цих товариств, які діяли у переважній більшості західноукраїнських населених пунктів, опікувалися приватними школами, вони також створювали бібліотеки і читальні, видавали книги та підручники, проводили з'їзди і конференції культурно-освітніх працівників. На таких форумах всебічно аналізувався стан та перспективи розвитку українського шкільництва, його наукові й методологічні засади.

Широка приватизація освіти, утримання шкіл на кошти самих громадян, а не держави, яка фінансувала більшість закладів з польською мовою навчання, сприяли і відповідному ставленню до них як з боку учнів та їхніх батьків, так і вчителів та керівництва шкіл, котрі регулярно звітували про свою роботу перед сільськими сходами і завжди мали визнаний і виправданий авторитет серед громадян.

У складних умовах утисків українського шкільництва товариства “Просвіта” і “Рідна школа” створювали дошкільні заклади, школи, гімназії, курси, бібліотеки та читальні, які були справжніми осередками національного виховання. У 1938/1939 навчальному році, наприклад, товариство “Рідна школа” мало 12 загальноосвітніх гімназій і 11 ліцеїв, в яких навчалося 2499 учнів (22, с.385). Крім того, у торговельній гімназії товариства навчалося 285 учнів. Якщо взяти до уваги, що із 138 середніх державних шкіл лише 5 були українськими і 2 – утраквістичними, що в них тільки 5 відсотків дітей навчалося українською мовою* (ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр.311, с.17), то заслуги товариства стають очевидними. До того ж, у його закладах виховувалися переважно діти простого люду. Так у 1937/1938 навчальному році в школах товариства діти рільників склали 52 відсотки, ремісників – 7,8, робітників – 4,6, священників – 9,2, державних урядовців і підурядовців – 17, решта – діти інших верств населення (26, с.127). Крім того, у згаданий період часу товариство утримувало 653 бібліотеки (79207 книг), проводило заняття 64 різноманітних курсів, найбільшу популярність серед яких мали курси українознавства, неписьменних та ін. На курсах навчалося 1480 чоловік. У свою чергу товариство “Просвіта” напередодні Другої світової війни мало 3075 читалень (у 85 відсотках українських населених пунктів), спрямовувало роботу 1932 кур-

* Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). Цитовані нижче матеріали зберігаються в цьому архіві. У тексті роботи вказується місце зберігання того чи іншого документа і сторінка.

сів, мало десятки стипендіальних фондів, які забезпечували навчання талановитої української молоді у вузах інших країн (26, с.109, 111, 123).

Історично освітня система в західних областях України значною мірою формувалася під диктатом держав-метрополій, які, незважаючи на значну автономію галицьких земель, все ж наклали і свій відбиток на шкільництво, намагаючись уніфікувати свої освітні системи. Так було за часів панування тут Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини та навіть частково і в період німецької окупації. Це проявлялось у визначенні мови і предметів навчання, спеціалізації професійних шкіл, підготовці педагогічних кадрів та маніпулюванні ними. Жодна з держав-метрополій, а особливо в цьому плані відзначалася Польща, не допускала до школи місцевого вчителя-українця. Українській молоді обмежувався доступ до навчання у вчительських гімназіях. Наприклад, у 1938 р. з 670 учнів, які здобували педагогічну освіту в закладах Галичини, лише 100 були греко-католиками. В 1935/1936 навчальному році з 70121 вчителя народних шкіл українців було лише 3828, а в середніх державних і приватних школах із 7396 вчителів – тільки 389 (26, с.136). Зрозуміло, за таких складних умов школа не могла самостійно вирішувати завдання формування патріота-українця, а саме поняття національної системи освіти чи національної школи виражала сукупність розрізнених, але все ж українських приватних і державних навчальних закладів, шкіл “Просвіти” та “Рідної школи”. Система освіти в західному регіоні України була специфічною, оскільки, увібравши в себе значною мірою особливості систем панівних держав і поєднавши їх зі своїми чітко вираженими національними особливостями, вона наближалась до освітніх систем європейських держав, де кожен, незалежно від стану, міг отримати освіту.

Як державні, так і приватні школи, вчителі активно співпрацювали з різними культурно-освітніми і спортивними товариствами, що об'єднували учнівську і позашкільну молодь. Серед таких товариств, які в різний час діяли в західноукраїнському регіоні, слід назвати “Пласт” (1911–1939 рр.), “Сокіл” (1894–1939 рр.), “Луг”, “Січ” (1900–1939 рр.), “Каменярі” та інші (24). Віддаючи перевагу якомусь одному напрямку освітньо-виховної роботи, кожне з цих товариств мало певну специфіку, проте всі вони органічно входили до складу виховної системи, сформованої у краї, і доповнювали освітню систему, особливо в царині краєзнавства, українознавства. Таким чином, юнаки і дівчата в тому чи іншому товаристві мали можливість удосконалюватись відповідно до своїх життєвих інтересів.

Із встановленням радянської влади в регіоні згадані товариства були ліквідовані. Їх замінили піонерські та комсомольські організації, що стало очевидною для молоді та прихованою для влади проблемою. Живучість традиції різноманітності дитячих, юнацьких та молодіжних товариств у краї підтверджується відновленням їх діяльності в умовах незалежної України.

Характерною і традиційною рисою системи освіти й виховання в західноукраїнському регіоні було поєднання зусиль родини, школи та громадськості. Потреба такого поєднання і його позитивні наслідки обґрунтовувались у працях відомих українських педагогів таких, як П.Біланюк, Г.Ващенко, І.Велигорський, М.Галушинський, Ю.Дзерович,

Я.Кузьмів, В.Пачовський, С.Русова, І.Ющипин та інших. Вони обстоювали засади освіти й виховання на національному ґрунті, з урахуванням історії, культури, традицій і звичаїв українського народу. Зокрема, Ю.Дзерович у праці “Педагогіка” (1937р.) підкреслював: “Вселюдна школа повинна бути також національною школою, себто виховувати дітей у любові до своєї нації в усіх її проявах” (8, с.57). Водночас вони виступали за прилучення української молоді в процесі навчання до загальнолюдської культури. “Навчаючись любити і свідомо ставитися до свого люду, до свого краю, ми разом з тим навчаємось шанувати і других людей, що живуть поруч з нами, – зазначала С. Русова. – Культурно, педагогічно поставлена національна школа ніколи не приводить ані до обмеженого безпросвітнього шовінізму, ані до людожерства. Вона викликає свідоме відношення і до своєї людності, і до чужих, вона пробуджує зацікавлення в учнях, і це зацікавлення тягне їх у що далі ширші обрії, ставати свідомими діячами у всесвітньому культурному житті всіх народів-братів” (23, с.59). Головним суб'єктом у процесі виховання прсвідні українські педагоги вважали особу учня, шановану учителем, який у свою чергу мав бути вільним у виборі програм, форм і методів навчання й виховання, у доборі підручників та посібників.

З огляду на предмет і завдання нашого дослідження відзначені особливості та традиції освітньої системи в західноукраїнському регіоні, на відміну від такої системи Наддніпрянщини, особливо за радянських часів, виявились у досліджуваній період важливою ознакою як суспільного, так і приватного життя українців західних областей УРСР, від якої їм було важко відмовитись. Звичайно, кількісні параметри і державного, і приватного шкільництва в регіоні дорадянського часу були досить скромні, проте якісні його показники, особливо в царині виховання, оцінювались і родиною, і вчителями, і громадськістю дуже високо. Випускники шкіл, гімназій та ліцеїв мали добрий рівень знань, який дозволяв багатьом з них продовжувати навчання в країнах Європи й Америки. З цієї молоді формувалися переконані носії ідей українства, поборники української державності. В процесі відновлення-встановлення радянської освітньої системи в краї регіональні особливості і традиції були знехтувані, що на тривалий час зумовило здебільшого прихований, а подекуди і відвертий спротив місцевого населення новій системі освіти й виховання.

Серйозною проблемою для українців західних областей, як і представників інших національностей (поляків, угорців, румунів, німців, євреїв, словаків), стала проблема секуляризації навчально-виховного процесу в умовах радянської влади. У вихованні місцевої молоді традиційно важливою і дієвою була роль церкви. Священослужителі виступали наставниками й опікунами учнів, церква утримувала значну кількість шкіл, провадила велику просвітницьку діяльність (20). На християнських засадах базувалось і родинне виховання. Все це й зумовлювало високий релігійно-моральний світоглядний рівень українського населення краю. Запровадження ж радянської системи освіти з її марксистсько-ленінським атеїстичним спрямуванням, особливо на тлі заборони Української греко-католицької церкви 1946 р., внесло значний елемент напруженості і в повсякденне життя населення регіону, і в суспільну свідомість, і в навчально-виховний процес. Очевидними стали, принаймні в досліджуваній період, подвійні

стандарти освіти й виховання. Ті моральні цінності, які століттями сповідувалися у родинах, відкидалися в школі, що неминуче вело до роздвоєності дитячих душ та аморальності.

На сприйнятті населення краю нової освітньої системи у досліджуваний період не міг не позначитися і досвід довоєнних років, коли в 1939–1941 рр. тут розпочалося руйнування традиційної освітньо-виховної системи. Уже в 1940/1941 навчальному році в західних областях УРСР кількість загальноосвітніх шкіл досягла 6739, безплатним навчанням було охоплено 1189100 дітей. Викорінювалось панування польської системи освіти. У краї того року діяло 5798 шкіл з українською мовою викладання, 941 – польською, російською та іншими мовами. До початку навчального року тільки у Львівській області кількість українських шкіл збільшилась з 91 до 1002, в Рівненській – з 3 до 686 (13, с.107). Водночас розпочате вже тоді “ідейно-політичне загартування учительських кадрів” призвело до того, що лише за два місяці після вересня 1939 р. було репресовано близько 35 тисяч представників інтелігенції, у тому числі, вчителів. Їх місце займали посланці зі східних областей України, “загартовані” носії комуністичної ідеології. Так, наприклад, тільки до Станіславської області до квітня 1940 р. прибуло 142 вчителі, серед яких 81 були комуністами і 14 – комсомольцями (25, с.153). Ці факти залишили глибокий слід у свідомості місцевого населення і, природно, не могли не позначитися на перебігу подій у досліджуваний період.

У радянській історіографії усталилась була однозначно позитивна оцінка реорганізації шкільництва, як і всієї “соціалістичної перебудови” краю. Справді, з огляду на стрімке зростання кількості шкіл з українською мовою навчання, що забезпечило доступ до освіти всім дітям шкільного віку, на безкоштовність освіти, позитивна оцінка реорганізації школи цілком правомірна. Однак без урахування сутнісних змін, насамперед “соціалістичного” змісту нової системи освіти, така оцінка неповна. Доміnantними при запровадженні радянської освітньої системи стали не національні, а геополітичні чинники, покликані забезпечити не корінні інтереси місцевого, переважно українського, населення, а далекосяжні плани радянського політичного режиму, що замінив на цих землях польський.

Отже, як і в попередні десятиліття, більшість корінного населення західноукраїнських земель не мала можливості розвивати свою національну мову, освіту, культуру в інтересах національного самовизначення і самоутвердження. Кожен політичний режим, встановлений у краї, маніпулював системою освіти на свій розсуд. Так сталося і в 1941 р., коли західноукраїнські землі окупували німецько-фашистські війська.

З приходом на західноукраїнські терени німецької військової і політичної машини знову розпочалось будівництво “нової”, цього разу пронімецької школи як для українців, так і для поляків. І хоча Львівська, Дрогобицька, Станіславська та Тернопільська області були включені окупантами до “дистрикту Галичина”, а Рівненська і Волинська області – до так званого рейхскомісаріату “Україна”, засади гітлерівської “освітньої політики” в них не відрізнялися. Всі середні, неповні середні та початкові школи фашисти перетворили у так звані “народні”. Зокрема, в Станіславській окрузі в період німецької окупації діяло 379 таких шкіл, у яких працювали 970 вчителів і навчалися 50 тисяч учнів (27, с.734–735). Бере-

жанська округа налічувала 229 народних шкіл з 523 вчителями та 40898 учнями, а один лише Рогатинський повіт мав 100 шкіл. Крім народних шкіл, в Рогатині працювала учительська семінарія на 5 класів, вчительська семінарія для вихователів дитячих садків, де навчалися 49 учениць, торговельна та промислові школи.

В цілому ж у Галичині з початком 1942/1943 навчального року було відкрито 3105 українських народних шкіл, сформовано 13 тисяч класів і залучено до навчання 495 000 дітей, з якими працювали 7700 вчителів (13, с.150). У наступному 1943/1944 навчальному році в краї вже налічувалося 3135 народних шкіл, у яких викладали 8702 вчителі та навчалися 502160 дітей (19, с.359). “Треба підкреслити, – стверджує П.Ісаїв у редактованому ним розділі “Період другої світової війни”, поміщеному в “Енциклопедії українознавства”, – що ніколи на західноукраїнських землях не було такої густої мережі українських народних і, зокрема, фахових шкіл” (9, с.951). Це, на нашу думку, пояснювалося дещо специфічним ставленням німців до Західної України. “При всьому лихові жахливих часів війни й окупації та зв’язаних із ними надзвичайних тягарів, – писав Кость Паньківський* у своїх спогадах, – наше положення було таки привілейоване, зокрема в порівнянні з Східною Україною або польським населенням Генерального Губернаторства. При всіх труднощах особистого життя, непевності дня і ночі, ми, як національна спільнота стояли в роки німецької окупації краще, ніж до приходу німців і після їх відходу” (19, с.12).

Навчання в цих школах починалося пізно восени, а з початком сільськогосподарських робіт навесні закінчувалося. З навчальних планів і програм усіх шкіл були вилучені такі предмети, як історія, географія, конституція, російська мова, а з інших предметів давалися тільки елементарні знання. Цього, за задумом нових реформаторів освіти, було цілком досить, адже головне завдання таких шкіл полягало в підготовці робочої сили з місцевого населення для німецьких підприємств і фермерств. Такі школи діяли у відриві від вікових культурних традицій народу. Відповідним було і ставлення до особи вчителя. Працю і підтримку мали лише лояльні до окупаційної влади провідники “освітньої” політики рейху. Будь-які прояви творчої педагогічної діяльності вчителя, особливо ж оперті на засади національної освіти, жорстко присікались. Політичне фільтрування вчительських кадрів стало буденним явищем. Це призвело до того, що тільки у Львівській області окупанти знищили або вивезли до Німеччини понад 5,6 тис. вчителів (27, с.738).

Восени 1941 р. у містах Галичини були відкриті і професійні школи, які ділилися на 4 групи: ремісничі, промислові, торговельні і сільськогосподарські. Протягом жовтня–листопада того року преса Львова і Кракова була заповнена оголошеннями про відкриття шкіл. Готуючи молодь до роботи в Німеччині, окупаційна влада через середні та професійні школи поповнювала молодого робочою силою підприємства і фермерські господарства рейху. Слід відзначити, що терміни навчання в школах не витримувались. У будь-який час за вказівкою дистриктового відділу праці,

* Кость Паньківський – з вересня 1941 р. – голова Українського крайового Комітету, з 1 березня 1942 р. – заступник провідника Українського Центрального Комітету, з травня 1944 р. – голова Львівської станиці УЦК.

без попередження відділу навчання, спеціальні загони окупантів здійснювали набіги на школи і забирали учнів для відправлення на роботу в Німеччину.

Проте, як зазначав той же Кость Паньківський, “ділянка виховання молоді лишалася без основних змін. І в школі, і поза школою молодь виховувалася в українському національному дусі без ніякого примусу або індоктринації. Німці не вмшувались у ці справи, а також в справи релігійного виховання, яке залишилось у всіх видах шкіл таким, яким було до вибуху війни” (19, с.356). Питання роботи шкіл належали до компетенції відділу шкільних справ, а позашкільні – до відділу молоді Українського Центрального Комітету. З метою забезпечення закладів освіти педагогічними кадрами в Галичині активно проводилась підготовка вчителів у чотирьох семінаріях. Термінова потреба в кадрах змусила вже з кінця 1941 р. відкрити короткотермінові курси для підготовки вчителів, організувати літні курси удосконалення їх кваліфікації.

За часів німецької окупації поляки втратили свої провідні позиції в освіті і змушені були зважати на німецькі та українські чинники. Значний відбиток на формування освітньої системи наклала активна національно-визвольна боротьба ОУН та УПА. Наприкінці 1943 р. вони практично опанували терени західноукраїнських земель, обмеживши таким чином владу німців великими містами, головними шосейними і залізничними шляхами, а райони, зайняті радянськими партизанами, – невеликими лісовими масивами. Це змушувало повстанців паралельно з військовими діями налагоджувати життя на відвоєнованих територіях. Негайного втручання сил ОУН–УПА вимагали адміністрація, шкільництво, земельна справа.

Значну увагу, незважаючи на складне внутрішньополітичне становище в регіоні, керівництво ОУН–УПА приділяло освіті та вихованню молоді. Так, у наказі шефа Політичного штабу УПА (псевдо – “Остап” – Авт.) Окружному шкільному інспекторові наголошувалося: “На всіх теренах, звільнених УПА від імперіалістів дня 15 вересня 1943 року, почати 1943/44 учбовий рік, закінчивши поточний ремонт і забезпечивши школи педагогічними силами” (17, с.21). Ідейно-програмові засади патріотичних сил в Україні були оприлюднені в платформі Української Головної Визвольної Ради, що визнала “право рівних спроможностей на освіту для всіх громадян” (15, с.38). Сукупність цих факторів привела до того, що німецька адміністрація рядом розпоряджень по Генеральному Губернаторству припинила навчання польською мовою в більшості початкових шкіл і запровадила викладання українською, скасувавши польську мову навіть як окремих предмет (13, с.150).

Однак і німецький окупаційний режим, попри його певну лояльність та ліберальність до українства Галичини, формував і впроваджував на західноукраїнських землях таку систему освіти, яка забезпечувала б далекосяжні, геополітичні устремління фашистської Німеччини. Корінні інтереси місцевого, насамперед українського і польського, населення при цьому до уваги не брались.

З відновленням радянської влади на західноукраїнських землях тут знову утверджується й радянська система освіти, яка зберігалася в краї аж до проголошення незалежності України. Тоді ж, на жовтень 1944 р. в західних областях України відновили роботу більшість шкіл, утворених ще

в 1939–1941 роках. Основна частина дітей шкільного віку української, польської та інших національностей одержала можливість відвідувати школу. Однак становлення освітньої системи в краї детерминувалось широкою гамою факторів. По-перше, нестійкі традиції радянської школи, запроваджені тут у 1939–1941 рр., хоч і порушили політичні засади колонізації школи, за період німецької окупації втратили будь-яке значення. По-друге, становлення освітньої системи відбувалося в умовах заподіяних війною руйнувань та значної нестачі вчительських кадрів. По-третє, воно розпочалося до закінчення Другої світової війни і продовжувалось на тлі братовбивчої війни, кінець якій настав аж на початку 50-х років. По-четверте, у збройному протистоянні саме на вчительство, з огляду на його роль і функції в суспільно-політичному житті, особливу ставку робили як органи радянської влади, так і сили опору, представлені Організацією Українських Націоналістів і Українською Повстанською Армією.

Прояви цих факторів, як і причини, що їх зумовлювали, були різними. Великих матеріальних затрат вимагала відбудова та ремонт шкільних приміщень. У вирішенні цього питання суспільство й органи влади виступали разом. Відразу ж після відновлення органів радянської влади розпочиналась, набираючи темпів, відбудова мережі культурно-освітніх закладів. 1946 р., приміром, у Львівській області було відбудовано 683 школи, в Івано-Франківській – 778 (27, с.734–735). У наступні роки відбудова шкіл завершилась, і розгорнулося широке будівництво нових шкільних приміщень. Лише за 1946–1965 рр. в західних областях України було споруджено 2767 нових шкіл. Не складало якихось проблем і запровадження нової методики навчання й виховання. Школи краю, як і всієї України, розгортали свою роботу на засадах радянської концепції освіти, всі діти шкільного віку отримали можливість відвідувати школи. Однак це була вже не та освітня система, що сформувалася тут традиційно, стала визнаною і прийнятою всіма верствами українського суспільства. Народні школи, гімназії та ліцеї, як державні, так і приватні, радянська влада реорганізувала, і вони стали частиною єдиної уніфікованої освітньої системи УРСР і СРСР.

З початком 1944/1945 навчального року народні школи першого ступеня були реорганізовані в початкові чотирикласні школи з чотирьохрічним терміном навчання. Кількість учителів у таких школах відповідала кількості класів, тобто один учитель працював з учнями свого класу протягом всіх чотирьох років навчання в початковій школі. Народні школи другого і третього ступеня реорганізовувались у неповні середні школи з сімома класами і семирічним терміном навчання. Педагогічний колектив такої школи забезпечував навчання учнів як I–IV класів, так і V–VII. У V–VII класах, на відміну від I–IV, навчання провадилося за предметною ознакою. Загальноосвітні гімназії та ліцеї перетворювались у середні школи з десятьма класами і десятирічним періодом навчання. Вони включали початкову школу (I–IV класи) та предметне навчання в V–X класах.

Навчання в початкових та неповних середніх школах стало безплатним, мало проводитись рідною мовою більшості учнів шкіл – українською, польською, російською та іншими. На кінець 40-х років в усіх західноукраїнських областях запровадили загальне обов’язкове початкове навчання, на початку 50-х років – загальне семирічне, а з 1960/1961

навчального року – загальне восьмирічне обов'язкове навчання (27, с.735, 737).

Особливою сторінкою історії освіти західних областей УРСР була освіта професійна. Якщо звернутися до історичного досвіду та традицій щодо цієї ланки освітньої системи, то слід зазначити, що вона довгий час залишалася недоступною для українського населення, оскільки переваги тут мали інші національні групи – німці, австрійці, поляки, євреї. Дещо змінився стан професійної освіти в Галичині за часів німецького панування, коли від неї були усунуті представники інших націй, зокрема поляки та євреї. Проте за такий короткий час ця ланка освіти не набула популярності серед українського населення краю, як освіта гімназійна.

Встановлення Радянської влади в Західній Україні стало каталізатором соціалістичної індустріалізації, яка в свою чергу вимагала значної кількості робітників багатьох спеціальностей різної кваліфікації. Професійні промислові, ремісничі та сільськогосподарські навчальні заклади, що існували на місцях, зрозуміло, не могли підготувати потрібну для форсованої індустріалізації кількість кадрів. Тому, реформуючи освітню систему, органи народної освіти передбачали, згідно з планом індустріалізації краю, розширити мережу ремісничих училищ та створити при промислових підприємствах, що відбудовувалися і налагоджували роботу, школи фабрично-заводського навчання (ФЗН). Професійні школи реорганізовувалися у технікуми та спеціальні школи, підпорядковані відповідним народним комісаріатам і відомствам. При багатьох підприємствах утворювалися школи ФЗН для підготовки робітничих кадрів. За 1945–1963 рр., наприклад, через заклади системи трудових резервів по Львівському міжобласному управлінню професійно-технічної освіти підготовлено близько 130 тис. робітників. Зокрема, на заводі «Львівсільмаш» у 1958 р. вихованці трудових резервів становили 40 відсотків усіх робітників, на Львівському автобусному заводі – 22 відсотки. Для сільськогосподарського виробництва кадри масових професій готувались за допомогою дво- і трирічних курсів. У першій половині 50-х років, наприклад, на таких курсах у західних областях України щорічно навчалось від 125 до 162 тис. чоловік. Особлива увага приділялась підготовці механізаторів (27, с.738–739). Кадри для промислового та сільськогосподарського виробництва готувала, особливо після реформи 1958 р., і середня загальноосвітня школа. Наприклад, тільки школи Львівщини на 1964 р. підготували 3,5 тис. спеціалістів з обробки металів, 2,2 тис. шоферів і автослюсарів, 2 тис. будівельників, 5,5 тис. рілників, близько 3 тис. механізаторів сільськогосподарського виробництва, понад 2 тис. тваринників (27, с.738). Отже, система освіти в регіоні, як і загалом в СРСР, спрямовувала свої зусилля на залучення випускників шкіл безпосередньо до модернізації народного господарства. Це завдання, власне, і було поставлене перед нею законом 1958 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти в СРСР». Вона мала на меті формувати «нову людину», готову в будь-якому регіоні СРСР – в Середній Азії чи в Прибалтиці, в Закавказзі чи на Далекому Сході – будувати «світле майбутнє» як приклад для наслідування трудящими всього світу. За таких умов школа не могла вирішувати основне своє завдання – забезпечити вільний та всебічний розвиток особистості дитини, її нахилів і обдарувань.

Як уже зазначалося, професійна освіта в краї була нетрадиційною для українського населення, більшість якого складали селяни. Тому укомплектувати десятки нововідкритих шкіл ФЗН чи ремісничих училищ органи народної освіти та партійні організації районів практично не мали змоги. Проте влада не могла чекати, доки молодь переконається у престижності і високооплатності робітничих професій. У більшості випадків при наборі до цих шкіл застосовувався примус. Так, 1945 р. у Винниківському, Магерівському та інших районах Львівської області до шкіл ФЗН силоміць мобілізували молодь віком до 12 або після 22 років. В Олеському районі тієї ж області працівник «райради вирішив мобілізувати молодь до ФЗН своїми методами, приїхав, дав команду построїти молодь потрібного віку, і наказав сідати в машини, і повіз їх на станцію, не давши попрощатись з батьками» (13, с.252). Така чи подібна «мобілізація» до професійних шкіл, що практикувалася на теренах західноукраїнських областей, викликала гостре незадоволення місцевого населення, хвилю протесту українства, підтриману Організацією Українських Націоналістів та підрозділами УПА, що подекуди відвойовували мобілізовану таким чином молодь.

Волонтаристська політика примусової професіоналізації та мобілізації молоді до шкіл при промислових підприємствах західноукраїнських центрів або вивіз місцевої молоді до таких шкіл за межі західного регіону, а то й України, знову ж таки були прямим втручанням нової системи в освітні традиції, викликали або відкритий спротив, або затаювання незадоволення в історичній пам'яті молоді, що в майбутньому дало хвилю дисидентства в Україні.

У всій навчально-виховній системі чітко виявлялася тенденція вважати людину не метою виховання, а лише засобом досягнення мети. Неодмінними атрибутами такої системи стали уніфікація та русифікація. Радянське «виховання» вело до занепаду культури, моральних деформацій, росту правопорушень, байдужого ставлення до особистого й суспільного майна.

Показовими щодо дієвості виховної системи, ролі шкіл у ній є, на нашу думку, дані про злочинність серед молоді шкільного віку в 1956 р. Порівняльний аналіз показує, що того року до кримінальної відповідальності у західних областях України притягнуто значно менше молоді віком до 18 років, ніж в інших областях України. При цьому ми не брали до уваги факти злочинності серед вказаної категорії молоді в таких областях, як Сталінська, Харківська, Дніпропетровська, Київська, Одеська. Чисельність населення у згаданих областях набагато більша, ніж у західних. Якщо ж взяти західні області в порівнянні з приблизно однаковими за кількістю населення іншими областями України, то кількість притягнутих до кримінальної відповідальності у 1956 р. в них становила: у Вінницькій області – 101 чол., Житомирській – 132, Кіровоградській – 143, Миколаївській – 271, Полтавській – 148, Сумській – 210, Херсонській – 267, Чернігівській – 123, Черкаській – 105. Натомість у Волинській області до кримінальної відповідальності було притягнуто 55 чол., Дрогобицькій – 56, Закарпатській – 67, Львівській – 59, Ровенській – 50, Станіславській – 69, Тернопільській – 67, Чернівецькій – 56 (ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4299, арк.239). Є всі підстави твердити, що, крім ряду факторів, які зумовили

низькі показники, не останню роль відіграла та обставина, що, з одного боку, не встигли виявитися вади радянської освітньо-навчальної системи в західних областях з огляду на порівняно незначний період її функціонування, а, з іншого боку, тут були ще досить міцними традиції родинно-релігійного виховання.

Нова система освіти, особливо в перше повоєнне десятиліття, болісно входила в суспільне життя краю. Незважаючи на природну тягу місцевого населення до освіти, частина селян забороняла дітям відвідувати школу, отримувати підручники, ходити на ряд уроків, а тим більше брати участь у виховних заходах. Нова, уніфікована з освітньою системою СРСР, інтернаціоналістська за змістом школа викликала антипатію, а часто й негативні настрої учнів та батьківської громадськості.

Ліквідація ліцеїв і гімназій з їхнім гуманітарним профілем та висококваліфікованими педагогічними кадрами відібрала в частини заможного населення краю право вибору, право дати молоді високий рівень освітньої підготовки, знання історії, географії, мов та інших предметів. Створені на їхній базі середні школи не досягли ні на той час, ні в наступні десятиліття того рівня підготовки, який давала більшість західноукраїнських гімназій до Другої світової війни.

Об'єктивне історичне становище першої половини ХХ століття, в якому формувалася система освіти західноукраїнського регіону, сприяло становленню і розвитку приватного українського шкільництва. Приватними були не лише гімназії, але й професійні школи, частково навіть народні школи другого та третього рівнів. Ліквідація приватної освіти в краї викликала незадоволення власників освітніх закладів, в яких вони конфісковувались, а також частини учнів та їхніх батьків, що прагнули дати дітям проукраїнську, високопрофесійну освіту. Зниження статусу цих закладів до рівня загальноосвітніх шкіл відразу ж відбилосся і на їхній матеріально-технічній базі, і на якості підготовки молоді, котру готували тепер не висококваліфіковані педагоги-майстри, відібрані у приватні заклади за конкурсом, а молоді педагоги, практично без стажу викладацької діяльності, з освітою в кращому випадку за вчительський інститут, а в основному – з середньою педагогічною або й зовсім без неї.

Однією з серйозних проблем нової радянської системи освіти стала заборона національно-патріотичного і релігійного виховання та виховання родинного. Церква завжди мала величезний вплив на виховання та навчання молоді в цьому регіоні, на українське шкільництво, зокрема Українська греко-католицька церква. Родинне та релігійне виховання в більшою чи меншою мірою пронизувало всі ступені освітньої системи – від дитячого садка до вищих навчальних закладів включно. Релігія тісно впліталася в навчальні програми та позакласну і позашкільну роботу з учнями, в родинних послідовно підтримували таке поєднання, виховуючи законопослушні та богопослушні покоління.

Нова освітня система відкидала цю споконвічну народну і освітню традицію. Релігія в школах була заборонена і вилучена як з навчальних, так і виховних планів і програм, церква відокремлена від держави, а школа від церкви. Церква позбавлялась можливості створювати культурні і просвітницькі організації, права на благочинну діяльність. Проголошена свобода совісті передбачала свободу здійснення релігійних культів, що прак-

тично зводилось до права не сповідувати жодної релігії, вести атеїстичну пропаганду.

Проведене в 1946–49 рр. так зване возз'єднання греко-католицької (уніатської) церкви з православною у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській і Закарпатській областях фактично загнало Українську греко-католицьку церкву в підпілля. Великий резонанс у громадське життя внесли ухвалені тоді рішення про припинення богослужіння в 230 храмах, які відмовились від “возз'єднання”, про закриття 48 греко-католицьких монастирів та про арешти митрополита Й.Сліпого, чотирьох єпископів і 344 священослужителів і монахів. До 1957 р. 286 репресованих діячів УГКЦ повернулися в західні області України і продовжили свою неофіційну діяльність, як і ті, що не були вислані (2, с.355). На рубежі 50–60-х років тиск на церкву і віруючих набрав нової сили. Впродовж 1960–1962 рр. лише у Львівській, Станіславській і Тернопільській областях власті зняли з обліку 719 молитовних споруд (2, с.279). Однак рівень релігійної обрядовості фактично не знижувався, а подекуди навіть зростав. Діти, в тому числі й школярі, традиційно залишалися учасниками обрядових дійств. Попри офіційні заборони учні, як і вчителі, відвідували церкви і костьоли, вивчали Біблію та молитви. Так було у перші повоєнні роки. Наприклад, багато учнів Станіславської школи № 8 у творі “Як я провів вихідний день” широко писали: “Відвідував службу Божу”. Тоді ж завідувача Станіславським міським відділом народної освіти В.Коваленко у школі № 9 натрапила на організоване читання молитви перед закінченням уроків (ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр.75, арк.25). Отже, підвалини народної педагогіки і християнської моралі, що прищеплювалися віками спільно школою та церквою, виявилися міцними і зберігалися впродовж усіх років “соціалістичної перебудови” краю. Про це, зокрема, свідчить одна з довідок ЦК КПУ початку 60-х років. “У західних областях (України – Авт.), – читаємо в ній, – хрестять новонароджених, вінчаються в церкві і хоронять померлих із священником майже всі, за винятком одиниць” (2, с.282). Далі у цій же довідці вказувалося, що на Паску у Львові біля храмів стояли великі черги віруючих, багато молоді і дітей. На церковній службі у Воскресенському соборі в Ровно було 7 тис. чоловік.

Релігійні гоніння та запровадження атеїстичного виховання завдали відчутного удару традиційній західноукраїнській системі освіти та виховання, що викликало цілком зрозуміле незадоволення населення. Це протиріччя й породило як мінімум на два наступні десятиріччя нову гібридну освітньо-виховну систему. Родинне і релігійне виховання вступило у відкрите протиборство з вихованням шкільним та позашкільним. Така подвійна педагогіка – народна, з одного боку, і радянська, крупсько-макаренківська – з іншого, приводила до виховання нового покоління – покоління з подвійною мораллю, з подвійним мисленням і способом життя. Такого не знала жодна держава світу.

В освітньо-виховній системі важливою ланкою виховання комуністичної моралі стали піонерські та комсомольські організації. Вони повинні були заповнити ту нішу, яку раніше в житті дітей і молоді займали церква та згадані вище культурно-освітні і спортивні товариства “Пласт”, “Сокіл”, “Луг” та інші. Проте, якщо раніше діти, юнаки і дівчата добровільно прилучалися до роботи цих товариств, то тепер вони не мали права

вибору, змушені були вступати до піонерських та комсомольських організацій під тиском “громадської думки”, яка в свою чергу формувалася під диктат партійно-радянського режиму.

Питання утворення й діяльності піонерських і комсомольських організацій у регіоні з перших повоєнних років виявилось важливим елементом політичного протистояння органів радянської влади та націоналістичного підпілля. Український націоналістичний рух вважав комсомол ворожою організацією, яка “руйнує душі української молоді й забирає те, що молодь може дати своїй Батьківщині – національну відданість” (10, с.1). “Тому ми – українські повстанці, – вказувалося в одному з документів ОУН–УПА 1945 р., – рішуче проти цієї (комсомолу – Авт.) організації, метою якої є вироблення людей, серцем і душею запроданих Сталіну, зрадників своєї нації” (ЦДАГО України, ф.1, оп. 17, спр.1, арк.32). У наказі ОУН надрайонним провідникам, виданому в червні 1945 р., наголошувалося: “Нам треба поставити собі за завдання, щоб в короткому часі на наших теренах не існувала ані одна комсомольська організація” (ЦДАГО України, оп.23, спр.1716, арк.14).

Водночас ЦК КП(б)У зобов’язував обкоми КП(б)У і ЛКСМУ західних областей підібрати в районних центрах необхідну кількість комсомольців і відрядити їх на постійну роботу до сіл (кооперація, школи, лікарні) для вивчення місцевої молоді і втягнення її до комсомолу (ЦДАГО України, оп.16, спр.29, арк.153). Створені за таких умов комсомольські організації були малочисельні і практично бездіяльні. 1946 р. у Ровенській області, наприклад, розпалося 19 комсомольських організацій, а всього в західних областях України – 518. До того ж, під впливом ОУН–УПА до підпільників пристало в повному складі 50 комсомольських організацій Дрогобицької області (ЦДАГО України, оп.23, спр.2868, арк.9). Тим часом ЦК ЛКСМУ зобов’язував обкоми комсомолу до 1 жовтня 1947 р. створити при всіх початкових, семирічних і середніх школах піонерські організації, а при семирічних та середніх школах – учительські й учнівські комсомольські організації. Однак таке завдання в умовах регіону виявилось нереальним. Якщо в другому кварталі 1947 р. в регіоні до комсомолу вступили 9345 юнаків і дівчат, то в третьому кварталі – лише 749 (ЦДАГО України, оп.16, спр.32-б, арк.384). Боротьба за молодь в краї призводила до значних втрат з обох сторін, що протистояли. Архівні матеріали свідчать як про участь комсомольців у знищенні та ув’язненні підпільників, так і про знищення підпільниками найбільш активних комсомольців.

У 1947 р. структури ОУН–УПА розпочали видання газет і журналів для молодших школярів (“На зміну”) та школярів старшого віку (“На чатах”, “За волю України”, “Юні друзі” та ін). Водночас нарада секретарів обкомів партії регіону за участю Л.Кагановича, скликана у Львові 29 квітня 1947 р., висловила за наслідну потребу, поряд з активізацією всіх форм боротьби проти націоналістичного підпілля, “посилити увагу на покращення роботи з молоддю і особливо з учнями” (ЦДАГО України, ф.1, оп.75, арк.153). Проте аж до середини 50-х років піонерські і комсомольські організації в школах краю фактично не працювали. З огляду на це ЦК КП(б)У 24 січня 1950 р. ухвалює постанову, за якою в середніх школах західних областей запроваджувалися посади комсоргів ЦК ЛКСМУ. Причому, з усіх 499 посад 348 мали зайняти комсомольці, відряджені зі схід-

них областей (ЦДАГО України, ф.7, оп.6, спр.1864, арк.18). Однак 24 квітня 1952 р. ЦК КП(б)У змушений знову констатувати, що “оунівське підпілля робить ставку на молодь і, перш за все, на учнів старших класів і студентів”, а тому партійним і комсомольським органам на місцях слід “вжити рішучих заходів до покращення роботи комсомольських і піонерських організацій у школах” (ЦДАГО України, ф.1, оп.16, спр.72, арк.52). Та досягти бажаного, як показує аналіз архівних документів, партійно-радянським органам все ще не вдавалося. У школах багато учнів, у тому числі й комсомольців, поділяли ідеї, за які боролись у підпіллі їхні діди, батьки, брати й сестри. У Золотниківській середній школі Тернопільської області, наприклад, була викрита націоналістична організація, до якої входили й комсомольці школи. ЦК КП(б)У у зв’язку з цим ухвалив спеціальну постанову «Про надзвичайний стан навчально-виховної роботи в Золотниківській середній школі Тернопільської області» (ЦДАГО України, оп.24, спр.805, арк.41). Водночас у 700 школах комсомольські організації, а в 238 школах піонерські дружини все ще не були створені (ЦДАГО України, спр.1131, арк.213). І лише з другої половини 50-х років, коли організований опір радянській владі в регіоні було подолано, робота піонерських та комсомольських організацій шкіл стала наближатися до рівня середнього республіканського. На кінець досліджуваного періоду фактично в кожній школі України, в тому числі західних її областей, уже діяли комсомольські організації та піонерські дружини. Всього в 1968/1969 навчальному році у шкільних закладах республіки працювало 18 тис. комсомольських та понад 28 тис. піонерських організацій (28, с.163), що відповідало загальній кількості початкових, неповних середніх та середніх шкіл в УРСР (18, с.24). Інтернаціоналістська та атеїстична спрямованість їх діяльності суперечила реаліям життя і традиційному родинному вихованню, призводила до моральної спустошеності дітей, юнаків та дівчат. Це протиріччя так і не вирішилося впродовж всього періоду соціалістичного будівництва в краї.

Проголосивши рівне право молоді на освіту, її обов’язковість і безплатність в західноукраїнських областях, партійні та радянські органи влади на місцях практично одразу ж і відібрали це право у більшій частині сільської молоді. Примусова колективізація краю спричинилася до зuboжіння більшості сільського населення. Прибутки колгоспних сімей обраховувалися трудовнями, на які майже нічого не виплачували. Важке матеріальне становище селян не дозволяло їм навчати молодь ні в семирічних, ані в середніх школах, які, залишаючись платними, знаходилися переважно в районних центрах, і дістатися до них через відсутність транспорту учні віддалених сіл не мали можливості.

Значну проблему у реформуванні освіти в західних областях України в перші повоєнні роки складала школи національних меншин і, зокрема, польської, що була найчисельнішою в регіоні після корінної української нації і мала за часів польського та німецького панування розвинену систему шкільництва.

З початком 1945/1946 навчального року полякам вдалося домогтися відкриття лише на Львівщині 48 шкіл з польською мовою навчання, з яких 21 – початкова, 17 – семирічних і 10 – середніх. Однак, під жорстким адміністративним і політичним тиском уже з 1 січня 1945 р. розпочалося

масове переселення жителів польської національності, а з ними й інтелігенції та учнів шкіл, до Польщі і української – до України. За 6 місяців 1945 р. тільки з Дрогобицької області до Польщі виїхало понад 400 вчителів, із шкіл Львівської області вибуло 7163 учні, з Волині – 16839 учнів, на місце яких прибуло за цей же період 18295 школярів-українців (ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр.153, арк.262).

Величезна міграція учнівської молоді та вчителів у західних областях України протягом 1945/1946 навчального року негативно позначилась на роботі як українських, так і польських шкіл, котрі тепер уже через нестачу вчителів та учнів треба було закрити або перепрофілювати. Протягом 1945 р. тільки в Ровенській області власті закрили 43 школи з польською мовою викладання, в тому числі у містах Ровно, Здолбунів, Дубно, Костопіль, Острог (ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр.207, арк.2).

У Закарпатті за цей рік були закриті всі середні школи з угорською мовою викладання. З початком 1945/1946 навчального року замість 21 середньої школи тут відкрили 16 семирічних та 83 початкові школи з угорською мовою навчання, а також 7 – з румунською та одну – зі словацькою мовами викладання. Однак жодна з національних меншин Закарпаття у перші повоєнні роки, крім, звичайно, російської, яка вже мала 4 середні школи, не могла отримати середню освіту рідною мовою (4, с.16).

Примусове переселення українців і поляків у повоєнні роки, що здійснювалося під гаслами зміцнення дружби між українським і польським народами, стало однією з драматичних сторінок взаємовідносин двох сусідніх народів. Інтереси значної частини громадян Польщі і України були знехтувані, а руйнацію українства в Польщі, кульмінацією якої стала сумнозвісна операція “Вісла”, та польськості в Україні можна сміливо розцінювати як етноцид, здійснений правлячими режимами обох країн. Із завершенням переселення поляків із західноукраїнських земель до Польщі було “вирішено” й проблему польського шкільництва. На 1950 р. в усіх західних областях практично не залишилось шкіл з польською мовою викладання (33, с.17). Цим кроком органи радянської влади суттєво звузили на свою користь “фронт боротьби” за зміцнення нової системи освіти. Тепер вони отримали можливість зосередити свої зусилля на ідейно-політичній санації краю, включно з освітою. Характерним у цьому плані є проект постанови ЦК КП(б)У “Про стан ідейно-політичного виховання інтелігенції в м.Львові і Львівській області” (1948 р.). ЦК КП(б)У “рішуче засудив” викривлення національної політики партії в регіоні. Воно виявилось у витісненні в багатьох навчальних закладах і установах української мови російською, у зневажливому ставленні до місцевих кадрів, у протиставленні “східняків” і “західняків”. Однак не в цій констатації (подібні “визнання” робились і в минулому та стали обов’язковою частиною документів партійно-радянських органів у майбутньому) полягало політичне навантаження згаданого документа. ЦК КП(б)У наголошував, що обкоми і райкоми партії в усній і друкованій пропаганді повинні постійно підкреслювати провідну роль російської культури в розвитку соціалістичної культури СРСР, що “російський народ є найбільш видатною нацією із всіх націй, котрі входять до складу Радянського Союзу”, що він заслужив загальне визнання як керівна сила серед усіх народів країни, а ленінізм – найви-

ще досягнення російської культури – складає основу культури радянської (ЦДАГО України, ф.1, оп.70, спр.824, арк11).

Домогтися і в західноукраїнському регіоні визнання особливої ролі російського народу та його культури, а, отже, змиритися з меншовартістю інших народів, включаючи й український, та їх культур зобов’язані були у тому числі й школи, вчителі. За перше повоєнне п’ятиріччя, особливо після подолання збройного опору радянській владі на західноукраїнських землях, була утверджена й радянська система шкільництва. В цілому ж по Україні на 1950 р. працювало 31055 шкіл, у тому числі з українською мовою викладання 27901, російською – 2836, польською – 6, угорською – 101, румунською – 13, молдавською – 163, а 35 шкіл були дво-тримовними. Поступово тут політично й методично домінуючою стає російськомовна школа. Ця поступовість мала свою логіку, адже йшлося не лише про освітню функцію мови. Мова – ненаписана історія народу, добровільне ж чи під тиском зречення мови – це зречення своєї історії, рідної культури. Мала рацію К.Шудря, яка, посилаючись на праці О.Потебні, К.Ушинського, В.Гумбольдта, М.Фуко, М.Гайдегера та інших вчених, доводила, що “мова – органічний витвір народу, в ній закодована його пам’ять, уся історія духовного життя” (32, с.13). Цим насамперед зумовлювалася поступовість, що бере свій початок з відомих заборон Петра I, зросійщення освіти в західноукраїнському регіоні.

Процес колонізації української школи в першій половині ХХ століття змінився на активну, хоч і завуальовану політику русифікації всієї системи освіти західноукраїнських областей. Органи народної освіти на місцях чітко виконували постанову РНК та ЦК КП(б)У ще від 13 березня 1938 року “Про обов’язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей”, яка вимагала, щоб учні, котрі закінчували неповну середню школу, вміли вільно і правильно висловлюватися російською мовою, одержали знання основ російської граматики і синтаксису та літератури. З початком 1945/1946 навчального року названа постанова була продубльована постановою ЦК КП(б)У від 4 вересня 1945 р. №70, котра вимагала запровадити вивчення російської мови у всіх школах України, починаючи з другого класу (ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр.346, арк.12). Тому-то школи західного регіону в першу чергу забезпечувалися вчителями цього предмету, а для перекваліфікації місцевих учителів в обласних центрах організовувались курси без відриву від виробництва. Проте роботою курсів і рівнем викладання російської мови місцевими вчителями партійні організації та органи народної освіти були вкрай незадоволені. Вони вважали їхню роботу низькоякісною, вбачали в ній одну з причин незадовільного виконання навчальних програм.

Процес русифікації виявив себе і в якісних змінах загальноосвітньої школи західних областей України. Так, уже наприкінці 1947/1948 навчального року у Львівській області працювало 978 шкіл, з яких українською мовою викладалися предмети в 926, російською – 48 та польською – 4. На перший погляд, наведені цифри об’єктивно відображають склад населення за національностями, кількість шкіл та учнів в них. Проте при проведенні цифрового аналізу якісного співвідношення шкіл та контингентів учнів в них вимальовується об’єктивне бачення проблеми. Особливо вражаючими є цифрові показники кількісного складу учнів російських

та українських шкіл. У тих же 48 школах Львівщини з російською мовою викладання навчалось 22327 учнів, тимчасом як у 926 українських школах вчилось 131768 школярів. Таким чином, у 1948 р. у школах з українською мовою навчання навчалось у 6 разів більше учнів, ніж у російських школах, хоча українських шкіл в області було більше у 20 разів. Це був чітко виражений курс на русифікацію місцевого населення. Крім того, російські школи краще забезпечувалися вчительськими кадрами, мали велику матеріальну підтримку з боку партійних та державних органів, керівництво яких у більшості випадків посилало сюди на навчання своїх дітей.

До того ж, з 926 шкіл з українською мовою навчання налічувалося тільки 68 середніх, що становило приблизно 8 відсотків від загальної кількості, тимчасом, як відсоток середніх шкіл серед російських становив приблизно 30 відсотків від загального числа (18 шкіл з 48), а кількість учнів у російських середніх школах становила 60 відсотків або 12225 з 22327 всіх учнів цих шкіл (ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.5591, арк.3–9).

Дуже турбував обкоми партії західних областей УРСР і той факт, що навіть на 1948 р. більшість місцевих учителів мали недостатні знання з російської мови та літератури, що, на їхню думку, “відбилося на підготовці учнів”. Тому ЦК КП(б)У запропонував обласним відділам народної освіти організувати при школах гуртки російської мови і літератури та залучити до них, поряд з учителями української мови та літератури, вчителів інших дисциплін. Це було логічне продовження розпочатої одразу ж після звільнення західних областей України Червоною Армією в 1944 р. політики нової влади, спрямованої на радянізацію та русифікацію освітньої системи в краї. Виходячи з помилкових, спростованих життям переваг інтернаціонального над національним, директивні ідеологічні структури своєю мовною політикою принижували соціальну роль національної школи корінного найчисельнішого населення західних областей республіки – українців.

У містах поступово зменшувалась кількість шкіл з українською мовою викладання. У 1948/1949 навчальному році в системі Міністерства освіти УРСР функціонувало 26159 українськомовних, 2720 російськомовних шкіл, проте вже в 1955/1956 навчальному році українських шкіл стало 25034, а російських – 4051. Якщо взяти до уваги, що серед останніх переважали великі міські школи зі значною кількістю паралельних класів, то стане зрозумілим, чому різко зменшились і контингенти учнів в школах з українською мовою навчання (29, с.160). Дискримінація в національно-мовній політиці, що стала результатом утвердження тоталітарної ідеології, позначилася і на формуванні мережі національних шкіл у тих районах, де проживали компактні групи національних меншин. У 1948/1949 навчальному році в республіці функціонувало 166 молдавських шкіл, а в наступному навчальному році їх кількість зменшилася до 161, угорських – відповідно 102 і 96. Закривалися школи інших національних меншин в Україні (29, с.160).

Нова освітня система, запроваджена в західних областях України, була проімперська і виконувала соціальне замовлення не українського народу чи української держави навіть у формі УРСР, а активно виховувала та пропагувала інтернаціоналізм, нівелювала традиції української освіти як у західному, так і східному регіоні України, розпочала поступову, але

вперту, хоч і прикрити русифікацію всієї системи освіти – від дитячих дошкільних закладів до університетів та інститутів, і насамперед педагогічних.

У м. Львові, зокрема, на початку 1956 р. діяло 67 шкіл, у яких навчалось 45588 учнів. Три польські школи відвідували 1534 учні (понад 511 учнів на одну школу), у 29 українських школах навчалось 16896 учнів (580) і в 35 російськомовних школах – 27158 учнів (776) (ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр.716, арк.24). Витісненню української мови зі школи сприяла витончена політика щодо дошкільного виховання. З метою полегшення майбутньої русифікації та забезпечення контингентів для всезростаючої мережі російських шкіл і класів у двомовних школах органи народної освіти постійно збільшували кількість дошкільних закладів, що працювали російською мовою. Вже на 1958 рік російські дитячі садки у Дрогобицькій області складали 36 відсотків, у Львівській – 39, у Чернівецькій – 56 від їх загальної кількості (ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр.1233, арк.171) (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Області	Всього дитячих садків	З укр. мовою	З рос. мовою	З угорськ. мовою	З молдав. мовою
Волинська	43	36	7		
Дрогобицька	67	43	24		
Закарпатська	239	199	9	30	1
Львівська	116	70	46		
Ровенська	49	45	4		
Станіславська	65	55	10		
Тернопільська	55	50	5		
Чернівецька	55	25	31		
Всього	689	522	136	30	1

Станом на 1 серпня 1958 р. в Україні працювали 4204 дитячих садків, з них 1 з молдавською мовою виховання, 30 – угорською, 1764 – українською та 2409 – російською (ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр. 729, арк.192). В наступному ж 1959/1960 навчальному році російською мовою проводилась виховна робота у 3151 дитячому садку (ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр.1233, арк.171). Отже, база для російських шкіл розширюється. Зростає і кількісно мережа цих шкіл. Місцеві органи радянської влади з перших повоєнних років всіма засобами сприяли впровадженню в освітню систему російської мови. Всіляко заохочувалось відкриття російськомовних шкіл і наповнення їх учнями. Якщо у Львівській області, наприклад, у 1945/1946 навчальному році діяла 21 школа з російською мовою навчання, то вже наступного року їх стало 47. Російськомовною в 1946 році вже була кожна третя міська школа Дрогобищини (ЦДАГО України, ф.1, оп.73, спр.426, стор.42), а 1958/59 навчального року тільки 39,4 відсотка учнів м.Івано-Франківська відвідували українськомовні школи. У м. Львові лише за один 1945 р. кількість російськомовних шкіл зросла з 24 до 29. Всього в Україні в 1950 р. працювало 2836 шкіл з російською мовою викладання, а в 1970 р. – вже 5503 російські і ще 403 двомовні школи (11,

с.43–44). Зростання кількості російськомовних шкіл та абсолютне збільшення відсотка учнів у них зумовлювалось новим законом про школу, ухваленим Верховною Радою УРСР 17 квітня 1959 р. За цим законом батькам надавалося право вирішувати, в школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей. Цим ніби демократичним законом відкривалися необмежені можливості русифікації освіти. Російськомовні школи набули особливого статусу щодо матеріально-технічного й фінансового забезпечення спочатку в містах, а згодом і в містечках та районних центрах, а з огляду на панівне становище російської мови у вищих навчальних закладах такі школи стали і престижними, оскільки перед їх випускниками відкривався більший доступ до вузів. Школа виступала дієвим інструментом русифікаторської політики комуністичної партії та радянської влади. Іншою вона й бути не могла.

“Національна” за формою, соціалістична за змістом школа в західному регіоні республіки, як і всієї України, за всі роки радянської влади ніколи не була українською. Навпаки, побудована на засадах марксизму-ленінізму з його класовим підходом до виховання і запереченням загальнонаціональних надбань духовного життя українського народу, школа в краї стала дієвим важелем радянської політичної системи в справі так званого інтернаціонального виховання учнівської молоді, формування нової спільності людей – “єдиного радянського народу”. Місцеві органи влади, здійснюючи політику комуністичної партії, політично, матеріально й морально підтримували саме таке спрямування освітньої системи. Політичні ж аспекти становлення й розвитку освіти в краї відбивали всі труднощі суспільно-політичного життя.

Запровадження нової освітньої системи в західних областях УРСР принесло в шкільництво і нову, далеку від традиційної і національної, зовнішню атрибутику таку, як портрети, герби, прапори, пісні, ідейно-політичне спрямування всієї навчальної та виховної роботи, літературу для читання та підручники, що не сприймалися відразу ні місцевими вчителями, ні учнівськими колективами. Учні продовжували читати вдома старі батьківські підручники М.Грушевського, М.Возняка, І.Крип'якевича та інші, а в школі слухати уроки за програмами далекої від національних особливостей радянської школи.

Значного реформування зазнала і система вищої освіти в регіоні. На зміну науково-педагогічним традиціям європейських шкіл, до якої входили Львівський і Чернівецький університети, інші вищі навчальні заклади Львова, прийшла командна тоталітарна система, що не визнавала жодних контактів викладачів регіону з їхніми колегами в університетах Європи, а на кожну наукову проблему вже були чітко визначені марксистсько-ленінські кліше, виходити за межі яких не дозволялося. Головну увагу партійні органи звертали не на наукове, творче обличчя вченого, а на ідейно-політичне виховання кадрів інтелігенції і особливо професорсько-викладацького складу вузів (5, с.101).

Для уніфікації вищої школи в Україні, у тому числі і в західних її областях, у 1947 р. вузи республіки були розподілені на навчальні заклади республіканського і союзного підпорядкування, чим визначалося їх матеріально-технічне забезпечення, комплектування кадрами, науковою літературою, фінансування. До союзного підпорядкування були віднесені

більшість університетів та стратегічно важливі вузи. Всі педагогічні інститути, зрозуміло, включалися до нижчої, республіканської категорії, що значною мірою відбилося на умовах роботи педагогічних навчальних закладів, якості підготовки спеціалістів.

Партійне керівництво і органи місцевої влади західних областей України намагалися всіма засобами відмежувати суспільство, насамперед освіту – як вищу, так і середню – від культури Заходу, переслідуючи та гостро критикуючи філологів за схилення перед західноєвропейською літературою, істориків – за пропаганду поглядів М.Грушевського, юристів – за співпрацю з правниками західних держав.

Щоб ізолювати науковців, учителів та учнів шкіл від впливу європейської культури, влада внесла суттєві корективи у видання перекладів творів світової літератури. Так, якщо до 1948 р. в радянських умовах творів Й.В. Шіллера було видано лише 683 тис. примірників, Й.Ф. Гете – 590 тис., то комуніста А. Барбюса – 2075 тис. примірників (3, с.23).

Протягом 1946–1950 рр. дитячої літератури російською мовою видано 215 млн. 828 тис. примірників, а всіма іншими мовами народів СРСР – 37 млн. 285 тис. Таким чином, російською мовою видавалось книжок майже в 5,8 раза більше, ніж всіма іншими. В 1946 р. художньої літератури українською мовою видано в СРСР 2375 тис. примірників, російською – 60 мільйонів, що чітко характеризувало кричущу несправедливість національної політики (3, с.25). Незважаючи навіть на таке співвідношення в друкованій продукції в Україні, московська “Літературная газета” 9 серпня 1952 р. бідкалася, що “в багатьох містах України в книгарнях і в бібліотеках сільських шкіл важко дістати твори російських письменників російською мовою” (10, с.1).

Водночас у західні області УРСР надходила значна кількість російськомовної друкованої продукції і передусім дитячих та молодіжних журналів, що не відповідало ні потребам російськомовних дітей, ні їх відсотку в загальній кількості учнів (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Розміщення тиражів журналу “Піонерія”
в західних областях УРСР на 1950 рік
(ЦДАГО України, ф.7, оп.6, спр.1864, стор.61)

Області	Українською мовою (шт.)	Російською мовою (шт.)
1. Волинська	1000	100
2. Дрогобицька	1000	100
3. Закарпатська	750	200
4. Львівська	1200	250
5. Ровенська	1000	100
6. Станіславська	1000	100
7. Чернівецька	700	200
8. Тернопільська	1200	100
Всього	6850	1150

Таким чином, кожен шостий журнал, що читався дітьми шкільного віку в західних областях України, надходив сюди російською мовою.

Значне місце в активному функціонуванні всієї системи освіти в західних областях України відігравали бібліотеки. Любов і пошана до книги, до літератури української та і світової виховувались і прищеплювалися молоді тут ще з дошкільного віку. З відновленням Радянської влади в регіоні партійні та культосвітні органи звернули увагу на бібліотечні фонди, що в більшості не задовольняли та й не могли задовольняти нове керівництво освіти і культури. Бібліотеки і читальні заборонених товариств "Рідна школа", "Просвіта" та ін. були заповнені європейською та українською науковою і художньою літературою, значну частину фондів складали книги іноземними мовами. Всі вони були визнані небезпечними для читання, підготовки та виховання молоді.

Виходячи з директив партії, в бібліотеках провели ревізії фондів, вилучили більшу частину "ворожої" літератури, натомість почалось заведення суспільно-політичної і художньої літератури зі східних областей України та з Росії. Проте одночасно поновити всі фонди бібліотек було надзвичайно складно, а то й неможливо. Наприклад, в 1946 р. навіть у Ровенській обласній бібліотеці для дітей та юнацтва не було літератури, необхідної для вивчення шкільної програми – творів Л.Українки, П.Мирного, не вистачало творів Т.Шевченка, І.Франка (ЦДАГО України, ф.1, оп.75, спр.79, арк.276). Навіть книжки цілком відданих режимові письменників потрапляли до бібліотек в обмеженій кількості. В Ужгородську окружну бібліотеку, наприклад, книга М.Островського "Як гартувалася сталь" надійшла лише в одному примірнику (ЦДАГО України, ф.1, оп.75, спр.79, арк.277).

Несприйняття українством західних областей нової системи освіти з її прокомуністичним вихованням відбивалося і на читацькій активності учнівської молоді – вона значно знизилася. Характерною особливістю в роботі бібліотек західних областей України у повоєнний період був незначний відсоток видачі політичної та науково-популярної літератури. Так, у Бережанській районній бібліотеці Тернопільської області в липні 1946 р. видали 647 книг, з яких лише 5 екземплярів з соціально-економічної літератури, 5 – з технічної і 14 – з питань літератури та мистецтва (ЦДАГО України, ф.1, оп.75, спр.79, арк.279).

Під постійним і особливим контролем партійних органів знаходилися бібліотеки вищих навчальних закладів. Після кількох чисток та перевірок книжкових фондів, здійснених у перші повоєнні роки, відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 15 вересня 1947 р. "Про покращення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах", розпочалася їх нова ревізія. Створені при вузах комісії заново рецензували підручники на предмет їх політичної благонадійності, вилучали літературу, що суперечила букві згаданої постанови. Ревізія книжкових фондів все ж виявила, що бібліотеки педагогічних вузів західних областей республіки ще "засмічені книжковою макулатурою. Серед так званих нерозроблених фондів багато політично шкідливої літератури знаходилося в Кременецькому вчительському та Львівському педагогічному інститутах" (ЦДАГО України, ф.1, оп.70, спр.733, стор.100.). Зі смертю Й.Сталіна розпочинається нова ревізія книжкових фондів бібліотек республіки. Постановою політбюро ЦК КПУ від 4 квітня 1953 р. "Про перевірку книжкових фондів бібліотек республіки" Міністерству освіти УРСР наказувалося вжити негайних заходів до

очистки діючих фондів від політично шкідливих і застарілих видань. Протягом квітня – червня 1953 р. органи цензури зобов'язані були піддати суцільній перевірці всі діючі книжні фонди бібліотек. В Україні перевірили понад 35 тисяч бібліотек, які ще до перевірки отримали зведений бібліографічний покажчик застарілих видань до 1952 р. включно, обсягом 25 друкованих аркушів (ЦДАГО України, ф.1, оп.16, спр.73, стор.31). У результаті чистки бібліотеки освітніх закладів України втратили значну кількість підручників, які потрапили до розряду "політично шкідливих", творів українських та зарубіжних письменників, наукової і художньої літератури, а молодь та учні шкіл – можливості ознайомитися з історичною спадщиною, досягненнями світової та української культури.

Український книжковий ринок уже в перші повоєнні роки заповнила політична та художня література, надіслана з Москви. Кількість цієї літератури, що надходила до магазинів «Укркнигокультторгу», перевищувала кількість книжок, що видавалася в усіх видавництвах України, як мінімум у півтора рази, а кількість політичної літератури, виданої у Москві та відправленої в західні області України, у 2 рази перевищувала кількість книг, виданих в Україні. Ця цифра стосується і художньої літератури, насамперед дитячої (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Дані про одержану літературу з Москви і видавництв України
"Укркнигокультторгом" за 9 місяців 1946 р.
(ЦДАГО України, ф.1, оп.75, спр.79, арк.322)

Від кого отримано	Отримано з Москви		Отримано від видавництв України		Всього	
	Всього отримано	Відправлено в західні області України	Всього отримано	Відправлено в західні області України	Отримано	Відправлено в західні області України
Політичної літератури	5240	1244	2408	699	7648	1943
Художньої літератури, в т.ч. дитячої	1017	271	783	269	1800	540
	526	143	281	94	807	237
Підручників	1750	179	2272	559	4022	738

Значну кількість підручників, отриманих школами західних областей України в другій половині 40-х років, становили підручники російською мовою, чим практично повністю забезпечувалися школи з російською мовою навчання. Водночас для шкіл з угорською мовою друкувалася і надходила мізерна частка необхідних посібників, а школи з молдавською мовою викладання їх майже не одержували (див. таблицю 4).

Таким чином, уже в перші повоєнні роки в регіоні були ліквідовані бібліотеки та читальні культурно-освітніх товариств, насамперед таких, як "Рідна школа" та "Просвіта". У тісному контакті з освітніми закладами

вони протягом багатьох десятиліть залишалися центрами збереження і пропаганди надбань духовної культури народу, осередками різноманітної освітньої роботи, національно-патріотичного виховання молоді.

Республіканські та місцеві органи влади в процесі реорганізації культурно-освітньої системи в краї спрямовували значні асигнування на створення в кожному населеному пункті клубів, бібліотек та інших закладів. Їх мережа невпинно зростала. На кінець досліджуваного періоду в західних областях України працювало 6364 клуби, будинки і палаци культури та 5692 масові бібліотеки (27, с.779). Діяльність культурно-освітніх закладів спрямовувалась партійними організаціями та перебувала під їх постійним контролем. Вона, як і робота педагогічних колективів шкіл, ґрунтувалася на політико-ідеологічних постулатах, істинність яких не знаходила підтвердження в реальному житті.

Таблиця 4

Дані про надходження підручників у школи
західних областей України на 1946/1947 навч.рік
(ЦДАГО України, ф.1, оп.16, спр.32, арк.151)

Області	Підручники українською мовою (в тис. шт.)	Підручники російською мовою (в тис. шт.)	Підручники угорською мовою (в тис. шт.)
Львівська	341,7	49,5	
Ровенська	332,5	13,2	
Волинська	346,6	15,2	
Дрогобицька	241,3	20,8	
Станіславська	274,4	17,8	
Тернопільська	404,6	16,7	
Чернівецька	198,3	37,9	
Закарпатська	284,4	15,6	66
Ізмаїльська	81,3	181,	
Всього	2502,1	367,9	66

Проблеми, породжені руйнуванням традиційної для краю освітньо-виховної системи і впровадженням натомість радянської, десятиліттями залишалися не розв'язаними, відбивалися на суспільно-політичному житті. Під впливом внутрішніх факторів загальнодержавного характеру (критика культу особи, згадана записка Л.Берії про становище в західних областях України, викриття антипартійної групи Г.Маленкова, В.Молотова, Л.Кагановича, зміщення М.Хрушова та ін.), як і зовнішніх (діяльність українських зарубіжних організацій, посилення контактів українців УРСР і зарубіжної діаспори, події в Угорщині та Польщі і ін.), ці проблеми то загострювались, то пригасали, але так і не були вирішені. Ми поділяємо думку І.Багряного, висловлену 1961 р.: "Характерне для сьогоднішніх настрів в Україні глибоке масове усвідомлення ганебності й згубності кремлівської денационалізаційної політики та її єдинонеділимської спрямованості, і внутрішній протест, опір цьому" (1, с.693). Це спостереження відомого українського політичного діяча та публіциста дало йому підстави для досить точної оцінки проблеми "краси людської душі" в СРСР, її пер-

спектив. "Ця тема майже неосяжна і невичерпна в радянських умовах, на тлі понад сорокарічної практики реконструкції її, душі тієї, як неосяжним є море людських страждань мільйонів підекспериментних рабів, з душею пораненою і зіщуленою, як яблуко на морозі, – писав І.Багряний. – Що душа тая велика (душа мільйонів трудівників), це так, бо навіть і понадсорокарічні страждання та більшовицьке деформування її не згубили найліпших її людських рис. І не знищили перспективи її відродження, злету її, як фенікса, з попелу комуністичного зруйнованого та на вогні спаленого Вавилону" (1, с.699). Початок такому злету людської душі уже в досліджуваній період поклали так звані десиденти. "Наша юність і молодість, наше тодішнє життя, – писав М.Вінграновський, – мало подвійну сутність: одну офіційну, казенну, для вчителів та оцінок у школі, а другу – поза школою, там, де було життя справжнє, життя реальне. Коли ця подвійність була усвідомлена, стався бунт: піднялася наша справжня сутність і відкинула оту офіційну, фальшиву" (2, с.238). Не у всіх школярів, юнаків та дівчат, у шістдесяті роки, як у М.Вінграновського, "стався бунт", але кількість тих, хто готовий був відкинути сутність офіційну, фальшиву, з року в рік зростала. Це переконливо свідчило про те, що радянська освітньо-навчальна система в регіоні, попри її значні досягнення, особливо кількісного характеру, виконати поставлені партійно-радянським режимом завдання не могла.

Таким чином, розглянута нами на широкому історичному фоні проблема шкільництва в західноукраїнських землях дає підстави для висновку, що кожен політичний режим, запроваджений у краї, спрямовував систему освіти, центральною ланкою в якій завжди виступала школа, на досягнення своїх геополітичних цілей. Так було за часів панування тут як австро-угорського, польського, румунського, чеського, так і радянського режимів. Їх шовіністична, асиміляторська політика гальмувала природний процес національного самовизначення українського етносу, консолідації його етнографічних груп в єдину націю. Лише проголошення незалежності України, її зміцнення як самостійної, демократичної й правової держави забезпечує належні умови для вільного духовного розвитку українського народу – громадян України всіх національностей. Основний Закон України гарантує не тільки "всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України", але й "вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України" (12, с.7). Таким чином, Українська держава бере під свій захист право громадян всіх національностей навчати й виховувати своїх дітей у школах з рідною мовою викладання. Зміни, що сталися в розвитку шкільництва за роки незалежності України, характеризує мережа освітніх закладів 1995/96 навчального року. В Україні діяло 21443 загальноосвітніх школи, з них українською мовою викладання – 15898, російською – 3016, молдавською – 11, румунською – 98, угорською – 63, польською – 3, англійською – 1, кримсько-татарською – 1, кількома мовами – 2352 (16, с.27). Така мережа освітніх шкіл, удосконалення якої продовжується, покликана забезпечити інтереси громадян України різних національностей в отриманні освіти, основою якої повинна стати їх національна самобутність.

Система освіти звичайно відповідає соціально-економічному устроєві держави. Коли в суспільстві розгортається політична боротьба і державний устрій захитується, це відбивається й на системі освіти. З'являються спроби так чи інакше змінити її. Тому, плануючи розбудову освіти у вільній самостійній українській державі, слід взяти до уваги соціально-політичний устрій, що існує в ній сьогодні. Крім того, щоб уникнути помилок у розбудові системи освіти, які можуть потім відбитися на подальшому розвитку нашого народу, треба використати досвід минулого і сучасного. Дуже велике значення для нас має досвід системи освіти в Україні за часів царату і часів більшовицького панування. Грунтовний аналіз цього досвіду перш за все покаже нам великі хиби в організації системи освіти, що їх мусимо уникати. Багато позитивного у розв'язанні питань про систему освіти у вільній українській державі може дати короткий, але плідний досвід організації української школи в період 1917–1923 рр., коли наш народ з великим ентузіазмом розбудовував свою національну культуру взагалі і національну школу зокрема, досвід організації українського шкільництва та української системи освіти в західноукраїнських землях у період австрійської, а згодом польської окупації. Крім того, цінним може виявитися також досвід систем освіти в країнах Західної Європи, в якому можна знайти багато позитивного і корисного, хоча, звичайно, не можна просто копіювати цей досвід і розвивати свою систему освіти за якимось західним зразком. Як уже зазначалося, система освіти повинна відповідати передусім соціально-політичному устроєві держави, а також психології народу та його національним традиціям. У всьому цьому український народ має свої відмінності, що відрізняють його від інших народів, тому створення сьогодні нової системи освіти в Україні потребує глибокого історичного аналізу проблеми, вивчення та узагальнення досвіду минулого українського шкільництва.

Література

1. Багрянний Іван. Публіцистика. Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе. – К.: Смолоскип, 1996. – С. 693.
2. Цит. за: Баран Володимир. Україна 1950–1960-х рр. – С. 238.
3. Бойко Ю. Книжкова продукція в СРСР 1917–1952 рр. //Розбудова держави. – Ч.IV, зима 1954/55 рр. – С. 23.
4. Бойко М.Ф. Радянський лад забезпечив розквіт народної освіти в Закарпатті //Радянська школа. – 1955. – № 6. – С. 16.
5. Див.: Герегова С., Марусик Т. Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. ХХ ст.) // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 101.
6. Детальніше про місце і роль освітньо-виховних проблем в діяльності західноукраїнських партій див.: Грицюк Ф.Ф. Українська школа в контексті етнополітики міжвоєнної Польщі. Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. – К., 1998.
7. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К., 1991. – С. 25–26.
8. Дзерович Ю. Педагогіка. – Львів, 1937. – С. 57.
9. Енциклопедія українознавства. – К., 1995. – Т.3. – С. 944.

10. Зінкевич О. Обличчям до школи в Україні // Смолоскип. – 1952. – Ч.2. – С. 1.
11. Коляска І. Освіта в Радянській Україні. – Торонто, 1970. – С. 43–44.
12. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К. – 1996. – С. 7.
13. Див.: Культурне життя в Україні. Західні землі (Документи і матеріали) 1939–1953 рр. – К., 1995. – Т.1. – С. 150.
14. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – К.: Політвидав, 1972. – Т.25. – С. 258.
15. Літопис УПА. – Торонто, 1980. – Т.8. – С. 38.
16. Мережа та контингенти загальноосвітніх навчально-виховних закладів України на початок 1995/96 навчального року. Статистичний бюлетень. – К., 1996. – С. 27.
17. Накази Командування Української Повстанської Армії. – Івано-Франківськ, 1992. – С. 21.
18. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1973. – С. 24.
19. Пяньківський К. Роки німецької окупації 1941–1944. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто. –1983. – С. 359.
20. Детальніше про просвітницьку діяльність церкви в західноукраїнському регіоні у 20–30-х рр. ХХ ст. див.: Перевезій В.О. Просвітницька діяльність Української греко-католицької церкви у 20–30-х рр. ХХ ст. – К., 1998.
21. Прикарпаття під прапором Рад. – Ужгород. – 1989. – С. 48.
22. Рідна школа в 1937–38 рр. //Рідна школа. – 1938. – Ч. 23–24. – С. 385.
23. Русова С. Націоналізація школи //Рідна школа. – 1992. – № 2. – С. 59.
24. Серед новітніх видань, в яких аналізується діяльність згаданих товариств, слід назвати: Савчук Борис. Український Пласт. 1911–1939. – Івано-Франківськ: Лілея, 1996.
25. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення.– Івано-Франківськ, 1992.
26. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.). – Івано-Франківськ, 1994. – С. 98.
27. Торжество історичної справедливості.– Львів, 1968. – С. 734–735.
28. Третій з'їзд учителів Української РСР 18–19 червня 1968 року. – К.: Радянська школа, 1969. – С. 163.
29. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К., 1997. – С.160.
30. Франко І.Я. Зібрання творів в 50-ти томах. – Т. 44, кн. 1. – С. 207, 190.
31. Цепенда І.Є. Українська національна освіта в Західній Україні 1919–1939 рр. Автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук – К., 1993.
32. Шудря К. Мова в бутті українського народу //Розбудова держави. – К., 1995. – № 4. – С. 13.
33. Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоснні роки: світло і тіні. – К., 1995. – С.17.

ЕТНОС, МЕНТАЛЬНІСТЬ

Тарас Ткачук, Ігор Кочкін

СВІТОГЛЯД ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН ГАЛИЧИНИ, ПОДІЛЛЯ І БУКОВИНИ (ЕТАПИ В-II – ПОЧАТОК С-II)

Трипільська культура, що в період мідно-кам'яного віку (енеоліту) займала значну територію України, Молдови і Румунії, є унікальним явищем в історії стародавнього населення півдня Центральної і Східної Європи. Весь тривалий, майже півторатисячолітній період існування трипільського населення видатна дослідниця цієї культури Т.С. Пассек поділила на три етапи (ранній – А, середній або розвинутий – В і пізній – С), причому етапи В і С мають свої періоди (фази). Хронологічні рамки етапу В-II, з якого ми починаємо аналіз, окреслюються за даними радіовуглецевого датування 3200-3000 рр. до н. е., (калібровані дати складають 3990-3750 рр. до н.е.). Для етапу С-I – γ-I радіовуглецеві дати сягають 3000-2800 (2750) рр. до н.е., а калібровані – 3750-3580 (3530) рр. до н.е. Нарешті, тривалість етапу С-II – γ-II за радіовуглецевим датуванням визначається часом між 2800-2500 (2750-2400) рр. до н.е., а калібровані дати цього етапу – 3580-3245 (3530-3175) рр. до н.е. (33, с.4).

Серед низки проблем, які хвилюють фахівців уже понад сто років, тобто від часу відкриття трипільської культури, чільне місце займає проблема світогляду її носіїв. Зв'язані з нею питання розглядалися в багатьох працях. Завдяки їм досягнуті важливі результати, які дозволяють наблизитись до розуміння цінносних орієнтирів і пріоритетів людей епохи енеоліту.

Однак, усі ці дослідження стосуються переважно спільних для всіх локальних груп уявлень¹. У вивченні світогляду стародавніх землеробів і скотарів Трипілья-Кукутені назріла необхідність виділити із загального пласту уявлень, втілених у посуді з його орнаментациєю, глиняних скульптурках тощо, локальні відмінності у світобаченні тогочасного населення. Пропонована стаття є спробою саме такого підходу. На нашу думку, системний аналіз трипільсько-кукутенської “міфології та космогонії” є поки що передчасним, тому в статті висвітлюються лише деякі аспекти цієї багатогранної проблеми. Причини цього, як, наприклад, і в асирології, полягають, за висловом А.Оппенгейма, в характері джерел, які дійшли до нас, а також у наявності бар'єрів концептуального характеру (32, с.136).

¹ Винятком є хіба дослідження О.В.Цвек, присвячене світоглядіві ареалу культурно-історичної спільності. (Див. Цвек О.В. Релігійні уявлення населення Трипілья // Археологія. – 1993. – №3. – С.74-90).

Для виділення у трипільсько-кукутенському світогляді загального і локального будемо послуговуватися двома підходами – порівняння та співставлення. Порівняльний метод націлений на пошук спільного, а окреме, специфічне при цьому залишається поза увагою дослідників. Такий підхід охоплює аналіз різночасового (діахронного) матеріалу.

Співставлення ж, навпаки, ґрунтується тільки на одночасовому (синхронному) матеріалі, намагаючись вивчити те, що розрізняє кожен традицію або групу традицій. Цей метод боїться подібності і штовхає на нівелювання індивідуального та провокує підміну чужого своїм. Послідовне визначення контрастів і різниць “свого” і “чужого” лежить у основі співставлення (39, с.40-41).

Досягнути бажаного ми зможемо, вивчаючи окремі локально-хронологічні групи Трипілья. Отож, окреслимо місцезнаходження тих груп, матеріали яких залучено до роботи.

Пам'ятки першої фази (етап В-II) шипинецької групи (типу Незвисько-III¹) займали значну територію, кордони якої сягали на півночі ріки Горинь (Бодаки) (56, с.221-227), на сході – району сучасного міста Кам'янець-Подільський (Голосків) (11, с.68-69) і нижче від Хотина (Коновка, ур.Пущита) (52, с.42-52).

Поселення класичного шипинецького типу етапу С-I (другої фази розвитку) знаходились на території Буковини, Галичини, Поділля і румунської Молдови (?). Вони займали верхнє Подністров'я (Марківці, Більшівці (2-й шар) (34), Поділля (Більче Золоте Сад-II) (64, с.1-89; 65, с.63-96). На сході кордон цієї локальної групи проходив у районі м.Кам'янець-Подільського (Ходоровці) (10, с.170). На Буковині до неї належали поселення Шипинці Б (60), Хрещатик (63, Tafel.38. 5a, 5b), Дорошівці, Магала, Рингач, Бабино²). В румунській Молдові шипинецькі матеріали маємо на поселеннях Трушешті, Стінча Стефанешті, Ріпічені Гура – Гістопулуй (62, р.135-222).

На третій фазі (кінець етапу С-I) територія, яку займали шипинецькі пам'ятки, зменшилась. На півдні, в районі сучасного міста Хотин, їх замінили поселення бадражського типу (Коновка, пл. 1, 2) (52, с.48-51. Рис.6). Можливо, в цей час трипільські племена відійшли з правого берега Верхнього Дністра (у районі м.Галич). До цього часу відносяться такі пізньошипинецькі пам'ятки як Більче Золота Вертеба-I (61, Tabl.X) та Блищанка – ур.Горби (20, с.77-98).

Традиції в орнаментуванні посуду цих поселень на початку етапу С-II стали однією зі складових створення кошиловецької кераміки.

Кошиловецька група займала територію дещо меншу, ніж шипинецька. Західний її кордон пролягав рікою Гнила Липа (Більшівці, 3-й шар) (34), північний – у районі поселення Семенів – Зеленче (44, с.104-110), західний – біля села Козина (31, с.39.). Південна межа, мабуть,

¹ Висловлюємо подяку К.К.Черниш за дозвіл ознайомитися з колекцією з Незвиська. Водночас висловлюємо подяку куратору колекцій з Більчі Золотої Єві Роок за можливість ознайомитися з колекціями цієї пам'ятки.

² Матеріали зберігаються в фондах Чернівецького обласного краєзнавчого музею та Чернівецького університету.

проходила Дністром і сягала подекуди його правого берега (поселення Кунисівці) (17, с.180) (рис.1).

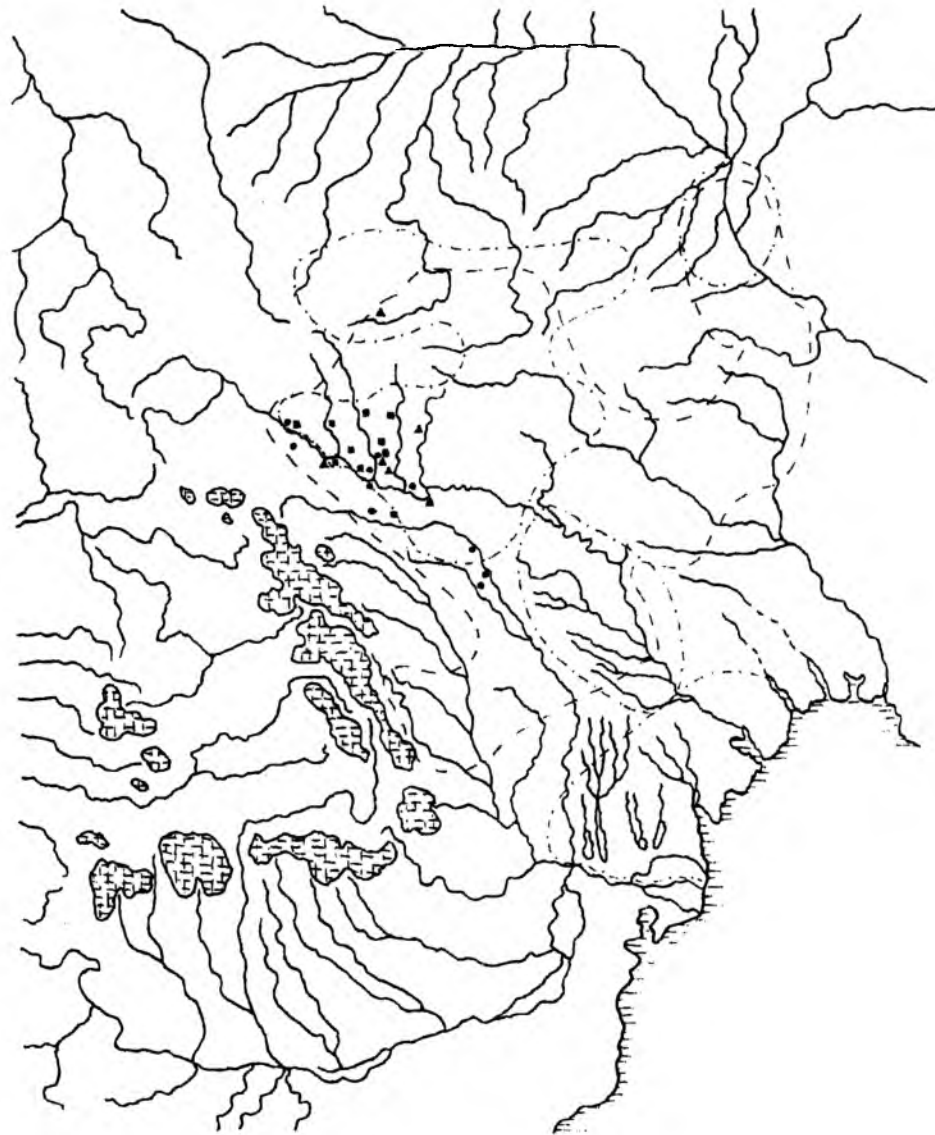

Рис.1. Місця знаходження пам'яток шипинецької та кошиловецької груп.

Умовні позначення:

- - Територія, яку займала трипільська культура на етапі В-II – С-I – γ-I.
- - Територія, яку займала трипільська культура на етапі С-II – γ-II.
- ▲ - Пам'ятки етапу В-II.
- - Пам'ятки етапу С-I (шипинецька група).
- - Пам'ятки етапу С-II (кошиловецька група).

Як відомо, трипільсько-кукутенська культурно-історична спільність генетично належить світові давньобалканських неолітичних культур (19, с.179-196; 57, Р.61-68). В їхньому середовищі

спостерігається неймовірний рівень розвитку знакотворення. Причому, тут, як зазначає В.М.Топоров, відбувались такі різноманітні явища, як перекодування, сміливі переключення, перескоки, створення перехідних від знакових до предметних моделей, а також сіток ототожнень, співвідношень, трансформацій тощо.

Для давньобалканських нео-енеолітичних культур VI-III тис. до н. е. провідну роль відіграли знаки типу "символ" (за Ч.Пірсом) (26, с.196-198), і це, на думку того ж В.М.Топорова, свідчить про актуалізацію найбільш глибинних і інтенсивних духовних змістів. Як важливий аргумент на користь цього, вчений наводить вживання дописемних знаків на сакральних предметах, на посуді, на скульптурках і т.ін. Цивілізації, як відомо, писемність вживали з суто утилітарною метою. Із відкриттям "знаковості" як особливої сфери буття і проникненням у цю сферу символічного пов'язана величезна для свого часу глибина релігійних ідей, їхня інтенсивність та масштабність (49, с.89).

Загальні орнаментальні схеми "обертового стилю" з постійним повторенням "піднять" та "падінь" інтерпретуються фахівцями як втілення ідеї безперервного руху: "Семантика мотивів цього стилю укорінена в космічному світогляді землеробських племен", – зазначав з цього приводу Є.Ю.Кричевський (22, с.78). Такими схемами зображували колообіг часу, життя, неба із запасами води, зміни сезонів тощо (22, с.77; 40, с.43; 41, с.149).

Дослідники дійшли висновку, що орнамент не тільки прикрашав посуд, а з'єднував знаки, які мали певний зміст (14, с.7).

На нашу думку, досягненням "символічного усвідомлення знаку" (за Р.Бартом) (4, с.247-248) є правильна інтерпретація певної кількості знаків типу "ікон" (за Ч.Пірсом) (26, с.184-192): хвилясті та спіралеподібні фігури – символи змії (6; 8), води-неба-верха, землі (22, с.77), небесно-сонячного дракона (15; 18, с.20-34); сегменти – символи місяця (9, с.4-5; 40, с.30), які були пов'язані з собаками і рослинами (48, с.15-16); концентричні кола – астрономічні символи (9, с.4-5); вертикальні ряди рисок та нахилені лінії – символи води і дощу (41, с.198); лінзоподібні знаки – символи зерна в томашівській групі (13, с.47). Встановлено зв'язок між символами змії (води) – жінки – неба (води) (40, №1. – С.37); зображеннями тварин, які вважаються малюнками собак (7, с.194-204; 40, №2, с.26; 25, с.159) та биків (7, с.229-233; 28, с.82-83; 25, с.160), які, деколи, були поєднані з місяцем (25, с.156).

Свого часу Б.О.Рибаків висловив гіпотезу, що на вертикальному поділі орнаментальних схем посуду відображені уявлення про багатоярусність світу (41, с.193-198).

У результаті вивчення порівняльним методом елементів трипільсько-кукутенського орнаменту (дрібних перемінних знаків, які можна легко вилучити із загальних схем розпису, при цьому їх не порушуючи) стало очевидним, що в їхній основі лежить невелика кількість простих знаків, своєрідних першоелементів знакових систем, іншими словами – базових знаків. Вперше вони в повному обсязі з'явилися на мальованому посуді раковецької групи (42, с.91): Раковець (36, с.142-148),

Флорешти-V (46, с.58-72), Станіславка, Немирівське¹) – і надалі складала ту основу, на якій ґрунтувалося створення нових знаків, які здебільшого були об'єднанням простих графем між собою.

До базових (семантичних маркерів, за М.Бірвішем) можна зарахувати такі знаки: чорні (рідше червоні) кола, бордюри у вигляді горизонтальних ліній, лінзоподібні вертикальні (іноді горизонтальні) чорні (рідше червоні) овали, хвилясті стрічки або лінії, кола з хрестами всередині, місяцеподібні фігури, вертикальні групи невеликих горизонтально розташованих рисок.

Гіпотетично можна допустити існування, окрім цих 7 знаків, ще 5 графем, які на доступному ранньому матеріалі (початку В-II) маємо лише в поєднанні з іншими. Це медальони з напіввалами всередині, вертикальні поодинокі лінії (або групи вертикальних ліній), групи нахилених ліній, чотирикутники, вертикальні стрічки, фланковані вертикальними напіввалами.

Отже, маємо 12 базових знаків, вживання яких визначало динаміку розвитку всіх знакових систем Трипілля-Кукутені принаймні двісті років. Це, з одного боку, говорить про те, що прості графемі (символи води, змії, місяця, дощу, зерна як “знак предків” володіли високим ціннісним статусом в очах населення того часу, а з іншого – свідчить, що існували традиції передачі цих знаків від покоління до покоління (на етапах В-II, С-I – γ-I) (рис.2).

Рис.2. Базові знаки (семантичні маркери) знакових систем мальованого посуду.

Вивчення статистичних показників вживання простих знаків (першоелементів) показало, що наприкінці етапу С-I – γ-I в більшості знакових систем Трипілля-Кукутені почались суттєві зміни.

На посуді кукуетських (Варварівка-XV, Шури-I) і бадражських пам'яток межиріччя Прута і Дністра (Старі Бадражі, Ханкауци-I) та Середнього Подністров'я (Коновка, пл. 1, 2) домінуюча на попередніх етапах місячна символіка (сегменти, чорні кола, овали з напіввалами всередині) зникає, або ж кількісно є дуже незначною. Натомість, панівною стає символіка змії – води.

Знакові зміни відображають важливі історичні події того часу. У межиріччі Південного Бугу і Дніпра в цей час зникає томашівська локальна група, на Середньому Побужжі – чечельницька. Як уже зазначалося, зменшилась територія, яку займала шипинецька група. Петренська група, якщо кукуетські та бадражські пам'ятки не виділяти в

окремі локальні формування, продовжує своє існування в дуже трансформованому вигляді. Можливо, це порушення стабільного життя трипільсько-кукутенських общин було пов'язане з глобальними кліматичними змінами, які викликали посуху. Як зазначає С.І.Бараш, у період від 4000 до 3000 рр. до н.е. клімат на території теперішньої України ставав прохолодним і сухим (3, с.11). Більшість дослідників теж схиляються до висновку, що наприкінці неоліту і в бронзовому віці клімат був сухіший ніж тепер, хоча це питання лишається дискусійним (12, с.18). Саме цим, на нашу думку, може бути пояснена та посилена увага, яка приділялась у знакових системах символіці змії-води.

Цікаво, що зміни домінантів знакових систем не торкнулись пам'яток Верхнього Подністров'я. Спостереження над орнаментациєю посуду з Варваровки-XV дозволяють побачити на ній впливи з боку пізньошипинецьких розписів, особливо характерних для Більчі Золотої Вертеби-I, що дає підстави синхронізувати ці пам'ятки (рис.3). Щоправда у розписах посуду з Варваровки-XV домінують знаки змії-води, натомість на посуді з Більчі Золотої Вертеби-I переважають діагональні стрічки, хоча знаки змії-води тут входять до трійки найчастіше вживаних знаків.

Подібна картина спостерігається на посуді кошиловецької групи (етап С-II), де панують видовжені прямокутники, тоді, як на синхронних бринзенських поселеннях Середнього Подністров'я (Жванець, Вихватинці-I, II) та Причорномор'я (Усатове, поховання усатівського типу) беззастережно домінують знаки змії-води.

Кількісне зменшення знаків-ікон води на розписах пізньошипинецьких і кошиловецьких посудин, очевидно, можна пояснити тим, що ці групи являли собою периферію трипільсько-кукутенської ойкумени, яка вживала мальований посуд. А як доводить Ю.М.Лотман, периферія здатна консервувати ті явища культури, які в центральних (ядерних) її структурах вже давно зникли (24, с.17). З іншого боку, прогресуюча посуха могла торкнутися цього регіону не настільки, щоб аж викликати підвищення інтересу до символіки змії-води у знакових системах цих пам'яток.

Отож, у вживаннях архаїчних базових знаків у пізньошипинецьких розписах радикальних змін не відбулося, тоді як реакція на кризові явища, що вразили всю трипільсько-кукутенську спільноту, в їхніх знакових системах все ж таки помітна. Вона проявилась навіть у зростанні кількості знаків, які малювали на посуді цього часу. Якщо, скажімо, співвідношення загальної кількості знаків до чисельності столового посуду, на який вони наносилися, у середині етапу С-I складає в Ходоровцях – 0,5, в Більчі Золотій Парк -II – 0,5, в Шипинцях Б – 1, то наприкінці С-I, приміром, у Більчі Злотій Вертеби-I – уже 1,5. Аналогічне зростання загальної кількості знаків спостерігається наприкінці існування томашівської групи (Майданецьке), а трохи пізніше на пам'ятках бадражської ступені (Старі Бадражі і, особливо, Ханкауци-I).

Зростання знакотворення, у середовищі трипільсько-кукутенської суспільності, в контексті кризових явищ можна, розглядати, таким чином,

¹ Розкопки М.М.Шмаглія та М.Ю.Відейко. Матеріали зберігаються в фондах інституту археології НАН України. Висловлюємо подяку М.Ю.Відейко за можливість ознайомитися з матеріалами цих поселень.

як спроби магічно вплинути за допомогою малювання знаків на події, повернути ту стабільність і порядок, що їх мали предки.

Окрім збільшення кількості знаків на мальованому посуді пізньошипинецьких пам'яток помітне ще одне загальне для трипільсько-кукутенської орнаментики кінця етапу С-I явище – частіше порівняно з попередніми розписами (етапу В-II, початку і середини С-I) використання червоної фарби. Наприклад, на посуді з Незвиська-III (етап В-II) червоною фарбою (разом з чорною) розмальовано 37,8% посуду. Кераміка з Шипинець Б (середина етапу С-I) має 37,7% розписів, виконаних червоною і чорною фарбами. Наприкінці С-I посуд з Більчі Золотої Вертеби-I уже на 62,7% розмальований червоними і чорними фарбами.

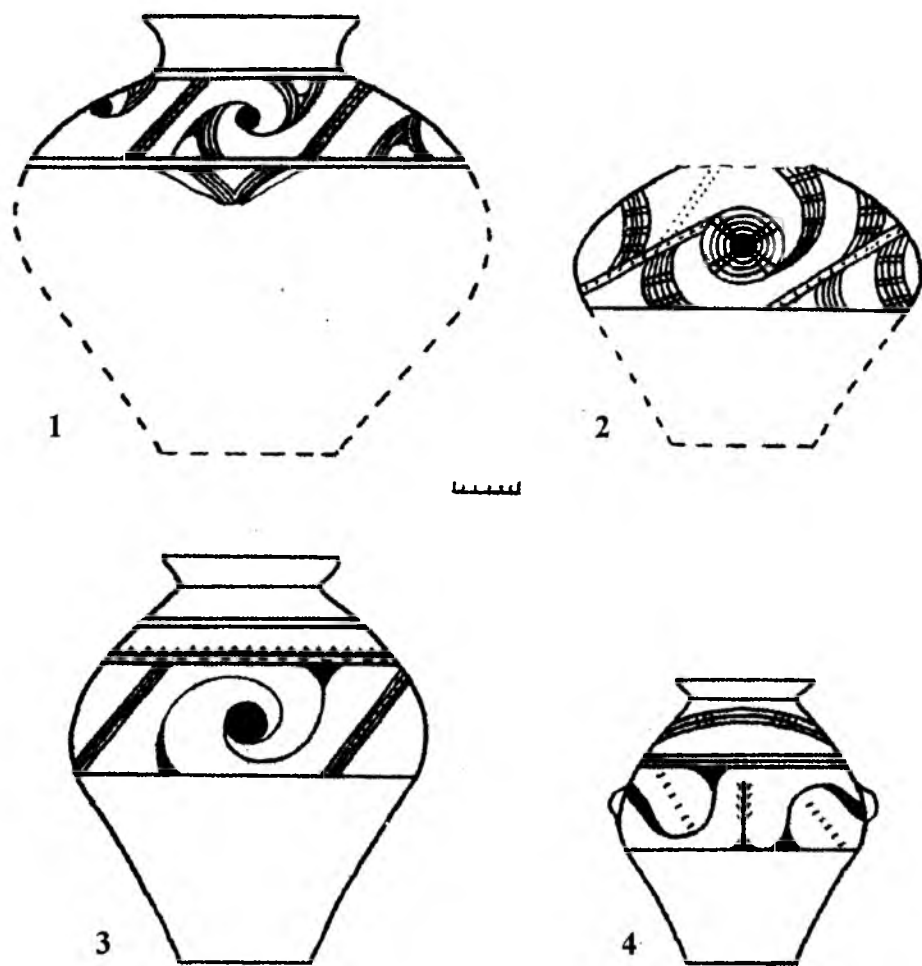

Рис. 3. 1, 2 – посуд з поселення Варваровка XV з пізньошипинецькими елементами у розпису; 3, 4 – пізньошипинецький посуд.

Якщо взяти до уваги, що червона фарба до етапу В-II вживалася в орнаментуванні дуже часто, а пізніше, на етапах В-II та середини С-I – γ -I, її в оздобах сильно поменшало, то зростання її ролі на мальованому посуді можна розглядати як відродження давніх традицій. У нашому регіоні це

єдиний приклад з великого комплексу “ренесансних явищ”, які добре помітні на посуді кінця етапу С-I – γ -I і С-II – γ -II кукутенських, бадражських, бринзенських поселень, а також генетично пов'язаних з ними локальних груп (45, с.91-100). У нашому випадку деякі з них з'явилися на кошиловецьких пам'ятках в результаті впливів з боку бринзенської групи.

Відомо, що червоний колір у більшості традиційних культур був знаком якогось вищого смислу, пов'язаного з надлюдськими космічними енергіями (47, с.37, 55-56). Він є прикметою – ознакою замовлянь – націлених на захист і досягнення бажаного результату магічних дій (38, с.134,136). Тому частіше вживання червоного кольору в орнаментіці можна розглядати як збільшення наприкінці етапу С-I – γ -I магічної діяльності, яка через кризові явища того часу стала необхіднішою, ніж будь-коли. Значною мірою за допомогою рисунків, виконаних і знаково відміченою червоною фарбою, які, правдоподібно, були складовими ритуальних дій, вирішувалося головне завдання – виживання колективу. Адже ритуальні (і магічні) дії ставали найбільш інтенсивними тоді, коли загроза безпеці була максимальною (цьому станові, зазначає В.М.Топоров, відповідає крайня ступінь негативних емоцій – турбота, пригніченість, сум, відчай, страх, жах). Ритуал, власне, призводив до оптимального стану і його супроводжував вибух позитивних емоцій – радість, захоплення, відчуття повного переживання Світу, свободи тощо (47, с.17). Хаос зникав і встановлювався порядок, якому якнайкраще відповідав порядок орнаментальних форм.

Уже згадувалося, що відповідно до гіпотези Б.О.Рибакова, ярусність трипільсько-кукутенського орнаменту (особливо на етапі С-I – γ -I) втілювала уявлення людини про багатоярусність світу. Поглянемо на мальований посуд шипинецької групи в світлі цієї гіпотези. І розпочнемо аналіз з грушоподібного посуду. Його покоришки, за гіпотезою Б.О.Рибакова, символізували “верх-небо”. Знаки, якими маркувались їхні верхні частини, є дуже характерними (рис.4). Тут дуже часто малювали хрести, вільні поля яких зафарбовували чорною барвою. Такі покоришки властиві були тільки шипинецьким керамічним комплексам. Хрести на них персоніфікували “центр”. А символіка “неба”, як зазначав М.Еліаде, невід'ємна від символіки “центра” (53, с.173). Отож, символіка “верху – неба – центра” мала найвищий статус. Для давньої людини віднайдення (маркування) центру прирівнювалося до творення світу. Це викликало природне прагнення жити якомога ближче до нього. Тому велика кількість “центрів”, неоднорідність і мінливість картини світу становить відмінну рису традиційних суспільств (54, с.35). Як можна бачити, подібні уявлення у населення шипинецьких пам'яток не були винятком.

Таким чином, “центр” у свідомості трипільців був найстарішою частиною світу. Про це свідчать архаїчні базові знаки, нанесені зверху шоломовидних покоришок (хрести в колах, лінзоподібні овали) або поряд з ними (хвилясті стрічки, лінзоподібні овали, групи навскісних чи вертикальних ліній) (рис.4, а, б).

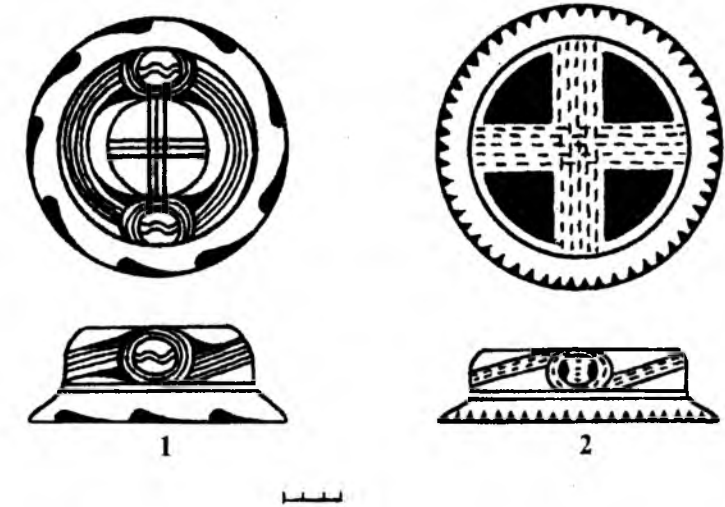
Наповнення посуду через горловини теж пов'язувалося з символікою "центра". Адже початок творення світу, боротьба з хаосом потребувала неймовірної кількості енергії (їжі), яка була в центрі (середині) посуду.

Широкі яруси розписів грушоподібного посуду розташовані нижче, віддаленіше від "верха-центра", тобто ближче до "хаосу". Це вимагало більше "сили" для знаків, які тут зображались. Можливо, цим пояснюються великі їх розміри в даних зонах. На відміну від статичних у переважній більшості "верхів", знаки в нижніх широких зонах динамічні. Особливо добре це помітно, якщо дивитись на посуд зверху. Магічною функцією широких ярусів розпису, нанесених посередині грушоподібних (і біконічних) посудин з великими знаками, підпорядкованими певному ритмові, була охорона "центру" від хаосу докільця (рис.4.5).

Як уже зазначалося, кількість орнаментальних рапортів, що дорівнювала чотирьом на схемах "tangentialkreisband" і тангентних композиціях, Б.О.Рибаков інтерпретував як зображення ідеї часу і чотирьох напрямків світу. Однак саме на шипинецьких розписах такий принцип розташування оздобних одиниць, як правило, у вигляді великих чорних кіл, пелюсток, що заходять один за другий, кіл в метопах тощо, часто порушувався, що є характерною прикметою орнаментики цих пам'яток. Приміром, із 17 посудин Шипинець Б, розмальованих схемою "tangentialkreisband", на восьми маємо 6 таких елементів, на п'яти – 7, на двох – 9, на одному – 5, ще на одному – 8. На посуді з Більчі Золотої Вертеби-І з 29 посудин на вісімнадцяти посудинах маємо 4 елементи, які повторюються, на дев'яти – 5 таких елементів, на двох – 6.

Зараз важко сказати, яке значення мала кількість цих елементів для населення того часу. Як ми бачили, з середини етапу С-І до його закінчення прослідковується тенденція до зменшення елементів широкого ярусу до чотирьох. Окрім цього, наприкінці С-І в Більчі Золотій Вертеби-І у цих зонах схем "tangentialkreisband" розташовувались знаки у вигляді нахилених стрічок, деколи разом із зображенням тварин (собак). Тут трапився також один символ змії-води. Між великими елементами у вигляді "пелюстків" у широкому ярусі посудини з Більчі Золотої Вертеби-І маємо малюнок рослини (дерева). Появу дрібних перемінних знаків у розписах цих ярусів можна розглядати, на нашу думку, як загальну тенденцію розвитку знакових систем Трипілля-Кукутені, яка спостерігається в цей час в орнаментіці Валя Лупулуй-ІІ, Варваровки-ХV та Шур-І.

Традиції малювання знаків у широких зонах серед схем "tangentialkreisband" збереглися на посуді ранніх (?) кошиловецьких пам'яток. Зокрема, зображення дерев разом із символами місяця маємо на грушоподібній посудині з Блищанки. Біконічний посуд, на відміну від грушоподібного, не накривали покоришками. Тому знаки, наближені до символіки "верха-неба", малювали докола горловини посуду – "центра". Інтенсивне маркування цих зон є ще однією характерною відмінністю шипинецької традиції від петренської, чечельницької і, пізніше, кукуетської, де графем біля горловини біконічних посудин значно менше.

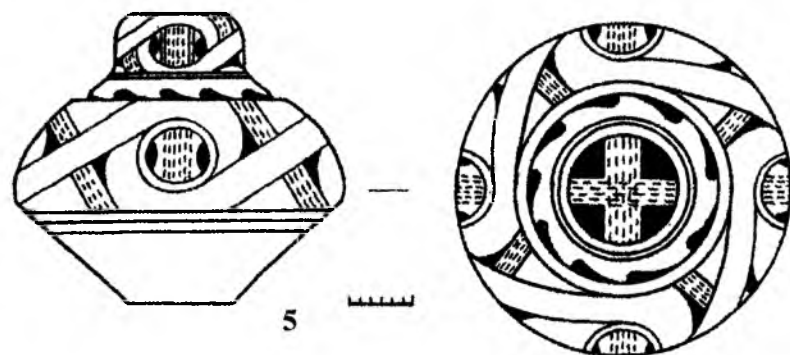

	1							2	
								2	
	1	2						1	1
							2	1	
	1								
						1		1	
		1							
									1
		1	1	1	1				

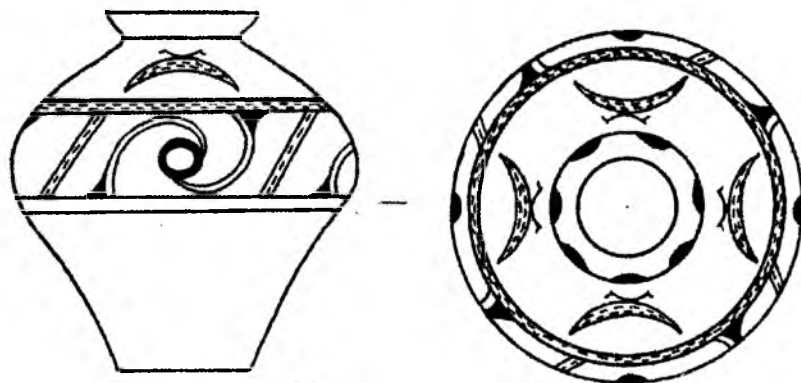
Рис. 4а. 1, 2 – покоришки грушоподібного посуду з шипинецьких поселень; 3 – знаки на покоришках грушоподібних посудин з поселення Незвисько-ІІІ (етап В-ІІ).

	3			2				1	
	1								
					1				
	2								
				2					
					1				
—	2	1	1				1		1

4

5

6

Рис. 46. Знаки на покритках грушоподібного посуду з Більчі Золотої Вертеби (етап С-І) (нижній горизонт).

13	4	1	1	1	1	1
1	1	1	1	1	1	1
1	1	1	1	1	1	1
1	1	2	1	1	1	1
2						

1

4	2	1	1	1	1	1
2	1	1	1	2	1	2
1	1	1	1	1	4	1
1	1					

2

Рис. 5. 1 – знаки другого ярусу біконічного мальованого посуду з Незвисько-III (етап В-II); 2 – знаки другого ярусу біконічного мальованого посуду з Коновки (ур. Пуцита) (кінець етапу В-II).

Спостереження над шипинецькими знаками, якими маркували “верх-небо”, показали, що, хоча основні графеми належали до архаїчних базових знаків, які завдяки цьому мали особливий ціннісний статус, сама їхня кількість у цих зонах на різночасовому посуді була неоднаковою. На етапі В-II (Незвисько-III) тут домінували бордюри з горизонтальних червоних або чорних ліній (29 знаків – 59,1% від усіх знаків зображень у цих місцях). У чотирьох випадках вони були об’єднані з вертикальними лінзоподібними овалами. Друге місце за кількістю вживань поділяли лінзоподібні овали та хвилясті стрічки (кількість кожного з них становить 8 знаків – 16,3%).

Два лінзоподібних овали намальовано поряд зі знаками місяця, а один – з хвилястими стрічками. Останні ж, зі свого боку, у двох випадках

об'єднані з чорними колами, а в одному – зображені поряд з лінзоподібним овалом.

Знаки місяця посідають четверте місце. Маємо 6 таких графем (12,2%). Біля них два рази зображені лінзоподібні овали (рис.5.1).

Наприкінці етапу В-II (поселення Коновка, ур.Пуцита) широкі бордюри з горизонтальних ліній на біконічному посуді майже зникають. Виняток становить лише одна посудина з червоним бордюром.

На біконічному посуді цього поселення в зонах “верху” домінують різні фігури, утворені хвилястими стрічками – 17 знаків (53,1%). Вони часто поєднані з чорними колами, які здебільшого завершують загнуті вверх кінці цих фігур.

У п'яти випадках хвилясті знаки поєднані або намальовані поряд із колами. На одній посудині у верхньому ярусі, у зоні “верха-неба”, поряд із фігурами, утвореними хвилястими стрічками, зображені тварини (собаки). Друге місце серед знаків у верхніх ярусах розписів кількісно займають різні вузькі бордюри, заповнені трикутниками, групами вертикально розташованих рисок тощо (8 знаків – 25%).

Вертикальні лінзоподібні овали, поєднані хвилястими стрічками – знаками води, на посуді Коновки (ур.Пуцита) трапились п'ять раз (15,6%). У розписах цього поселення знаки місяця (“верх-небо”), мабуть, не маркували (рис.5.2).

На етапі С-I (Шипинці Б) у зонах “верха-неба” найбільше спостерігається лінзоподібних овалів (7 знаків – 28%). П'ять із них намальовані поряд із тваринами (собаками). Маємо також чотири різні вузькі бордюри.

Хвилясті стрічки – символи води (вони зустрічаються чотири рази – 16%) посідають 3-є місце серед знаків, якими маркували “верх-небо” на розписах цього поселення. Далі за кількістю ідуть графема місяця. Слід відзначити, що саме на етапі С-I є знаки – ікони рослин, намальовані на вузьких бордюрах, які відділяють зони “верха-неба” від “низу”, що дозволяє інтерпретувати їх як символи “землі-поверхні”. Всього на посуді з Шипинець Б у цих місцях зустрічаються три таких знаки, два з яких намальовані поряд із тваринами (собаками). Цікавим є також те, що на “землі-поверхні” в одному випадку розташовані знаки у вигляді драбин, які поєднують світи – “землю” і “верх-небо-центр”. Символами місяця (3 графема – 12%) на цьому посуді маркували “небо-верх” (рис.6.1).

Зони “неба-верха” на біконічному посуді з Більчі Золотої Вертеби-I (кінець етапу С-I) позначали переважно знаками води-змії у вигляді коротких хвилястих ліній або, рідше, стрічок (11 знаків – 26,1%). П'ять з них на кінцях мають чорні кола.

В одному випадку поряд з ними під ручками були намальовані лежачі серпанки місяця. Самі знаки місяця в цих місцях трапляються досить часто (11 знаків – 6%). На одній посудині поряд із серпанками намальовані тварини (собаки). Лінзоподібних овалів, на відміну від більш раніших розписів, маємо небагато – всього чотири (9,5%) (рис.6.2).

Створюючи і розглядаючи оздоблення посуду, людина ніби ставала над часом, переносилась подумки у минуле, до початку світу. У

такий спосіб вона прилучалася до творення Світу (55, с.36). Космогонічний акт (розпис посуду) визволяв неймовірну енергію життя і родючості, яка знаходилась в “центрі” – середині посуду.

Ця енергія була не тільки у їжі (зерні, молоці, воді тощо), а і в предметах, які клялися у біконічному посуді.

Досить згадати скарб з Городниці-II (50, с.279. Табл.ХІІ. Рис.63-68) або глиняні жіночі скульптурки в грушоподібній посудині з Бернашівки, сусідньої з шипинецькими петренської пам'ятки.

Космогонічний акт визволяв “небо”, марковане місяцями, з величезними запасами вологи (води, дощу, туману тощо), яку символізували, іноді, великі двоголові змії, а також землю, порослу деревами, й сили, які охороняли “центр”, “небо” і “землю” від зазіхань хаосу, тобто від некосмогонізованого оточуючого середовища. Зв'язок між світами здійснювався через драбини, які поєднували небо і землю. Цей зв'язок, правдоподібно, підтримували тварини (собаки), яких зображено як на “небі-верху”, так і на широких ярусах розписів “низу”.

Зображення місяців, рослин, змії збереглося й на ранніх пам'ятках кошиловецької групи (Кошилівці Обоз, Блищанка).

Верхнім ярусам розписів біконічного посуду тут відповідають розписи великих зрізано-конічних мисок, розмальованих композиціями, що нагадують цифри “8”, а також менших за них мисок, які мають на собі зображення дуг, що заходять одна за одну, – так звані “комети”.

На етапі В-II великі миски мали переважно два великі овали, розташовані один навпроти одного, і два менші, намальовані за тим же принципом, а також по два малі овали, зображені з обох боків. Таким чином, розписи мисок творило вісім овалів.

Інколи найменші овали на мисках відсутні, і тоді їх загальна кількість дорівнює чотирьом. У великих овалах, як правило, розташовували хвилясті стрічки – знаки води, рідше місяці – знаки неба. Деколи такі знаки малювали і в менших овалах (рис.7).

Означені схеми розпису є дуже архаїчними. Їх маємо вже на початку етапу В-II, наприклад, у Раковці (36, вклейка. Рис.3. 1а, 1б. Рис.5.1). Можливо, що на основі раковецьких традицій утворилися пізніші пам'ятки шипинецької групи (типу Незвисько-III).

На пізньому етапі розвитку шипинецької групи на великих овалах мисок замість хвилястих знаків води дуже часто малювали символи змії-води, що співпадає із загальним зростанням інтересу до цих знаків наприкінці етапу С-I в шипинецьких та кукуєтських пам'ятках.

У менших овалах зображували архаїчні базові знаки. Тут не помічено жодного новоутвореного знаку. На менших мисках, розмальованих дугами, що заходять одна за одну, також маємо хвилясті стрічки чи лінії – знаки води або небесної ріки (40, №2. – С.17). На її небесну природу вказують знаки місяця, розташовані поряд з ними (рис.7).

Отже, миски, спрямовані своїми орнаментами вверх, до неба, мали на собі його знаки – води, місяця та інших першоелементів (архаїчних

базових знаків), які звільнялися внаслідок відтворення космогонічного акту – розпису орнаментальних схем.

3	2	2	1	2	1	1
1	1	1	1	1	1	1
1	1	1	1	1	1	1

1

1	2	1	1	1	1	1
1	1	1	3	1	1	1
1	1	1	2	2	1	1
4	1	1	1	1	1	1
1	1	1	1			

2

Рис.6. 1 – знаки другого ярусу розпису біконічного посуду з Шипинець Б (етап С-І); 2 – знаки другого ярусу розпису біконічного посуду з Більчі Золотої Вертеби (кінець етапу С-І) (нижній горизонт).

На великій мисці з Кошиловців Обозу, на кінцях білого хреста, яким вона розмальована, розташовані серпанки місяця – яскраве свідчення того, що хрести на мальованому посуді були знаками-символами місяця, а не сонця, як про це часто можна прочитати в літературі.

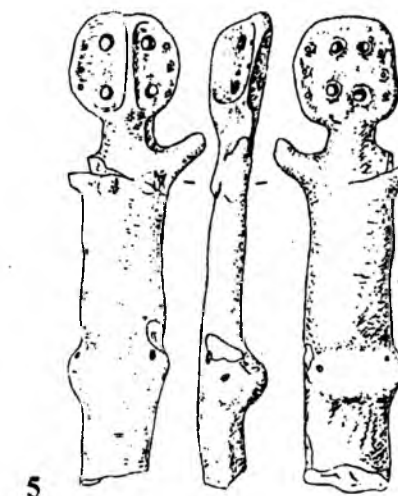
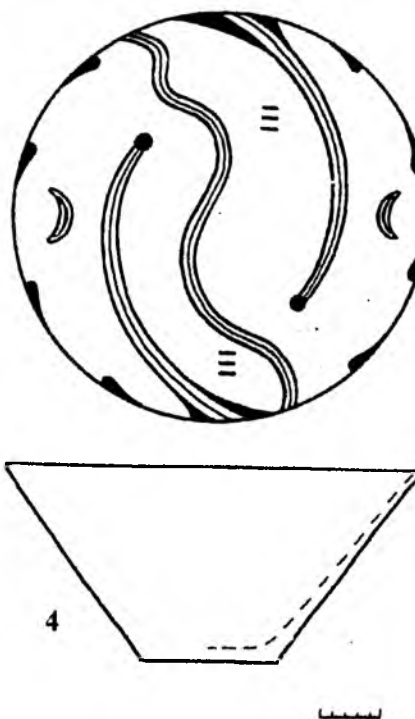
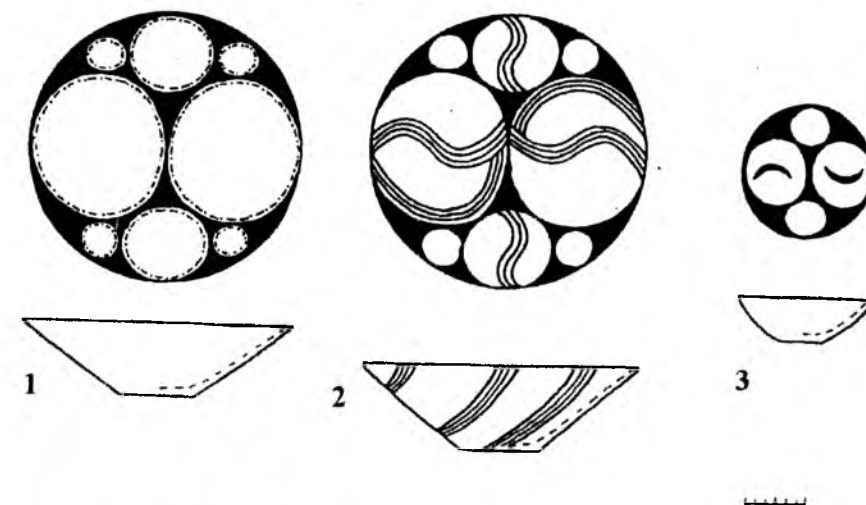

Рис.7. 1-3 – миски з Незвиська-ІІІ; 4 – миска з Більче Золотої Вертеби; 5 – глиняна жіноча статуетка з Кошиловець.

Антропоморфні схеми розпису трипільсько-кукутенського посуду неодноразово привертала увагу дослідників (41, с.201-203; 58, р.112-114). Вивчення мальованого посуду шипинецьких пам'яток виявило дивовижну картину – повну відсутність тут схем "совиний лик", які розповсюджені у сусідній петренській групі. Не менш цікавим є той факт, що їх немає навіть на кераміці кошиловецьких поселень, які перебували під сильним впливом бронзенських традицій, де подібна символіка трапляється досить часто. Складається враження, що населення цього регіону вперто

відмовлялося від малювання “совиних ликів”. Можливо, існували якісь релігійні заборони щодо них.

На мальованій кераміці шипинецьких пам'яток дуже мало порівняно з іншими групами стрічається також амфор, розмальованих схемами “лицьовий мотив”. Серед посуду з Незвиська-III “личини” намальовані лише на кубковій й амфорах з ручками (рис.8). Цікавим є й те, що “очі” личини однієї амфори модельовані не чорними колами, як це трапляється звичайно, а лежачими лінзоподібними чорними овалами. На кожній посудині зображено по дві личини, повернуті в протилежні боки. Чотири “ока” кожної з личин вказують на те, що вони “бачать” більше ніж двоюкі істоти. Можна припустити, що в такий спосіб відображалось надбачення – всебачення – всезнання цих надзвичайних створінь.

“Фрагментарність” посуду не дозволяє побачити знаки, які були намальовані між личинами біля ручок. Помітно лише, що ручки двох амфор оточені подвійними колами, а посередині їх розташовані орнаментні групи, які складались з трьох рисок кожна.

По три риси зображені поряд з місячними серпанками і на зрізано-конічній мисці з Більчі Золотої Вертеби-I (рис.7). Це вказує на місячну символіку рисок, які, очевидно, позначали дні, коли нічного світила на небі не було (час нового місяця).

На біноклеподібній посудині з Більчі Золотої (етап В-II) між личинами розташовані вертикальні лінії, а біля них – лінзоподібні овали. На грушоподібній посудині з цієї ж пам'ятки личин три. В овалах між ними також намальовані архаїчні знаки – навскісні лінії. На амфорі з Бринзен-VIII між личинами лінзоподібні чорні овали утворили хрестоподібні фігури.

Отже, на ранніх пам'ятках шипинецької групи личини чотириокі істот малювали досить рідко. Знаки, які їх супроводжували, а саме: чорні лінзоподібні овали, хрести, утворені з них, групи рисок, навскісні та вертикальні лінії, – належать до дуже давніх базових графем, на основі яких формувались інші знаки. Деякі з них маркували центр-верх шоломоподібних покришок. Напрошується висновок, що ці архаїчні графеми вказують на близькість істот, наділених надбаченням-надзнанням до “центру-верху-початку”. Можливо, “личини” зображають істот, пов'язаних з космогонією, з міфом “Про початок”.

Невелика кількість амфор з “лицьовими” розписами шипинецьких пам'яток етапу С-I між личинами мають хрести (Більче Золоте Парк-II, Ходоровці) або навскісні та вертикальні лінії (Шипинці Б). Самі личини в цей час малювали сильно трансформованими. Особливо це стосується кількості “очей”: замість чотирьох, як раніше, їх зображували лише по двоє з кожного боку.

Наприкінці етапу С-I в керамічному комплексі з Більчі Золотої Вертеби-I не трапляється амфор, розмальованих “лицьовими мотивами”. Немає їх і серед посуду кошиловецьких пам'яток.

Та це не значить, що ідея чотириокіх істот на етапі С-II зникає. Вона зберігається на антропоморфних глиняних фігурках з Кошиловців Обозу (66, s.210. abb.797; s.211. abb.799, 801; s.213. abb.814; s.214.

abb.816). Ідея надбачення втілювалася тут 4-ма і, навіть, 6-ма “очима” – великими отворами на головах скульптурок (66, S.212. Abb.804) (рис.8). Цінність цих глиняних статуеток полягає ще й у тому, що вони вказують на жіночу стать істот.

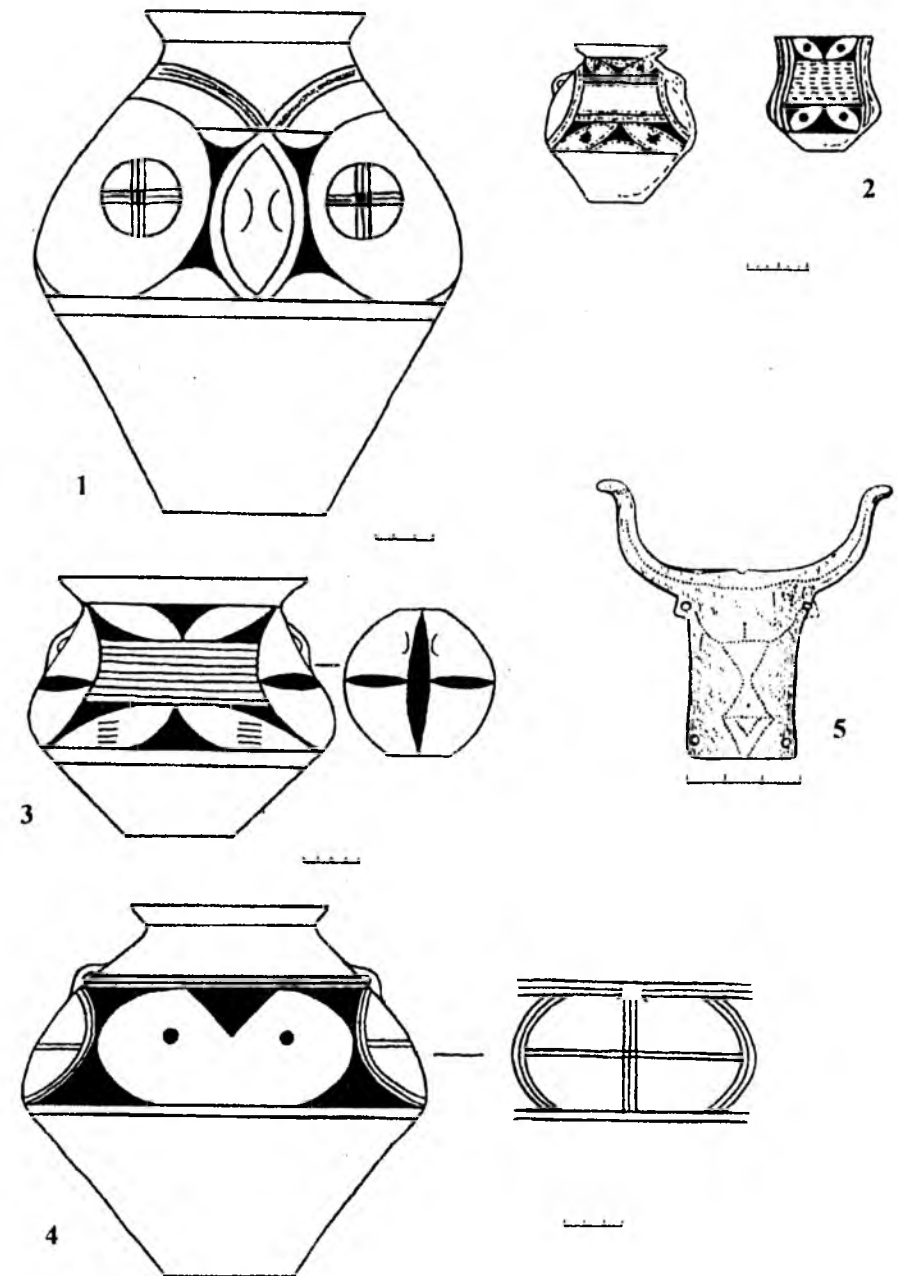

Рис.8. 1 – амфора, розмальована схемою “совиний лик” з Петрен; 2 – кубок і амфора з Незвиська-III, розмальовані схемами “лицьовий мотив”; 3 – амфора з Бринзен-VIII; 4 – амфора з Ходоровець; 5 – амулет (кістка) з Більче Золотої Вертеби.

До цього ж часу відносяться антропоморфні фігури, одна з яких намальована на посудині (Кошиловці Обоз), а друга – на кістяній пластинці у вигляді букранія (Більче Золоте Вертеба-II). Можливо, вони з'явилися на кошиловецьких пам'ятках у результаті брizenського впливу. Приміром, на фрагменті посудини з Костешт-IV у великому лінзоподібному овалі намальовано фігуру з піднятими руками, корову з телям та хвилясту лінію над ними – знак змії-води (25, с.48. Рис.72.4). Подібний зв'язок жінки і корови (бика?) маємо й на пластинці з Більчі Золотої Вертеби-II (рис.8). Якщо прийняти думку А.П.Погожевої про те, що від рук біконічної жіночої фігури відходять зображення змії, то подібність цих двох композицій стає ще очевиднішою (35, с.130-132).

Додамо, що положення рук фігури на посудині з Кошиловці Обозу дуже подібне на жести антропоморфних зображень на брizenському посуді (59, Tabl.XVIII.154; 27. – С.46).

Переважна більшість статуеток з пам'яток регіону виготовлена з глиняного тіста, що використовувалося для формування столового посуду. Розгляд поверхні скульптурок при семикратному збільшенні фіксує її пористість, котра могла утворитися при додаванні до тіста дрібномолотого матеріалу рослинного походження. А.П.Погожева пояснює це домішкाम борошна до тіста, що носило культовий характер (35, с.116). Крім цього в окремих статуетках трапляються дрібні зерна піску, шамоту, а також порожнини розмірами у 1-2 мм.

Одним із елементів технології виготовлення жіночих фігурок, який тісно пов'язаний з особливостями землеробсько-скотарського культу, є вмонтовування в живіт скульптурки окремо виготовленого глиняного жовна. Жіноча статуетка з поселення біля Одаєва (урочище Кут) виготовлена саме з використанням такого технологічного прийому (збори Р.Мельницького). Глиняне жовно яйцеподібної форми (розміри 2 x 0,9 см) було виготовлене окремо, підсушене і тільки тоді вмонтоване у ще сиру глиняну масу статуетки; пізніше воно, напевно, було замасковане ангобом (рис.9, 5). На думку А.П.Погожевої, яка вперше виділила цю традицію трипільців на основі дослідження статуеток з поселень Нові Русешти, Александрівка, Лука Врублевецька, ці глиняні желваки являють собою зображення зародка або більш узагальнено – зерна життя (35, с.119-120). Яйце, як відомо, у багатьох культурах є символом народження.

Заслуговує на увагу інша обрядова традиція трипільців, яка була помічена В.М.Коноплею і спостерігається на кількох поселеннях північно-східного Передкарпаття, зокрема на поселеннях Одаїв, Хом'яківка-I. Значна частина знайдених скульптурок розколота не тільки впоперек, а й уздовж – розділені ноги і таз, іноді частина живота (рис.9, 1, 2, 6). Хоча А.П.Погожева і відмічає серед технологічних особливостей виготовлення статуеток роздільне моделювання їх ніг з наступним склеюванням, проте значна площа злому говорить про штучний характер такої деформації жіночих фігурок. Це спостереження наштовхує на думку про існування якогось окремого обряду розколювання статуеток, який, треба гадати, відбувався під час свят землеробського або скотарського річного циклу.

На окремих фігурках (рис.9, 4) зустрічаємо сліди фарби червоного кольору, який символізував жінку та родючість (37, с.58). Це додатково підкреслює жіночість згаданих скульптурок, яка проявляється й у їх рельєфному моделюванні. Зокрема чітко визначені розвинуті жіночі форми, жіноче лоно тощо (рис.9, 3), іноді досягалася висока реалістичність фігурок (рис.9, 7).

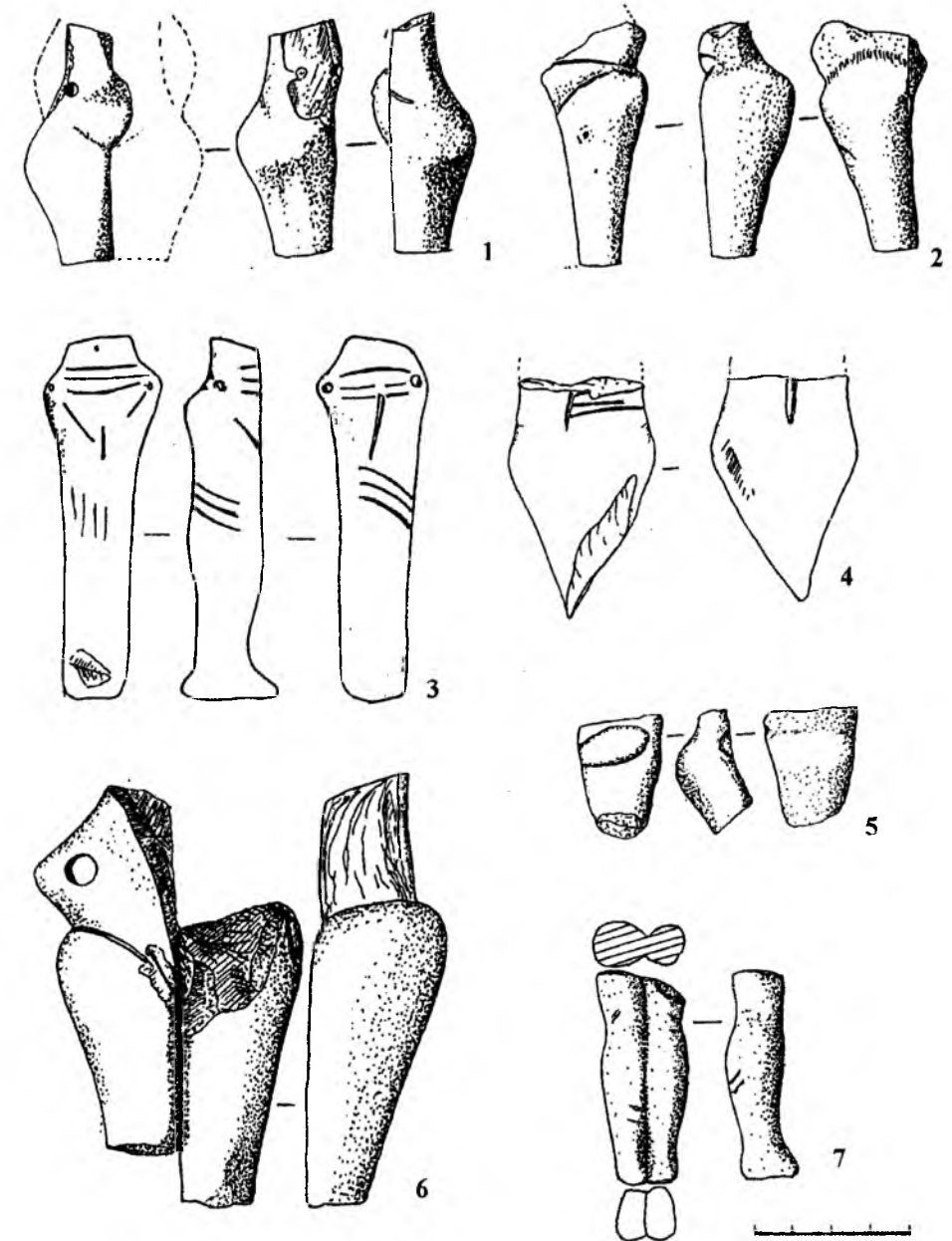

Рис.9. Глиняні жіночі статуетки. 1, 2, 5, 6 – Одаїв; 3 – Белелуя; 4 – Незвисько-III; 7 – Хом'яківка-I.

Якщо у нашому регіоні на етапі С-II маємо лише одне антропоморфне зображення на посуді, а на етапі С-I, як і раніше, його не трапляється зовсім, то на шипинецькому посуді етапу С-I є значна кількість зооморфних малюнків.

Перше зображення тварин ("собак") стрічається на посуді шипинецької пам'ятки – Коновці (ур.Пуцита). Це поселення наприкінці етапу В-II знаходилося на кордоні шипинецької і петренської груп, що відобразилось, зокрема, на його орнаментиці.

Найбільше собакоподібних малюнків трапляється на посуді епонімної пам'ятки Шипинці Б – 14,2% від всіх знаків на її кераміці. Для порівняння зазначимо, що на посуді петренських поселень приблизно цього ж часу Петрени є 5,6% зображень "собак", Бернашівки – 1,2%, трохи пізніших Липчан – 3,6%. Мало зооморфних фігур і на посуді томашівської групи – Тальянки (0,5% від загальної кількості знаків, Майданецьке (1,9%). На мальованому посуді чечельницьких поселень серед знаків Черкасового Саду-II стрічаємо 2,3% собакоподібних малюнків, Чечельника – 8,1%.

Наприкінці етапу С-I зображень "собак" на шипинецькому посуді стає менше – 6,6% від всіх знаків на кераміці з Більчі Золотої Вертеби-I. Та їхня кількість тут усе ж найбільша.

Приблизно в цей же час на посуді кукуетської ступені з Варварівки-XV малюнки тварин (собак і бовидів) становлять 0,9% від усіх знаків. Пізніше, на бадражській ступені, їх трохи побільшало: у Старих Бадражах – 1,8%, у Ханкауцах-I – 2,4%.

На бринзенському посуді етапу С-II – γ-II зображень тварин трапляється порівно небагато – 0,6% у Жванці. А на кераміці кошиловецької групи зооморфних малюнків взагалі не виявлено.

Відома фігура бовида на посудині з Більчі Золотої Вертеби-II стрічається на імпортованій бринзенській кераміці.

Якщо велика кількість зооморфних знаків – характерна ознака шипинецьких розписів, то перевага зображень самиць над малюнками самців є загальнотрипільською рисою. Скажімо, серед таких малюнків з Більчі Золотої Вертеби-I маємо 16 самиць і 3 самці, у Бернашівці – 10 самиць і 4 самці.

Розташування собак біля рослин, або поєднання їх із рослинами є теж загальнотрипільським явищем. Поряд з рослинами собаки намальовані, окрема, на посуді з Шипинець Б, Валя Лупулуй-II і Майданецького, а поряд з серпанками місяця – на посуді з Більчі Золотої Вертеби-I, Валя Лупулуй-II, Крутобородинець-II та Майданецького.

Поєднання малюнків тварин і рослин уже привертало увагу дослідників (7, с.224). Такі композиції стрічаються на посуді з Петрен, Більчі Золотої Вертеби-I, Крутобородинець-II, Варваровки-VIII, Кукутені-Четеує (В 2-1) та Майданецького.

Таким чином, у багатьох знакових системах Трипільля-Кукутені графеми тварин (собак) тісно поєднувалися з рослинами і місяцем.

Досліджуючи проблеми світогляду трипільського населення, не можна обійти увагою поховальний обряд. Адже, це є форма виразу притаманного даному суспільству конкретного стану існуючих світоглядних доміант (2, с.18).

У межах північно-східного Передкарпаття відомо декілька об'єктів, пов'язаних з поховальним обрядом трипільців, які настільки різняться за своїм характером і структурою, що зробити належні висновки надзвичайно важко. Так, поховання, датоване етапом В-I, було знайдене на поселенні Незвисько (Городенківський район). К.К.Черниш повідомляє, що воно знаходилося у неправильно-прямокутній за формою могильній ямі, яка була викопана в жовтому і коричневому суглинках на глибині від 2 до 3,38 м. Погано збережений через вологість ґрунту кістяк лежав на спині з орієнтацією голови на північний схід, з витягнутими вздовж тіла руками, злегка піднятими і зігнутими в колінах ногами. Поховальний інвентар представлений лише одним предметом – тонкостінним розписним (чорною і червоною фарбами) добре випаленим кубком, який був знайдений у ногах кістяка. До обрядових деталей належав також великий уламок вапняку, який лежав над головою мерця на глибині 2,8 м. Добре збережений череп, досліджували Г.Ф.Дебєц і М.М.Герасимов, які зарахували його до арменодного типу. Померлому було близько 60 років, на його черепі залишилися дві ямки від ударів, нанесені йому у віці 40-45 років (50, с.84-85).

Подібна картина зустрічається серед найбільш ранніх поховань Вихватинського могильника (№25, 31, 35) (33, с. 79). Тут витягнуті тілопокладання на спині із злегка піднятими і зігнутими у колінах ногами також орієнтовані головою на північний схід. Виділяється звичай класти померлому під голову плоский камінь вапняку (50, с.85).

Інший поховальний об'єкт досліджувала В.П.Кравець на поселенні Кунисівці. Під підлогою житла була знайдена купка перепалених людських кісток, які знаходились у спеціально підготовленій ямці (21, с.134). Тілопальні залишки під долівкою житла були знайдені також на поселенні Кошилівці (ур.Обоз) (43, с.147) і в одній із ям поселення Цвіклівці (30, с.142).

С.М.Бібіков вважав, що в трипільську епоху існував специфічний культ, пов'язаний з ідеєю родючості, одним з елементів обрядовості якого були поховання в житлах. Можна виділити принайми три форми цього поховального ритуалу: у вигляді тілоспалення, тілопокладання, а також часткового поховання. У житлах ховали переважно померлих підлітків і дітей (5, с.41). Хоча кремація не характерна для трипільського суспільства, існують думки про запозичення її у сусідів із Центральної і Східної Європи, а також про стадіальність у розвитку поховального обряду (23, с.138).

Закінчуючи наші спроби реконструкції деяких аспектів світосприймання населення шипинецьких та кошиловецьких пам'яток, які ґрунтувались на виділені із загальнотрипільських уявлень, властивих лише для поселенців зазначеного регіону на етапах В-II – С-II ідеологем,

хотілося б сказати, що подальші дослідження матеріалів музейних фондів і нових колекцій, а також впровадження сучасних методик вивчення дозволять отримати нові результати й помітно підсилити аргументацію запропонованих у статті висновків.

Література

1. Антонова Е.В. Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии. – М., 1977.
2. Алекшин В.А. Традиции и инновации в погребальных обрядах (эпоха первобытного строя) // Преимущество и инновации в развитии древних культур. – Л., 1981. – С. 18-22.
3. Бараш С.И. История неурожая и погоды в Европе (по XVI в. н.э.). – Л., 1989.
4. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989.
5. Бибииков С.Н. К вопросу о погребальном ритуале в Триполье // КСИИМК. – Вып. XLVIII (48). – 1952. – С. 36-41.
6. Бобринский А.А. О некоторых символических знаках общих первобытной орнаментике всех народов Европы и Азии // Труды Ярославского областного съезда исследователей истории и древностей Ростово-Суздальской области. – М., 1902.
7. Богаевский Б.Л. Орудия производства и домашние животные Триполья. – Л., 1937.
8. Болсуновский К.В. Символ змея в Трипольской культуре. – К., 1905.
9. Болсуновский К.В. Символы эпохи неолита // Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. – Вып. 11. – К., 1908.
10. Борковский М.С. Поселения розвинутого Трипілья “Паюк-1” поблизу с.Ходоровці // Матеріали третьої Подільської історико-красназавчої конференції. – Львів, 1970.
11. Борковский Н.С. Трипольское поселение Голосково // Тезисы доп. Подільської історико-красназавчої конф. – Хмельницький, 1965.
12. Бучинский И.Е. О климате прошлого Русской равнины. – Л., 1957.
13. Видейко М.Ю. Аграрная символика в росписи трипольской керамики // Духовная культура древнего населения Украины: Тезисы докладов научно-практической конференции. – К., 1989.
14. Гольмстен В.В. Об элементах орнаментации керамики родового общества юга СССР // Труды отдела истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа. – Л., 1941. – Т. 1.
15. Даниленко В.Н. Неолит Украины. – К., 1969.
16. Дергачев В.О. Класифікація кераміки і відносна хронологія поховань Вихватинського могильника // Археологія. – 1976. – №19.
17. Захарук Ю.М. Пам'ятки кошиловецького типу // Археологія Української РСР. – К., 1971.
18. Збенович В.Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991.
19. Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К., 1989.
20. Конопля В. Поселения кошиловецької групи трипольської культури Блещанка-2 // Львівський історичний музей: Наукові записки. – Вип. VI. – Ч. 1. – Львів, 1997. – С. 77-98.
21. Кравець В.П. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье // КСИА АН УССР. – Вып. 4 (Материалы VII научной конференции Института археологии). – 1955. – С. 133-135.
22. Кричевский Е.Ю. Орнаментация глиняных сосудов у земледельческих племен неолитической Европы // Ученые записки Ленинградского Государственного университета: Историческая серия. – Вып. 15. – Л., 1949.
23. Круц В.А. Поздне трипольские памятники Среднего Поднепровья. – К., 1977.
24. Лотман Ю.М. О семисфере // Избранные статьи в трех томах. – Т. 1. Статьи по семиотике и типологии культуры. – Таллинн, 1992.
25. Маркевич В.И. Поздне трипольские племена Северной Молдовы. – Кишинев, 1981.
26. Мельвиль Ю.К. Чарльз Пирс и прагматизм. – М., 1968.
27. Мовша Т.Г. Антропоморфные сюжеты на керамике культур трипольско-кукутенской общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991.
28. Мовша Т.Г. Изображение быка на ранне трипольском сосуде из Озаринец // Краткие сообщения Института археологии. – Вып. 11. – К., 1961.
29. Мовша Т.Г. Новые данные по идеологии трипольско-кукутенских племен // Первобытная археология – поиски и находки. – К., 1980. – С. 185-198.
30. Мовша Т.Г. Новое поздне трипольское поселение в Среднем Поднестровье // СА. – 1964. – №1. – С. 131-145.
31. Мовша Т.Г. Трипольсько-кукутенська спільність та взаємовідносини її культур // Тезисы доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-красназавчої конференції. – Ч. 1. – Тернопіль, 1990.
32. Оппенгейм А. Древняя Месопотамия: Портрет погибшей цивилизации. – М., 1990.
33. Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1989.
34. Перекліта П., Кочкін І.Т., Ткачук Т. Багатошарове поселення Більшівці і його місце в системі енеоліту Південно-Східної Європи. – В друці.
35. Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья. – Новосибирск, 1983.
36. Попова Т.А. О роли населения Поднестровья в формировании трипольской культуры Буго-Днестровского междуречья // Первобытная археология. Материалы и исследования. – К., 1989.
37. Попович М.В. Мироззрение древних славян. – К., 1985.

38. Раденкович Л. Символика цвета в славянских заговорах // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: Источники и методы. – М., 1989.
39. Реформатский А.А. Лингвистика и поэтика. – М., 1987.
40. Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // Советская археология. – 1965. – №1 і №2.
41. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981.
42. Рижов С.М. Дослідження трипільських поселень по р.Лядовій у Середньому Подністров'ї // Подільська старовина: Науковий збірник. – Вінниця, 1993.
43. Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу). – К., 1974.
44. Судаков С.А. Поселення трипільської культури біля Семенів-Зеленче // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т.IV. – 1952.
45. Ткачук Т.М. Знакова система трипільської культури // Археологія. – 1993. – №3.
46. Тодорова Т.Д. Результаты исследований на поселении Флорешты V // Археологические исследования в Молдове в 1986 г. – Кишинев, 1992.
47. Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М., 1988. – С.7-60.
48. Цибесков В.П. Обряд “поїння землі” та культ місяця в ідеологічних уявленнях трипільських племен // Археологія. – 1984. – №47.
49. Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. – М., 1990.
50. Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдовы // Энеолит СССР. – М., 1987.
51. Черныш К.К. Результаты исследований нижних шарів Незвиського поселення // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип.2. – К., 1959.
52. Шмаглій М.М., Рижов С.М., Дудкін В.П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія. – 1985. – Вип. 52.
53. Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии. – М.- К, 1996.
54. Элиаде М. Священное и мирское. – М., 1994.
55. Элиаде М. Аспекты мифа. – М. – 1995.
56. Sunkalowski A. Osiedle kultury Trypolskiej w Bodakach nad Horyniem // Materiały do pradziejów Wolynia i Polesia Wolynskiego. – Warszawa., 1961.
57. Gimbutas M. Civilizație și cultura. Vestigii prehistorice în sud-estul European. – București, 1989.
58. Gimbutas M. The goddesses and gods of old Europe 6500-3500 B.C. Myths and cult images. – London, 1996.
59. Hadaczek K. La colonie industrielle de Koszyłowce. Album. – Lwów, 1914.
60. Kandyba O. Schipenitz. Kunst und gekäte eins neolitischen Dorfes. – Wien. – Leipzig, 1937.

61. Kozłowski L. Zarys pradziejów Polsci południowo-wshodniej. – Lwów, 1939.
62. Nițu A. Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramicii și periodizarea etapelor culturii cucuteniere // Cercetări istorice. Serie-novă. – IAȘI. – 1980. – XI.
63. Schmidt H. Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien. – Berlin.-Leipzig. – 1932.
64. Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1890 // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1981. – T.XV.
65. Ossowski G. Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r.1891 // Zbiór wiadomości... – Kraków, 1892. – T.XVI.
66. Pogoševa A.P. Die Statuetten der Tripolie-Kultur // Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden archäologie. – Bonn, 1985. – Band 7.

Іван Климишин

ПРО КАЛЕНДАР, ЛІТОЧИСЛЕННЯ І ДЕЯКІ КАЛЕНДАРНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ НАШИХ ПРЕДКІВ

Від найдавніших часів люди не могли налагодити нормальне співжиття без вирішення проблеми лічби часу. Завдання це було не з легких, і коли його врешті-решт вдавалося вирішити, то, як висловився видатний середньоазіатський вчений-енциклопедист Абу-Рейхан аль Біруні (973-1048), кожне плем'я раділо тому, що мало. У цій статті конспективно розглядаються деякі особливості календаря і хронології наших предків, а також будуть висловлені “певні рефлексії” щодо їхніх окремих, пов'язаних із природною зміною сезонів, звичаїв та обрядів.

Мотиви вибору календарної системи.

Вимірювання окремих проміжків часу, що проминули, і їх лічба були і є можливими завдяки тому, що в природі існують явища, які періодично повторюються. Це передовсім зміна дня і ночі; відповідна їй одиниця виміру часу – *доба*. Відтак – зміна зовнішнього вигляду (фаз) Місяця, яка відбувається за проміжок часу $S = 29,53$ доби, що зветься *синодичним місяцем* (від грецького “синодос” – зближення, тут – зближення Місяця з Сонцем, коли “настає новий Місяць”). Нарешті, це зміна пір року; відповідний проміжок часу $T_Y = 365,2422$ доби зветься *тропічним роком* (від грецьк. “тропос” – поворот, в розумінні: “досягнувши у червні найменшої відстані від Північного полюса світу, а тому найвищого опівдні положення над горизонтом, Сонце повільно зміщується відносно зір на небі так, щоб через півроку, у грудні, ця його відстань від того ж полюса була найбільшою”, ще через півроку воно знову досягає того ж “початкового” положення) (9, 11).

Певна система обліку тривалих проміжків часу з поділом їх на окремі, менші періоди (роки, місяці, тижні, дні) отримала назву *календаря*. Саме слово “календар” походить від латинського *calendo* – проголошую і *calendarium* – боргова книга. Перше свідчить, що в давнину початок місяця (і року) у багатьох народів (тут, конкретно, римлян) проголошували, орієнтуючись на появу вузького серпа Місяця на вечірньому небі.

Оскільки тривалості доби, синодичного місяця і тропічного року несумірні (зокрема $T_Y = 12,3744S$), то й проблему побудови календаря різні народи вирішували по-різному. Було розроблено місячні, місячно-сонячні і сонячні календарі. У *місячному календарі* (ним користуються в більшості мусульманських країн) облік часу ведуть проміжками, близькими до тривалості синодичного місяця. Тут рік складається з 12 календарних місяців, причому непарні мають по 30, а парні – по 29 днів, що в сумі дає 354 доби в році. А оскільки $12S = 354,3671$ доби, то здійснюється вставка однієї доби – тричі за кожні 8 років або 11 днів за 30 років. Початок року за цим календарем (1-ше Мухаррама) кожного наступного року зміщується на 11-10 днів назад за датами нашого календаря. Так, у 1998 р. він випав на 28 квітня, у 1999 р. – на 17 квітня, у 2000 р. – на 6 квітня.

У *місячно-сонячному* календарі час вимірювали такими ж місяцями, але тривалість календарного року намагалися погодити зі змінами пір року. Після різних “випробувань” за основу місячно-сонячного календаря було прийнято 19-річний *метонів цикл*, в якому виконуються такі співвідношення:

$19 \times 365,24220 = 6939,602$ доби, але також $235 \times 29,53059 = 6939,689$ доби. Тобто 19 тропічних років = 235 синодичних місяців.

Заокругливши все це до цілих днів, приймали, що в циклі з 6940 днів налічується 110 неповних (по 29 днів) і 125 повних (по 30 днів) місяців. Це означає також, що в семи з кожних 19 років місячно-сонячного календаря налічувалося не 12, а 13 місяців. І щоб початок календарного місяця співпадав з появою серпа Місяця на вечірньому небі – з *неоменією* (грецьк. – “новий Місяць”), вставка додаткового, емболісмічного календарного місяця здійснювалася через два або три роки. Сам, так би мовити, процес вставки отримав латинську назву – *інтеркаляція*.

Офіційно у наш час місячно-сонячним календарем користуються в єдиній країні світу – в Ізраїлі. Початок року цього календаря, 1-ше Тішрі (свято Рош а-Шана), коливається між 5 вересня і 5 жовтня. Конкретно, у 1998 р. – це 21 вересня, 1999 р. – 11 вересня, 2000 р. – 30 вересня, 2001 р. – 18 вересня.

У *сонячному календарі* за основу обліку днів беруть зміну пір року, тоді як на зміну фаз Місяця взагалі не зважають. Найдавнішим з відомих сонячних календарів був календар давніх єгиптян: 12 місяців по 30 днів плюс ще п'ять додаткових днів. І якщо допустити, що цей календарний рік справді налічував 365 днів, то його початок – 1-ше Тота – зміщувався від березня до лютого і т. д. (за нашим сьогодинішнім календарем) – на одну добу за кожні чотири роки, а повертався б до тої ж позиції через 1460 років. Цей проміжок часу було названо Великим періодом Сіріуса (бо наставало повторне співпадання 1-го Тота з першою появою зорі Сіріус перед сходом Сонця). Така система лічби днів у єгиптян справді існувала. Однак поряд із нею, напевне, використовувався й інший сонячний календарний рік тривалістю 365 днів із вставкою через кожні 120 років цілого 30-денного місяця (таким був календар зороастрійців, створений на початку I тисячоліття н. е. на території Ірану). При цьому місяці залишалися б тісно пов'язаними з певними сезонами. Саме так можна пояснити ієрогліфічні зображення місяців єгипетського календаря, в яких відповідно відображено плюскіт хвиль Нілу в період розливу (липень – жовтень нашого календаря), шелест листя екзотичної рослинності (листопад – лютий) і, нарешті, подих розпеченої пустелі (березень – червень).

Сонячним був і римський календар, що його з 1 січня 45 р. до н. е. запровадив видатний полководець і верховний жрець Юлій Цезар. Однак середня тривалість календарного року – 365, 25 доби – тут була на 0,0078 доби більшою за тривалість тропічного року. Тому за кожні 128 років будь-яке конкретне явище тропічного року, наприклад, момент весняного рівнодення, у такому календарі зміщується на більш ранні календарні дати на одну добу. Саме це і стало причиною введення “нового стилю”, реформи календаря, яку в 1582 р. здійснив папа Григорій XIII. *Григоріанським*

календарем, в якому весняне рівнодення “закріплене” за 21-м березня, і користуємося ми сьогодні.

Річ ясна, оскільки наші предки займалися хліборобством, то все їхнє виробничє життя було зумовлене зміною сезонів (від лат. *satio* – сівба), тобто пов’язане зі змінами пір року. Оскільки ж фази Місяця було фіксувати значно легше (та й вони дають змогу лічити менші проміжки часу – місяці), то стає очевидною теза: як і більшість народів світу, наші предки упродовж століть (тисячоліть?) користувалися місячно-сонячним календарем. Певні докази цього подано нижче.

Водночас є підстави стверджувати, – і це зробив, зокрема, Д.О.Святський (див. 18), – що наші предки користувалися також певними елементами сонячного календаря, виділяли в річному циклі два найважливіші моменти: зимове і літнє сонцестояння (відповідні сучасні дати – 22 грудня і 22 червня). Цього, як виглядає, вимагали особливості їхньої релігійної традиції: два свята руського язичництва – Масляна і похорон Ярила – безперечно були пов’язані з місячними фазами. Це – свята місячного культу, тоді як Коляда і Купала – сонячного культу. Однак (і про це ще буде мова нижче), питання про те, наскільки відзначення згаданих “сонячних свят” відповідали моментам сонцестояння, навряд чи можна вважати вичерпно з’ясованим.

Писемні свідчення про давньоукраїнський календар.

Напади кочових орд, міжусобні війни та часті пожежі призвели до втрати більшості писемних пам’яток руської давнини. Особливо значної шкоди завдала велика пожежа, яка в 1718 р. перетворила у попіл та руїни Києво-Печерську лавру. Тоді загинула величезна монастирська бібліотека, що її розпочали збирати ще за Ярослава Мудрого і протягом століть перешовували у печерах від ворожих навал.

Серед небагатьох пам’яток писемності, що дійшли до наших часів, особливо цікавими є “Повість врем’яних літ” (до нас дійшли друга і третя редакції, так звані Лаврентіївський та Іпатіївський списки), Остромирове євангеліє, створене в 1057 р., а також деякі пізніші літописні зведення.

Назви місяців. Аналіз згаданих текстів доводить передовсім, що зміну фаз Місяця на Русі фіксували особливо ретельно. Це, зокрема, видно з того, як давні літописці описували сонячні затемнення, порівнюючи видимий серп Сонця з виглядом Місяця в конкретний день до чи після фази нового Місяця. Так, читаємо, що “Сонце акы молод місяць бысть” (1065 р.), “яко млад місяць двою дні” (1321 р.), “яко же бывает місяц 4 днии” (1140 р.), “яко 5 днеи місяц”, “яко 10 днеи місяц” (1460 р.).

Дві давньослов’янські назви місяців зустрічаються на сторінках Остромирового євангелія. Приміром, на л. 210 (зв.) читаємо: “Съборьникъ църкъвьныхъ начинається от мѣа септября до мѣа августа рекомаго зарева”. На л. 256: “мѣа еноуара просинца рекомааго...”. Інші назви запозичені з римського календаря. В інших давніх рукописах наведено слов’янські назви місяців, які частково збереглися в сучасній українській та білоруській мові (див. про це 26). Ці назви були тісно пов’язані зі зміною пір року та відповідною зміною господарських робіт. Зокрема, назва місяця *січень*

пішла від слова “сікти” – рубати ліс, *лютій* – час найбільших морозів та хуртовин, *серпень* – пора жнив, коли зняттям праці був серп тощо.

Очевидно, ці назви було дано проміжкам часу, що співпадали зі зміною фаз Місяця. То ж виникають питання: коли, в яку пору року здійснювалася вставка 13-го місяця, і друге – яку назву мав цей вставний місяць (детальніше про це див. 11). Найімовірніше – між листопадом і груднем, в період непроїздних доріг, коли всі сиділи вдома. І “запасна” назва була – студень... Оскільки ж, напевне, твердих правил вставок 13-го місяця не було, то виникала плутанина в лічбі часу. Тому цього 13-го місяця люди не любили (і ця нелюбов до числа 13 збереглася дотепер).

Доба і тиждень. Очевидно, до XIII ст. на Русі не було поняття доби як одиниці лічби часу. Літописці всли облік часу днями. Ніч розділяла “днесь” і “заутро” і стосувалася “днесь”, що минуло. Лічба годин починалася зранку, тому південь відповідав закінченню 6-ї і початку 7-ї години дня, північ (або “куроглашеніє”) – закінченню 6-ї і початку 7-ї години ночі. Давнішими є такі інтервали й моменти, як “світанок” (“заря”), “схід Сонця”, “середина ранку”, “обід”, “південь”, “вечір”.

Важко встановити, яким чином потрапив на Русь семиденний тиждень. У багатьох стародавніх народів зустрічаються штучні одиниці вимірювання часу, які склалися з трьох, п’яти, семи і більше діб. Зокрема, давні римляни вели облік діб “восьмиденками”, в яких дні позначалися літерами від А до Н, причому останній був святковим, “ринковим”.

Як гадають, *семиденний тиждень* прийшов до нас (загалом – у Європу) з Давнього Вавилону – “колиски” псевдонауки астрології. З одного боку, $7 \times 4 = 28$ – стільки діб (орієнтовно) на широті Вавилону Місяць видно на небі: сім діб фаза Місяця зростає від вузького серпа до першої чверті, приблизно стільки ж – від першої чверті до повні, а далі – так само зворотний процес. Однак спостереження зоряного неба “підтверджувало винятковість” числа сім і іншим чином: наявністю на ньому семи “блукаючих світил” (греки назвали їх планетами). У Давньому Вавилоні склалося уявлення, нібито планети впливають на долю окремих людей і цілих народів. Співставляючи певні події в житті людей з розташуванням планет на небі, астрологи вважали, що подібна подія трапиться знову, якщо це розташування світил повториться. Саме ж число сім – кількість планет – стало священним як для вавилонян, так і для багатьох інших народів давнини. Виникло уявлення, за яким кожен день перебуває “під покровом” певної планети.

Звичай “утримуватися від роботи на сьомий день”, як свідчить відомий єврейський історик Йосиф Флавій (37 – бл. 100 р. н. е.), у першому столітті нашої ери вже поширився на всі міста “грецькі і варварські, на всі народи”. У Римській імперії семиденний тиждень запроваджено при імператорі Августі (63 до н. е. – 14 р. н. е.) саме завдяки захопленню астрологією. Згодом, у 321 р., римський імператор Константин (бл. 235 – 337) наказав, щоб “усі судді..., а також всі ремісники у вшановуваний день Сонця відпочивали”. День Сонця – це неділя (англ. Sunday, нім. Sonntag), відповідно до “євангелієвської ситуації” – день воскресіння Ісуса Христа, а за іудейською традицією – перший день нової седмиці (після дня спокою –

суботи, шаббат). Детальний аналіз назв днів тижня, вживаних різними народами світу, здійснив недавно С.С.Куликов (див. 13).

Приглянувшись до українських назв днів тижня, зауважуємо тут співіснування двох різних систем обліку днів. З одного боку, назва “середа” вказує, що цей день є середнім у 7-денці. А це можливе лише за умови, що лічба днів у тижні розпочинається від неділі (неділя – 1-й день, понеділок – 2-й і т. д.). З іншого боку, “бачимо”, що це вівторок – 2-й, четвер – 4-й, п’ятниця – 5-й дні тижня! Можна, отже, сказати, що в цій “суміші назв”, у цьому їх синкретизмі проглядаються дві різні традиції лічби днів у тижні: іудейська, в якій першим днем тижня (після дня, присвяченого Богові) є наша неділя, і християнська, де (після дня Господнього) першим днем є понеділок. І, звичайно, з’ясувати, наскільки наші предки були оригінальними (чи, навпаки, неоригінальними) у розробці саме такої системи лічби днів у тижні можна, співставляючи її з аналогічними системами інших народів світу.

Отже, передовсім зауважимо, що назви днів тижня в інших слов’янських народів – білорусів, росіян, поляків, чехів, болгар – абсолютно тотожні з українськими. У всіх є “середа”, у всіх, крім росіян, 7-й день тижня – неділя, а його 1-й день – понеділок, тобто “день після неділі”. Те ж саме спостерігається і в наших сусідів угорців (мадярів): тут співзвучні з слов’янськими назви днів “середа”, “четвер” і п’ятниця (щоправда, неділя – “базарний день”, як і в португальців).

Пронумеровані дні тижня, причому 1-й день – понеділок, і в литовців, латвійців, естонців, як також – у китайців та японців. У в’єтнамців же понеділок – це 2-й, вівторок – 3-й день тижня і т. д. Однак і в них, і в китайців неділя – “день Сонця”. У римському, німецькому, англійському і французькому календарях у назвах днів тижня “увіковічено” імена планет (чи богів – “управителів планет”), але і в німців середа – Mittwoch – “середина тижня”!

Залишається додати, що в давньоєврейському календарі дні тижня, крім суботи (шаббата) не мали назв: їх позначували літерами алфавіту іврити, що рівночасно (як і в інших народів) мали числове значення. Так, неділя – Алеф, тобто перший, понеділок – Бет (другий), вівторок – Гімел (третій) і т. д. дні тижня. І це співпадає з назвами днів у грецькій мові: понеділок – Деутера (тобто “друга”), вівторок – Тріте (“третя”), середа – Тетарте – (“четверта”) і т. д. (день у грецькій мові є жіночого роду, що відповідало б українському “днина”, тому це мало б звучати “друга днина після суботи” і т. д.). Субота ж тут – савато, неділя – киріаке – як і в деяких інших народів Європи – “день Господа” (у французів, португальців тощо).

Таке поєднання двох систем лічби днів у тижні, що є типовим для слов’янських народів і, зокрема, українського, очевидно, ще вимагає свого осмислення. Визнаючи істотний вплив візантійської (фактично грецької) культури на Русь, мусимо констатувати, що в такому важливому процесі, як вироблення назв днів тижня, слов’яни “пішли своїм шляхом”. Можна здогадуватися, що важливу роль в цьому зіграло християнство і то, мабуть, – уже в перші століття свого існування. Напевне, для слов’ян визначальним було основоположне його вчення про воскресіння з мертвих Хри-

ста (не дивно отож, що росіяни неділю назвали “воскресенье”). Християнство досягало берегів Дніпра років на 400-600 раніше, ніж це прийнято вважати...

Оскільки ж у ряді випадків, як, наприклад, при відзначенні Пасхи, день, що його названо неділею (щоб підкреслити важливість заповіді “не займайся щоденними справами, а присвяти цей день Богові своєму”) наче є першим у новому (тут – святковому) тижні, то середа все-таки залишалася “середнім днем”, хоча справжній смисл цього, можливо, безповоротно втрачено.

Початок року. Ери і стилі. Внаслідок уважного аналізу літописів було зроблено висновок, що Новий рік на Русі розпочинався з появою нового Місяця у перші весняні дні, близькі до весняного рівнодення. Однак попередній рік міг мати 12 місяців, тобто 354 доби, або ж 13 місяців – 384 доби. Тому початок Нового року не міг припадати на одну і ту ж дату юліанського календаря, а “ковзав” числами березня, випадаючи в окремі роки на квітень (і, не виключене, – на лютий). Такої системи обліку часу літописці дотримувалися дуже довго, хоча свої записи вони датували, використовуючи юліанський календар.

Скажімо, у 1-му Новгородському літописі читаємо: “В літо 6645 (1136 р., див. 11, с.383) наступушу в 7 марта...”. Цей запис був би цілком незрозумілим, якби Новий рік розпочинався 1 березня. У Лаврентіївському літописі “в літо 6646” розповідь не завершується подіями, що відбувалися в лютому. Навпаки, тут є запис про в’їзд князя Всеволода в Київ (5 марта) і про початок князювання в Чернігові Володимира Давидовича. З обчислень випливає, що березневий новий місяць настав у 1139 р. 2,7 березня. Отже вузький серп Місяця можна було зауважити ввечері 5 березня. Лише після цього моменту розпочалося нове “літо 6647” літописця.

Така лічба часу за “небесними” місяцями на відміну від “книжних” місяців юліанського календаря зберігалася упродовж століть. Приміром, у Никонівському літописі про повне затемнення Місяця 10 березня 1476 р. повідомляється так: “місяця марта 10, а небесного февраля 15... начат гинути місяць”. У Чернігівському літописі під 1703 роком читаємо таке: “июль – місяць небесный настал в пяток, числа пятого місяця июня (книжного)...” (див. за кн. 11, 346).

Навіть найуважніше вивчення літописів не змогло привести до висновку, що наші предки мали якусь календарну еру, тобто систему лічби років від якої-небудь події (реальної чи фантастичної). Якщо такі ери і були на Русі, то вони мали хіба місцеве значення (“у кожному поселенні своя”). Дуже ймовірно, що саме тому літописці, які так довго користувалися своїм, виробленим ще за поганських часів місячно-сонячним календарем, зразу ж прийняли еру від “створення світу”, запозичену з Візантії разом з християнством.

Як відомо, під стилем календаря розуміють систему лічби днів у році від тієї чи іншої календарної дати. Скажімо, в середньовічній Європі 1000-600 років тому співіснувало шість різних стилів: початок нового року могли відлічувати від 25 грудня (різдвяний стиль), із 25 березня (благові-

цього методу були знані у Візантії під назвою “Рука Соломонова”, а в Росії – як “рука богословля”. Малюнок “руки” для проведення календарних обчислень вміщений був в “Ужгородському Полууставі” – рукописі XVI ст., в якому дано опис календарних характеристик року і вміщено їх таблиці. Опис методу і малюнки є і в “Псалтирі з часословцем”, надрукованому І.Федоровим в м.Заблудові (1569 р.). Іноді ці схеми, за допомогою яких здійснювалися обчислення, розміщали на внутрішніх стінах церков, як це було зроблено, наприклад, у Лаврівському монастирі (Самбірський р-н Львівської обл.). Таке широке використання цього методу, очевидно, свідчить про досить високий рівень математичної культури в Україні в ті нелегкі часи. Варіанти “руки Дамаскіна” вже детально описані та проаналізовані (див. 9, 131). Зрозуміло, що аналогічні методи проведення календарних обчислень були розроблені і на Заході (див. 9, 11).

Про те, що згадані методи використовувалися на Русі вже в XI-XIII ст., свідчить таблиця-графіті, виявлена С.А.Висоцьким (див. 5) на стіні Софійського собору в Києві. Вона розташована в проході з приділу Йоакима й Анни в приділ Михаїла на другому від вівтаря стовпі на висоті 115 см від рівня підлоги XI ст. Таблиця складається з 28 кліток, в яких вписано (з повтореннями) сім літер слов'янського алфавіту.

У 1980 р. московський учений Р.А.Симонов висловив припущення, що згадана таблиця є календарною (див. 20, 81). Невдовзі розшифрувати її суть виявилось не так вже й важко (див. 10, 79). Справді, йдеться про зміну характеристик року упродовж 28-річного циклу. Однак особливості їх зміни від року до року свідчать, що це – не александрійські, “східні”, вруцеліта, а західноєвропейські так звані сонячні епакти. Бо у східному колі Сонця 3-й, тоді 7-й, 11-й і т. д. роки – високосні, і після них вруцеліта “перестрибують” через одну літеру: А, В, Г, Е, ... Але завдяки іншій лічбі років “від створення світу” (на Сході 5508 р. до н. е., на Заході – 4713 р. до н. е.) західноєвропейське чергове коло Сонця розпочинається на 17 років раніше (або запізнюється на 11 років). Тому високосними є 1-й, 5-й і т. д. роки 28-річного циклу, причому рік тут починається з січня. Отже, послідовність епакт тут така: А, В, Г, Д, С, З, А, В, Д, ... Саме так і побудована (якщо відчитувати рядки знизу вгору) таблиця-графіті Софійського собору.

З огляду зручності обчислень різниця полягає ось у чому. Щоб встановити день тижня q , який випадає на конкретну дату, в рамках східної обчислювальної традиції необхідно скласти різницю вруцеліта року W і вруцелітної літери V , проставленої біля числа місяця: $q = W - V$. При цьому приймається, що нумерація днів тижня починається з понеділка: $Пн = 1, Вт = 2, \dots, Нд = 7$. У західній традиції це ж завдання розв'язується дещо інакше: $q = ES + RS + (Z - 1)$. Тут ES – сонячна епакта, RS – місячний коефіцієнт (інша його назва – сонячний регуляр, тобто певне для кожного місяця число, яке слід додати до ES , щоб отримати день тижня на перше число цього календарного місяця, Z – дата, для якої проводиться обчислення). Числове значення q при обрахунках може перевищити 7 – число днів у тижні, тоді цілі 7-денки слід відкинути. У цій системі першим днем тижня приймається неділя. Місячні коефіцієнти від січня (I) до груд-

ня (XII) мають значення: I – 3, II – 6, III – 5, IV – 1, V – 3, VI – 6, VII – 1, VIII – 4, IX – 7, X – 2, XI – 5, XII – 7. Обчислювачі їх легко могли запам'ятовувати. Не виключено, що їх було розміщено поруч зі згаданою таблицею-графіті на стіні Софійського Собору.

Таку ж таблицю сонячних епакт виявлено і в так званому Норівському псалтирі – болгарській рукописній книзі XIV ст., що потрапила на Русь і тут за останні 200 років неодноразово та всебічно досліджувалася. Сонячні епакти знайдено і в деяких “Службениках”, зокрема в пергаментному “Службенику” XIV ст., оригінал якого зберігається в Державній Публічній Бібліотеці (м.Санкт-Петербург), у пергаментному “Тетраевангелії” кінця XVI ст. (Публ. Б-ка, м.Москва), у “Псалтирі” XVI ст. (див. 25).

Узагальнюючи, можна стверджувати, що “любители календарних проблем” на Русі при з'ясуванні питання про “день тижня на задану дату” послуговувалися західноєвропейським 28-річним сонячним циклом. Що ж стосується фаз Місяця, то повсюдно зустрічається розпис весняних повней за 19-річним східним циклом (фактично західний – такий же, але початок відліку в ньому “золотого числа”, аналога кола Місяця, зміщений на три позиції: золоте число = коло Місяця плюс три). Таке поєднання доцільне, якщо обчислювачі підібрали спільний початок обох циклів. Проведений нами аналіз показав, що спільна точка, від якої можна вести відлік обох циклів, справді існує: це 972 рік н. е., рік смерті князя Святослава, рік, який з багатьох причин залишався пам'ятним і в Русі, і в Болгарії.

Напрошується думка, що ті, хто поєднував західний сонячний цикл зі східним місячним, відображали певні тодішні політичні тенденції: поєднуючи надбання обох тогочасних світових центрів культури – Візантії і Риму, зберігати певну дистанцію від них, утверджуючи себе, демонструючи себе як самодостатню потугу в тогочасному світі.

Очевидно, що в останні 500 років потреба в знаннях “календарної ситуації” ставала все очевиднішою. І не випадково, зокрема в Україні, як це описав свого часу Я.М.Лазаревський (див. 14), з другої половини XVII ст. популярними були календарі Замойської академії “*Kalendarz Polski y Ruski*”, з 1760 р. друкуються і Бердичівські календарі. У цілому ця тема, однак, ще чекає на свого дослідника.

Наш річний обрядовий цикл

Усі, хто належить до “старшого покоління”, пам'ятають, що “не так давно” ледве не криміналом вважалося будь-яке намагання опублікувати бодай що-небудь про давні форми духовної культури нашого народу. Наприклад, автор цих рядків у 1975 р. більше двох місяців очікував вироку певних двох столичних відділів щодо того, залишиться чи ні в “Календарі природи і людини” підрозділ “Праздник диявольский разорите” (попри те, що його було “обставлено” віньєткою “І на оновленій землі...”). І те, що якимось все-таки “проскочило” в 1975 р., аж ніяк не вдалося повторити у 1983 р.... Аякже – “патріархальщина”!

Сьогодні кожен має змогу перечитати цілі добірки етнографічних, народознавчих праць, в яких детально і барвисто описано *звичаї* (повсякденні усталені правила поведінки, що склалися історично), *обряди* – складені в глибоку давнину символічні дійства, які приурочувалися до відзна-

чення найважливіших подій в житті наших предків. Але і сьогодні, однак, оглядаючи духовним зором нелегке минуле наших дідів і прадідів, хотілося б, разом із видатним українським етнографом Миколою Сумцовим (1854-1922) констатувати: “Все важке і сумне, що тривожить селянську душу в довгі осінні ночі, коли на солом’яну стріху падають буйні краплини холодного дощу, в повітрі стоїть сира мряка і шумливий вітер вривається в похилений набік димник, гнітючі турботи, сумніви і побоювання зникають, забуваються під принадним впливом веселої святкової пісні. Коляда зачаровує уяву рисами і образами неземного щастя, наповнює бідне життя фантастичними статками... Вікова особиста і майнова залежність, що знижувалася часом до ступеня рабства, зламала б у духовному відношенні темного, неписьменного селянина, якби його не підтримувала постійно чарівниця-пісня...” Хоча не обов’язково і сьогодні димник “похилений набік”, та проблеми нависли над нашим краєм серйозні і надовго. До “постіндустріального, інформаційного суспільства” доводиться брести через смердюче болото дикого капіталізму з його приниженням, нехтуванням людською гідністю мільйонів чесних людей.

У цей гнітючий період не випадковим є намагання уважніше приглянутися до наших давніх звичаїв та обрядів, зокрема календарно-побутових, до їх зовнішніх форм і глибинного змісту. Однак легко зауважити, що подекуди це набуває надто радикального забарвлення, призводячи ледве не до заперечення 1000-літньої християнської доби в історії нашого народу. Перелічують гріхи Церкви, яка, мовляв, “говорила чужою мовою, гнобила душу і розум народу”. Услід за Л.Силенком повторюють, що “на перестарілому возі православ’я народ не захоче їхати в друге тисячоліття”. Услід за С.Плачиндою твердять, нібито в 988 р. князь Володимир “відібрав в українського селянина його поетичний світогляд, його тисячолітню віру, розтоптав найбагатшу і найпрекраснішу в історії людства українську міфологію... Розширив пустелю бездуховності...” Не задумуючись, ображають почуття мільйонів віруючих-християн вигадками на кшталт “дослідження деяких зарубіжних вчених переконливо доводять, що Ісус був врятований від смерті своїми учнями, котрі під час сонячного затемнення зняли його з хреста. Він був одружений з Марією Магдалиною і мав сина Вараву” (див. 15, 214).

Так, не один з тих, хто мав би бути “сіллю землі” (Мт. 5: 13) як на Сході, так і на Заході, дуже завинив і перед Богом, і перед людьми. Не випадково останній Папа Римський, визнаючи помилки (вину) Західної Церкви, неодноразово розпочинає свої виступи словами “Я прошу пробачення...” Є в чому каятися і предстоятелям окремих Східних Церков (хоча б, наприклад, за те, що, скажімо, в дореволюційній Росії учитель за свою роботу отримував усього 50 руб/рік, тоді як священник – в додаток до прибутку з 40 чи й більше гектарів “попівської” землі та до оплати за вінчання, похорони і т. д. – 300 руб/рік, архиереї ж мали прибутку до 40 000 руб/рік...). Справді, і мова була мало зрозумілою, і душа та розум часто були придушені, і гідність у багатьох була ой як принижена. Так, говорив Василь Стус, що “прийняття християнства з Візантії було помилкою, шкідливою для українського народу”, що “величезна брила духовно-

го християнства впала на закону душу”, що “жертвою православ’я ми є найбільшою”. І Юліуш Словацький (1809-1849) твердив: “Польще, твоя загибель в Римі”. Та хіба таки? Чи і сьогодні хтось, дивлячись на сучасну Польщу, повторив би це?

У новітніх “Дажбожих внукив” (чи дайбожичів) часто не знаходиться й кількох добрих слів про християнство, хоча б про один його аспект. Зате є твердження на кшталт: “Християнство не принесло ні реального облагородження звичаїв, ні підвищення моральності й духовних якостей людей. Розходження між заповідями Божими і реальним життям людей призводило до втрати духовних орієнтирів, які стали причиною... втрати державності і чужоземного рабства. Не кожен українець нині готовий визнати цю причину нашого занепаду”. А тому “нині ми скидаємо кайдани свого тисячолітнього духовного рабства і, оглядаючись назад, бачимо, скільки мук і страждань принесла чужа віра нашому народові...” (15, с.214).

Тим часом (і хіба це не дивно!) ніхто з рідновірівців навіть не пробує з’ясувати, чому то жодний інший народ Європи не залишився при своїх прадавніх уявленнях про світ, при своїй язичницькій релігії, як також чомусь ніхто з них не змагає до скидання “кайданів тисячолітнього рабства”. Проблема, як на мене, вичерпно розкрив А.Глушак у відповідному розділі нещодавно виданої “Історії релігії в Україні” – К., 1998. Річ у тому, що наші предки насправді самі відмовилися від віри своїх пращурів, “оскільки вона не була спроможна задовільнити розвиток життя”. Зокрема, людина втомилася “від безконечних спроб умилювати безмірну кількість підступних сил. Язичницький світ все більше обтяжувався зростаючою кількістю заформалізованих обрядів і церемоній, які були спрямовані на очікування милості з боку різних підступних і вередливих сил... Християнство уніфікує сили добра та зла. Людина вручає себе волі єдиного Бога. ...Християнство ... підносить людину на більш високий рівень абстракції, де добро та зло не пояснюються такими простими й безпосередніми діями: зроби це – буде те... Християнство ... допомогло вийти з кризи свідомості, яка заплуталася між деревами і лісом, численністю богів і Богом”. І ще: “Язичництво характеризується передусім обрядовіством... Учиняючи обряди, людина виконує зовнішню форму поклоніння, часто дозволяючи собі не вдаватися до роботи над собою... Як людство прийшло до необхідності переходу від язичництва до християнства, так і кожна особа за своє життя має самовдосконалюватися, здолавши язичника і зростивши в собі людину, гідну бути образом і подобою Божою”. Нарешті, “християнство в цілому є більш високим ступенем усвідомлення місця людини у світі” (6).

Чому б не згадати й сказане російським філософом В.В.Бичковим ще в 1982 р.: “Християнство подивилося на людину, причому на кожную конкретну людину, як би низько не стояла вона у суспільній ієрархії, очима Бога, який став людиною, щоб відкрити їй можливість стати Богом. З цих позицій людина стає найвищою цінністю у світі, а *людяність* – найвищою і невід’ємною властивістю і людини, і людської культури... Поняття гуманності було чужим для давнього світу; лише раннє християнство найбільш послідовно усвідомило його і намагалось активно упровадити

його в культуру пізньої античності. Для римлян бої гладіаторів і шматування людей хижаками на арені – захоплююче видовище, для християн вистави амфітеатру – вершина нелюдяності і жорстокості” (2, 159).

Так, побудувати справді християнське суспільство, в якому були б утілені високі ідеали Любові, Добра і Краси, не вдалося. Та чи був би кращим і наш, і загалом європейський світ без цих ідеалів? Життя ж – це не лише купальські ігри біля вогнища...

Так, можна закидати православ'ю його надмірне захоплення внутрішнім станом людини аж до “зневаження світу, усього земного в ім'я небесного”. Можна водночас позаздрити Західній Церкві з її настановами на раціональний шлях служіння Богові, на діяльність у цьому світі. Варто згадати хоча б те, що на емблемі бенедиктинського монашого ордену (заснований у 529 р.) зображені хрест, книга і плуг. Та й відповідна приказка-заклик у католиків є: *ora et labora* – молися і працюй!

Але ж ми... Озираючись навколо себе, бачимо, що живемо на найкращих у світі землях. А тим часом етнографи кажуть, що з близько 100 000 наших пісень понад 90 відсотків журливих, переповнених тугою, розпачем і безнадією. Як не згадати Дмитра Донцова – про те, ніби й справді нам подобається “бути народом-мучеником, народом-страдником” (7,31).

Наші календарні звичаї та обряди осмислюються в багатьох книгах (див. хоча б 4, 8, 21, 22, 23). Маємо вже й підручники з українського народознавства (див. 1, 15, 24), навчальні посібники тощо. Та чи тільки елегійно-цнотливими, з ностальгічним надрином повинні бути наші розповіді про оте прадавнє минуле? Чи збагнули ми всю глибину душі нашого прапредка? Чи можемо нехтувати оповідями Івана Кузича-Березовського про “особливі якості” напоїв, які, як виглядає, настільки полюбилися нашим предкам, що аж Володимир Великий мав би заявити: “Для Русі пиття – веселість, не можемо без того бути”! Чи не там “витоки” того, що, скажімо, в часи Хмельниччини нас було удвічі більше, ніж поляків, і ледве не в півтора рази більше, ніж москвитів, а проте не “ми їм”, а “вони нам” визначали, “хто в нас має бути попом, а хто паном”... Чи то лише цариця Катерина винна в тому, що київський митрополит Самуїл Миславський у 1784 р. заборонив у школах України вивчати українську мову, бо вона “тхне поганством”, “оскорбляє Ісуса Христа”? Чи ж таки аж цар Микола винен в тому, що православний піп Василь Руданський прокляв свого сина Степана, бо той, бач, пише вірші “хохлацькою мовою” (див. 19).

Будуть, звичайно, написані сторінки нових книг з українського народознавства. І в них із річного обрядового циклу мусить бути виділене те, що в час все зростаючої урбанізації могла б використати людина, яка з дня на день блукає в кам'яних джунглях, яка на багато годин щодоби замикається в кам'яному ж таки мішку, яка довгими тижнями позбавлена спілкування з одноплемінниками. І це має бути не просто сентиментальна казочка, а дійство, яке сягне її, людини, екзистенціальної глибини, водночас підіймаючи її до онтологічних висот, до першооснов її буття – до Творця всього.

Увесь світ визнає сьогодні, що православ'я накопичило неоціненні скарби (їх не соромлячись запозичує для себе Захід!). То чому (скажемо, перефразовуючи російського письменника-страстотерпця Олега Волкова) не можуть і в новому тисячолітті церкви і дзвіниці сяйвом своїх хрестів і голосами дзвонів нагадувати нам і нашим дітям та внукам про душу, про добрі вчинки, пробуджувати у найчерствіших серцях голос совісті? Чому, конкретно, в душах наших не можуть повсякчасно дзвеніти величні мелодії Архангельського, Березовського, Бортнянського, Веделя, Вербицького, Леонтовича, Лисенка, Рахманінова, Стеценка, Строкіна, Чеснокова і багатьох-багатьох інших? То, може, таки з перлинами православ'я в душі – у нове тисячоліття? Пам'ятаючи сказане Василієм Великим: “Людина – це звір, якому звелено піднятися до неба” і розцінюючи наявну “поліконфесійність” як своєрідний дар Божий “для змагання в устремлінні до святості”. Та, нарешті, не турбуючись надто “в кого ключі від раю”, бо “Дух Святий дише, де Він сам хоче”, а не там, де бажають ті чи інші представителі Церков...

Надолужуючи, будьмо точними.

Кажучи словами В.Скуратівського, десятиліття найжорстокішою так званою інтернаціоналізації: шельмування й заборони наших звичаїв та обрядів, мови, пісень, релігії, побуту, моралі, звичаєвого права – усього того, чим традиційно жив і пишався український народ, позаду. Тому бажання надолужити, якомога швидше донести знання про наше минуле до найширшого кола читачів цілком зрозуміле й оправдане. Але в процесі роботи в цьому напрямі окремі автори допустили ряд промахів і календарних помилок. І щоб ці недоречності не множилися надалі, доцільно вказати на них уже тепер. При цьому ми свідомо не будемо називати імена авторів, оскільки, повторимось, добре уявляємо той їхній тягар праці і всі зусилля...

“Календарні” помилки, що зустрічаються в текстах українознавчих книг, умовно можна розділити на три типи. Перший – від легковажного читання (і відтворювання “з пам'яті”) текстів Біблії, як також від незнання церковних правил. Другий – від небажання з'ясувати основи календарних систем, і третій – від нерозуміння різниці між проблемами календаря і завданнями хронології (перше, скажімо, стосується особливостей лічби днів у році, друге – лічби самих років).

Ось хоча б така “перлина” першого типу помилок: “За біблейською легендою, у цей день (Преображення – І.К.) Ісус Христос разом зі своїми учнями піднявся на маківку гори. Посеред ночі... їхній учитель у блаженному освітленні здіймався на небеса. Присутнім начебто почувся всевишній голос, що Ісус є Намісником Бога на землі”. Насправді ж у Євангеліях (Мт. 17, Мр. 9, Лк. 9) не сказано, що “Учитель підіймався на небеса”, як немає і того, що Він названий “Намісником Бога”... То навіщо все це перекручування текстів?

“Дізнаємося” також, що “Христа розіп'яли в четвер ввечері”, що “Воскресення Христа... це романтична біблейська оповідка”, що “Вознесення – це останній день, коли можна вітатися “Христос воскрес”, що “на Зелені свята церковні відправи не мають такої урочистості, як на

різдво чи пасху”, що “назва пасха походить від обрядового печива – пасхи”, що “пасха має обов’язково збігатися з молодим місяцем”, що “петрівка – найкоротший піст” (нібито 2 тижні)...

А тим часом, заглянувши в Євангелія (зокр., Мт. 27:45), автор дізнався б, що Христа розіп’яли в п’ятницю о шостій годині за тодішнім відліком годин від сходу Сонця, тобто близько 12 год дня, що помер Він через три години, “о 9-й”, тобто о третій годині після полудня, за три години до заходу Сонця, після якого – в місячну повню – розпочиналося свято єврейської пасхи. Тому й будь-які розмірковування про затемнення Сонця в момент смерті Ісуса Христа немислимі (затемнення Сонця трапляються при наставанні нового місяця, а ця фаза буває через 14 діб після повні!). Темрява ж на тій географічній широті могла б настати хіба внаслідок пилової бурі.

Востаннє в році вітаються “Христос воскрес” в середу перед Вознесенням. Церковна відправа у перший день Зелених свят (в неділю) вражає своєю урочистістю особливо тому, що після літургії служиться Вечірня з її трьома пречудовими “коліноприклонними молитвами”. Назва Пасхи – від єврейського свята. А з тільки-но сказаного ясно, що перша християнська Пасха – Воскресення Христове – сталося відразу після повні. Так і було вирішено на Нікейському соборі: усім християнам святкувати Пасху в першу неділю після весняної повні (малося на увазі, що в цю повню святкують свою пасху євреї). Петрівка ж триває рівно 6 тижнів у році, якщо Пасха випала на 22 березня за ст. ст. (тобто на 4 квітня н. ст.) і всього 1 тиждень і 1 день, якщо Пасха святкувалася 25 квітня за ст. ст. (8 травня н. ст.).

Група суто календарних помилок і неточностей пов’язана, напевне, з тим, що етнографи, які збирали матеріали в минулому, ХІХ ст., пов’язали їх з датами юліанського календаря (зі ст. ст.). Автори ж ХХ ст. переобчислюють їх на новий стиль. До всього виявляється і певне намагання вказати, на які дати календаря приходилися певні астрономічні явища (рівнодення, сонцестояння) тисячу і більше років тому. З тих, очевидно, причин маємо ось таке: “Сонце проходить... чотири основні точки: весняне, літнє, осіннє, зимове сонцестояння”, “25 грудня, у день зимового сонцестояння”, “сучасна астрономічна весна настає 21 березня о 6 год 52 хв”, “з 20 по 22 червня настає період найвищого сонцестояння” (а через чотири сторінки той же автор доводить, що це 25-го червня є днем літнього сонцестояння, 25-го грудня – “коли день найменший”), “день Купала, який припадає на 7 липня, збігається з літнім сонцеворотом”, “12 липня Петра і Павла – цей святодень пов’язаний з літнім сонцестоянням”...

Отже, передовсім зазначимо, що в астрономії виділяють моменти весняного і осіннього рівнодення, літнього та зимового сонцестояння. Їх визначають за положенням на небі (“на тлі зір”) центра диска Сонця. У григоріанському календарі їх визначальними датами прийнято вважати 21.03. і 23.09 та відповідно 22.06. і 22.12. Насправді ж у зв’язку з “дробовою тривалістю року” це – верхні межі згаданих моментів. Бо ж наприкінці ХХ ст. в кожному лише одному з чотирьох випадків вони наставали у вказані числа, а в інші три – в попередню добу (20.03 і 22.09. та

21.06 і 21.12.). Так буде і в першій половині ХХІ ст., тоді як наприкінці його принаймні раз на чотири роки конкретно весняне рівнодення наставатиме навіть 19.03. То ж неважко зорієнтуватися, що всі наведені вище твердження помилкові.

Загалом кажучи, попри всю зовнішню простоту нашого сучасного календаря його “арифметика”, якщо взяти в масштабах століть, дуже складна. Скажімо, для оцінки впливу Місяця і планет на рух Землі навколо Сонця рівняння, в яких налічується близько 120 доданків, розв’язують з урахуванням 12 знаків після коми. Як виявилось, тривалість тропічного року може бути до 6 хв більшою або ж на стільки ж меншою від вказаного вище значення.

Так, 2000 років тому зимове сонцестояння за юліанським календарем випадало на 24 грудня, літнє – на 24 червня. Згодом це перше стало передднем Різдва Христового, друге – святом різдва Івана Хрестителя. На ці дати і “були спроектовані” відповідно Коляда і Купала. Однак мало імовірно, що наші далекі предки вміли надійно визначати моменти сонцестоянь. Не виключено, що ці свята відзначалися у повні Місяця, які були найближчими до згаданих астрономічних явищ (до того ж у повню достатньо ясна ніч, щоб і вінки на воду опускати, і через вогнище стрибати...).

А ось ще група календарних “знахідок”. Передовсім така: “Ми нині користуємося календарним літочисленням, яке об’єднує дванадцять місяців. Натомість астрономічний рік має на один більше – тринадцять”. Або в іншому джерелі: “Переваги традиційної язичницької віри перед християнською яскраво виявилися в досконалості календарної системи з її 19-річним і 28-річним циклами”. У першому випадку є хіба що відгомін “чуток” про 13-місяць місячно-сонячного календаря, але ж у році – 12 синодичних місяців і 11 діб, то де тут тринадцять місяців? Щодо другого, то автор, мабуть, зачарувався співвідношенням: 19 тропічних років рівні 235 синодичним місяцям. Але ж це співвідношення зовсім не є ідеальним. Бо ж за кожні 219 років певна фаза Місяця зсувається на одну добу вперед. Скажімо, якщо в якомусь році повня випала точно на дату весняного рівнодення, то через 219 років повня запізниться вже на цілу добу, через наступні 219 років – ще на одну добу і т. д. Тому дуже недоречно пов’язувати з таким непевним явищем “переваги” одної віри над іншою... А ось григоріанський календар стосовно зміни пір року є таки ідеальним, похибка в одну добу нагромадиться через 3000 років... “То чия правда”?

Ще одна “знахідка”, власне – відразу декілька. Розповідаючи про введення юліанського календаря і високосного року, автор заявляє: “Але й ця система виявилася недосконалою. Щодоби залишалися “поза обліком” 11 хвилин і 14 секунд, котрі через кожні 128 літ утворювали додатковий рік. А це заважало чітко прогнозувати релігійні свята. Відтак папа римський Григорій ХІІ 1528 року (на цей час неточність становила 10 днів) запропонував пересунути літочислення з 5-го на 15 жовтня... Цим літочисленням ми користуємося й нині.”

Такі “пасажи” читаєш ледве не з розпачем і запитанням: ну, навіщо заглиблюватися в те, про що говорити не обов’язково? Отже, передовсім не Григорій ХІІ (цей склав повноваження папи на Констанцькому соборі в

1415 році), а Григорій XIII, і не 1528 р., а 1582 р. І згадані 11 хв 14 с вказують, на скільки юліанський рік довший за рік тропічний. Бо перший (в середньому за чотири роки!) триває 365 діб 6 год, тоді як тропічний – 365 діб 5 год 48 хв 46 с. Внаслідок цього 128 юліанських років рівно на одну добу “довші”, ніж 128 тропічних років (на добу, а не на рік!). Її в григоріанському календарі викидають: кожні 400 років “вкорочують” на три доби (128 х 3 = 384, це дещо менше, ніж 400, тому, як вже сказано, за 3000 років нагромаджується ціла доба, її тоді і викинуть з лічби...). Папа не “пересунув літочислення”, а лише виправив календар, змістив початок року так, щоб весняне рівнодення знову випадало на 21 березня, де воно було в 325 р., коли встановили правила святкування Пасхи. Літочислення ж “від Різдва Христового” ввів 525 р. Діонісій Малий, хіба ж папа його змінював.

Тепер про огріхи, що стосуються хронології. Ось фрагменти: “З прийняттям християнства новолітування перенесли на осінь, хоч церковникам довелося вести боротьбу не одне століття, що, врешті-решт, змусило людність України “прийняти умову”: початок нового року офіційно утвердився у вересні”. Або ось: “Володимир Святославович офіційно запровадивши християнство, ввів і відзначення нового року за старим візантійським зразком – першого вересня”. Як також: “Із запровадженням християнства в Київській Русі церква зажадала змінити дату нового року. Релігійний календар змушував перенести його з весни на осінь”. У двох місцях навіть подано дату цього переходу – 1342 р. І, нарешті, часто повторюється: “в 1700 р. за Петра I поміняли календар”.

Аякже, “чого ж можна було сподіватися від отих церковників”... Вони тільки й робили, що “нищили нашу державність та заганяли в рабство”. А насправді ситуація з початком року була зовсім інакшою. У Візантії упродовж століть мирно співіснували дві ери (і навіть більше) з початком відліку як з вересня, так і з березня, причому вересневий відлік початку року був передовсім вигідний збирачам податків. Ще Юлій Цезар проміжки часу по 15 років, відлічені від 1 вересня, розпочав використовувати для обчислення величини податків та їх збору. Невдовзі порядковий номер року в 15-річному циклі отримав назву *індикт* (від лат. *indictio* – проголошення): кожні 15 років відбувався “всеімперський” перепис майна. Відповідно до цього у 312 р. імператор Константин офіційно ввів лічбу років за індіктами (щоправда, від 23 вересня – дня свого народження). У 462 р. з практичних міркувань початок відліку індіктів (і початок насамперед фіскального року) було перенесено на 1 вересня.

Та це аж ніяк і ні до чого не зобов’язувало “церковників”. Тому коли в II–IV ст. почалося “вкладання” ер “від створення світу”, то за початкові їх точки відліку (епохи) приймали найрізноманітніші дати: в *александрійській ері* – 1 вересня, ері Панадора – 29 серпня (цього числа 284 р. прийшов до влади імператор Діоклетіан), а в ері *Анніана* – 25 березня. Близько 350 р. було запропоновано так звану *візантійську еру* з початком 1 вересня 5509 р. до н.е. (субота). А через 200 років розроблено іншу, *константинівську еру* з початком 1 березня 5508 р. до н.е. (п’ятниця). Саме вона під назвою *давньоруська ера* використовувалася на Русі до 1492 р. Підкреслимо дуже важливу річ: ця ера з початком відліку 1 березня була

дуже зручною для обчислення дат Пасхи, як і взагалі встановлення дня тижня на будь-яке задане число місяця. Бо ж якщо рік починається з 1 вересня, то упродовж року доводиться використовувати два вруцеліта: перше з початку вересня до кінця лютого, друге – з 1 березня до 31 серпня, а це призводило до помилок в обчисленнях.

Отже, ніякої боротьби не було, ніяких “жадань” щодо введення вересневого стилю в часи Володимира і довго ще після нього не було. І в літописах практично не знайдено записів з використанням вересневого стилю. Перехід на цей стиль здійснено у вересні 1492 р. в Москві на церковному соборі. Тоді, коли не справдилися “прогнози щодо кінця світу наприкінці 7000-го року від створення світу”, затверджуючи пасхальні таблиці на наступні роки, собор прийняв рішення перенести початок року з 1 березня на 1 вересня 7001 р. “від створення світу”. Петро I указом від 19 грудня 7208 року від ств. св. переніс початок року на 1 січня і запровадив у Росії лічбу років “від Різдва Христового”.

Ще декілька загальніших зауважень, що стосуються “астрономії в цілому”. Маємо твердження, нібито саме на високосні роки припадають періоди “великого мору на людей і худобу”. Але “в цьому не варто вбачати лише випадковий збіг обставин...” Усе це – абсолютна вигадка. Вигадкою є й те, нібито “найбільша дія сонячної активності, котра негативно впливає на стан усіх живих організмів, припадає на високосні літа”. Насправді рівень сонячної активності повторюється не через 4, а в середньому через 11,1 року.

З одного поважного видання дізнаємося, що “Венеру називали Зірниця, Вечірня зіронька, Вранішня Зоря...” За нею нібито “орієнтувалися про пору ночі: опівночі сходила Зірниця, а надранок мерехтіла яскравим світлом Вранішня зоря”. Погодимось на тому, що йдеться не про одну і ту ж ніч. Бо не може одне і те ж світило і сходити опівночі, і мерехтіти надранок (до речі, мерехтять зорі; планети ж мають диски, що істотно зменшує можливість мерехтіння). Планета Венера повторює свої положення відносно Сонця так: вона то відхиляється від нього “вправо” на найбільшу кутову відстань 48°, і тоді вона сходить вранці, іноді справді недовзі після півночі, то відхиляється “вліво” від Сонця на таку ж кутову відстань, і тоді її видно ввечері. Але кожне конкретне положення відносно Сонця повторюється через 1 рік 7,3 місяця. Тобто від року до року воно повторюється в різні сезони. Тому ця планета аж ніяк не могла бути покажчиком часу (до того ж її дуже часто сплутували з найяскравішою зорею неба – Сіріусом). Наші предки справді вміли визначати час вночі за виглядом зоряного неба (батько автора – з точністю до 10-15 хв), але робили це за положенням Великого Воза, зоряного скупчення (а не сузір’я, як його подекуди названо) Плеяди.

Окремого зауваження потребує питання видимості в Україні малювничого сузір’я Оріон, “Пояс” якого наші предки здавна найменували Косарями, інші вбачають в ньому “господарське знаряддя” – плуг. В одному навчальному посібнику стверджується, нібито “Оріон в Україні видно лише взимку”. В інших є певні домисли щодо “нахилу Плуга” в певний момент часу. Та, загалом кажучи, Оріон не видно в Україні над горизон-

том в нічну пору доби орієнтовно з 12 травня по 19 липня. Тоді це сузір'я “ходить небом разом із Сонцем”. Після майже 70-денного періоду невидимості (до речі, стільки якраз тривало бальзамування єгипетських фараонів, там орієнтувалися на умови видимості зорі Сіріус) 19 липня Косарі з'являються над східним горизонтом хвилин за 40 перед сходом Сонця. Кожного наступного ранку ця група зір сходить на 4 хв. швидше. І близько 25 вересня вона до сходу Сонця вже досягає найвищого положення над горизонтом у південній частині неба. Близько 15 листопада Косарі перед сходом Сонця вже заходять. Якщо ж говорити про видимість Косарів увечері, то ситуація така: сходять зразу після заходу Сонця близько 18 січня, заходять увечері – близько 12 травня. Найвище над горизонтом бувають 15 грудня опівночі, 15 січня – о 10-й вечора, 15 лютого – о 8 годині вечора, 15 березня – о 6 год вечора. Вся описана тут “гра в жмурки” з цим сузір'ям заслуговує того, щоб нею зацікавитися.

Тут неодноразово вжито слово “орієнтовно”. Так астроном мусить висловлюватися, бо ж умови сходу і заходу (загалом – перебування над горизонтом) окремих світил та їх груп істотно залежать від географічних координат спостерігача. Це лише наше радіо і ТБ можуть спокійно сказати, що “Сонце зійде о такій то годині..., день триватиме Х годин”. Насправді ж це справедливо лише стосовно Києва. Скажімо, в Луганську Сонце сходить (і відповідно заходить) на 35 хв швидше, а в Ужгороді – на 33 хв пізніше, ніж у Києві. Тривалість дня в Ялті 22 грудня на 46 хв більша, а 22 червня – на 53 хв менша, ніж у Києві. Тому-таки – орієнтовно...

Протистояння стилів – доки?

Зважаючи на обговорені вище “календарні похибки”, доцільно, напевне, випередити можливі помилкові здогади і щодо того, чому дотепер ми святкуємо Різдво й інші “нерухомі свята” через 13 діб після римокатоликів (зокрема поляків), а Пасху – навіть через 5 тижнів після них. І наскільки оправданими є сподівання на згоду, на єдиний пасхальний календар. Адже упродовж 400 років “многі православні” не втомлюються переконувати вірних, нібито григоріанський календар – це лише вигадка папи, “щоб покатоличити православний світ”. Для більшості ж ентузіастів “календарного екуменізму” залишається невідомою причина, яка заважає узгодити пасхалії Східної і Західної Церков. А вона така.

Як уже згадано вище, на Нікейському соборі (325 р.) було прийнято святкувати Пасху в першу неділю після весняної повні, тобто повні, що випадає на 21 березня або відразу після цієї дати. Проте, як з'ясовано вище, через неточність юліанського календаря справжня дата весняного рівнодення “сповзала” числами березня назад (до 1 березня) на одну добу за кожні 128 років. І якщо, скажімо, відразу після 581 р. повня наставала 20 березня (весняне рівнодення тоді було вже 19 березня), то її весняною не вважали і брали до уваги наступну повню, через 30 діб, – 19 квітня. У неділю після цієї повні і святкували Пасху. Тоді, однак, євреї святкували свою Пасху 20 березня, отже, на 30 і більше днів швидше, а розходження між цими святами ставало надто великим. Це давало євреям підстави для насмішок, нібито християни не вміють обчислити дату свого найбільшого свята. Мовляв, “вам давно вже пора постити, а ви ще їсте м'ясо”. Тому

проблему календарної реформи обговорювали на Базельському (1437 р.), Латеранському (1512 – 1517 рр.) і Тридентському (1545 – 1563 рр.) церковних соборах. Після григоріанської реформи 1582 р. весняне рівнодення було “повернуто” на 21 березня, і Західна Церква святкує Пасху строго в першу неділю після повні, яка настає 21 березня або після цієї дати за новим стилем. Східна ж церква дотримується юліанського календаря, в якому тепер “умовне весняне рівнодення”, тобто 21 березня юліанського календаря, є на 13 діб пізніше – 3 квітня за новим стилем. Внаслідок цього найбільш рання Пасха східного обряду – 4 квітня за новим стилем.

“Камінь спотикання” тут ось у чому. В єврейському календарі є свій метод обчислення дати весняного рівнодення – “весняної текуфи”. Проте якщо зміна днів у їхньому місячно-сонячному календарі ідеально узгоджується зі змінами фаз Місяця, то “єврейська” дата весняного рівнодення визначається менш точно. Розрахунковий єврейський середній сонячний календарний рік на 6 хв 39 сек триваліший від тропічного. А це означає, що за кожні 216 років весняна текуфа “зсувається” датами григоріанського календаря на одну добу вперед (в бік від 21 березня до 1 квітня). Співпадання “християнського” та “єврейського” рівнодень було близько 500 р. н.е. Отже, за 1500 років весняна текуфа змістилася на 6,9 доби і тепер випадає “принаймні” на 27 березня. А тому повня, яка трапилася між 21 і 27 березня, у євреїв весняною не вважається, і єврейська пасха святкується в іншу, наступну повню, через 30 діб. Тим часом у римокатолицькій пасхалії вона – весняна, і в найближчу після неї неділю Захід святкує Пасху. Пасха ж східного обряду “автоматично” буває після єврейської, бо там, як вже сказано, дата весняного рівнодення “повзе” з удвічі більшою швидкістю тепер вже числами квітня.

Конкретно – за 100 років, від 1883 р. до 1988 р., католицька Пасха наставала перед єврейською 15 разів, а чотири рази співпадала з нею. І ось саме ця обставина – “Християнська Пасха перед або разом з єврейською” – і є причиною того, що Східні Церкви не переходять на римокатолицьку пасхалію. На підтвердження правильності своєї позиції ортодокси посилаються на такі два документи. Перший – «7-ме Апостольське правило»: “Якщо хтось... святий день Пасхи перед весняним рівноденням з іудеями святкувати буде, нехай буде відкинутий...” Тобто якщо єврейська Пасха трапилася відразу після весняного рівнодення, а в наступному календарному році в них було 12 місяців, то чергова повня (єврейська Пасха) буде перед реальним наступним рівноденням (йдеться ж бо про ті часи, коли встановити момент рівнодення було нелегко). І далі («І-ше правило Антіохійського собору»): “Якщо хтось насмілиться... з іудеями звершувати Пасху, такого святий собор віднині вже осуджує бути чужим для Церкви”. Але ж тут ідеться про святкування Пасхи “посеред тижня” і “пасхи страждань”. Нікейський собор же вирішив це питання чітко: “в неділю”, як це сталося за Євангеліями. Однак протоколів і рішень собору не збереглося. Є лише лист імператора Константина до єпископів, які не змогли взяти участь у соборі: “визнано... святкувати... скрізь в один день”. І ще: “Справді дивним є самохвальство іудеїв, нібито незалежно від їхніх постанов ми не зможемо дотримуватися цього”.

Наявну сьогодні “календарно-пасхальну ситуацію” так оцінив у 1968 році доцент Московської духовної академії Д.П.Огицький: “Канонічних правил про календар не існує... Никейські отці були дуже далекими від думки ставити християнську пасхалію в яку б то не було залежність від єврейських календарних розрахунків та єврейської релігійної практики”. Отже, “твердження, нібито... християнська Пасха завжди повинна йти за єврейською, в корені є помилковом”. І, нарешті: “ми повинні віддати перевагу григоріанському календареві перед юліанським” (див. 17).

А проте є багато людей, які “заклято” відстоюють обов’язковість ситуації “християнська Пасха після єврейської”, бо, мовляв, “так було тоді, за Євангеліями”. Проте якщо дотримуватися цього буквально, то виходить нонсенс: єврейська пасха може бути у вівторок, четвер, суботу і неділю. І коли вона, скажімо, у вівторок, то пам’ять Страстей Господніх християни відзначають не до, а після єврейської пасхи.

Фактично ж немає жодних “канонічних перепон” для того, щоб увесь християнський світ перейшов на григоріанський календар і пасхалію. Однак “декого” засліплює дух ненависті й гордині. І лише один Господь Бог може пом’якшити ці кам’яні серця...

Література

1. Благослови, мати. – К.: Освіта, 1995.
2. Бычков В.В. Эстетика поздней античности. – М.: Наука, 1981.
3. Вздорнов Г.И. Искусство книги в древней Руси: Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII – начала XV века. – М.: Искусство, 1980.
4. Воропай О. Звичаї нашого народу. – К.: Оберіг, 1991.
5. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI –XIV. – К.: Наукова думка, 1966.
6. Історія релігії в Україні.–Т.1.–К.: УЦДК, 1996.
7. Донцов Д. Дух нашої давнини.– Дрогобич, Відродження, 1991.
8. Климишин С. Український рік.–Кн. 1-2.– К.:Обереги, 1994.
9. Климишин І.А. Календар природи і людини.– Л.: ЛДУ, 1983.
10. Климишин І.А., Перкатюк Й. Шифр і код астронамічних таблиць // Наука і суспільство.– 1986.–Ч.7.
11. Климишин И.А. Календарь и хронология.– М.: Наука, 1990.
12. Кузич-Березовський І. Жінка і держава.– Львів: Світ, 1994.
13. Куликов С.С. Нить времен.– М.: Наука, 1991.
14. Лазаревский Я.М. Старинные польско-русские календари.– К., 1900.
15. Лозко Г. Українське народознавство.– К.: Зодіак-Еко, 1995.
16. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу.– К.: Обереги, 1992.
17. Огицкий Д.П. Канонические нормы православной пасхалии // Богословские труды.– УП.– М.: В-во Моск. патриархии, 1971.
18. Святский Д.О. Календарь наших предков // Мирведение.– УП.– Ч.6(30).– 1917.
19. Силенко Лев. Переоцінка духовної вартості. – Київ. – 1992.–№ 3,4.

20. Симонов Р.А. Кирик Новгородец. – М.: Наука, 1980.
21. Скуратівський В. Місяцелік. – К.: Мистецтво, 1993.
22. Скуратівський В. Святвечір. Т.1, 2. – К.: Перлина, 1994.
23. Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий вечір. – К.: Український письменник, 1994.
24. Українське народознавство. – Львів: ВЦ Фенікс, 1994.
25. Щепкина М.В. та ін. Описание пергаментных рукописей государственного исторического музея. – Ч.1. Археологический ежегодник за 1965 г. – М.: Наука, 1966.
26. Hołńska-Baranowa T. Ukraińskie nazwy miesięcy na tle ogólnosłowiańskim. – Wrocław, 1969.

Ярослав Бабинський

УКРАЇНСЬКІ КОЛЯДКИ ТА ЩЕДРІВКИ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЕВОЛЮЦІЇ ЖАНРУ

Колядки та щедрівки, поряд із весільними та обжинковими піснями, є найбільш архаїчними зразками української народної музичної творчості і своїм корінням сягають вглиб язичницьких часів. Їх виконання невід'ємно пов'язане з обходом дворів і побажаннями добробуту та злагоди в новому році, возвеличуванням господаря і членів його родини.

Був час, коли початком нового року вважали пору весняного рівнодення, і саме цим пояснюється велика кількість в колядках і щедрівках весняних та землеробських мотивів.

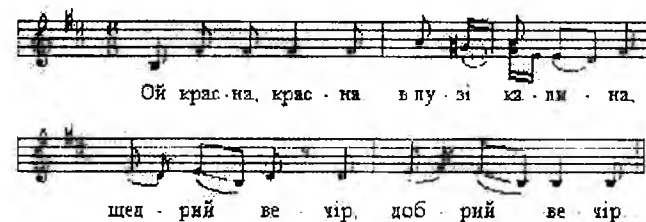
Пrawdopodobно, що колядки, щедрівки, веснянки, гаївки в давнину становили одну групу пісень, приурочених до зустрічі нового року. Колядки були приналежністю чоловічого гуртового виконавства і співалися під вікнами при обході дворів, а щедрівки, веснянки, гаївки виконувалися в полі, на леваді, на цвинтарі і вважалися приналежністю жіночого, часто пов'язаного з хороводами та іграми, виконавства. З прийняттям християнства колядки та щедрівки злилися з різдвяно-новорічними обрядами, а весняно-хороводні пісні були приурочені до Великодніх свят.

У роботі "Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок на Закарпатті)" Ф. Колесса писав: "Між колядками й щедрівками в пізніх записах XIX–XX ст. тяжко було б протягнути якусь демаркаційну лінію... Однак є підстави до здогаду, що колись це були два окремі пісенні цикли" (3, с. 384).

Назва колядки і щедрівки трактується в різних місцевостях по-різному: то як синонім, то як ознака відміни між церковними і світськими піснями, або між піснями, що виконуються на Різдво чи на Новий рік*.

Основною ознакою відмінності між колядками і щедрівками є різниця в розмірі вірша — у колядках 5+5, у щедрівках 4+4. Трапляються також щедрівки з розміром вірша 5+5, та тоді приспів має розмір 4+4**.

Приклад 1

* У Галичині щедрівки виконуються ввечері в переддень Водохрестя, на Гуцульщині обряду щедрування взагалі немає.

** Колядки з розміром вірша 4+4 зустрічаються дуже рідко.

Другою характерною ознакою відміни між колядками і щедрівками є наявність у колядках три- або чотирискладового рефрену ("Ой дай боже", "Радуйся", "Святий вечір" і ін.)*.

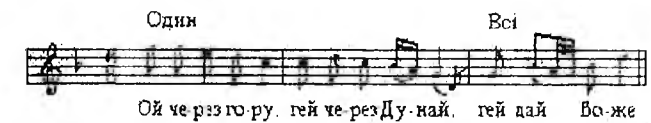
Таким чином структура колядкового вірша набуває такого вигляду 5+5+p4, або 5+5+p3.

Приклад 2

Практично по всій етнічній території України колядковий вірш має саме таку структуру, що свідчить про культурну єдність українського населення і його духовну спорідненість. Така структура зумовлена традиційним способом виконання колядок гуртом колядників, з котрих один найбільш талановитий і спеціально обраний для такої місії — "береза" співав початок кожного вірша, а хор колядників підхоплював незмінний рефрен чи приспів.

Приклад 3

Спосіб виконання ("береза" — заспів, хор — приспів) мусів скластися ще й тому, що колядка часто налічує від 20-ти до 50-ти віршів, і запам'ятати їх усіх колядники просто не могли. Крім того, в колядках значне місце посідають величальні та побажальні елементи, звернені до конкретної особи — господаря, господині, сина, дочки, внука, вдови, сироти і ін., — та побажання добробуту в господарюванні на наступний рік з переліком сільськогосподарських об'єктів. І тому, як помітив Ф. Колесса, "береза" часто імпровізував тексти заспівів, а хор підхоплював незмінний приспів (див. 3, с. 67).

Однак навряд чи виконання лише такого короткого рефрену, як "Ой дай боже", "Радуйся", "Славен єсь" і ін., могло задовільнити учасників колядницького гурту. Тому починають виникати колядки, в котрих крім рефрену хор виконує ще й повторення другої половини вірша, проспіваної перед тим "березою" на ту ж мелодію. Форма вірша 5+5+П (3+5).

* В щедрівках функцію рефрену часто виконує приспів "Щедрий вечір, добрий вечір", звідки, очевидно, походить їх назва.

Приклад 4

Хо-дит па-вух-из йа по са-доч-ку,
дай Бо-же, йа по са-доч-ку.

Подальша активізація хорового співу в колядницькому гурті призвела до появи колядок з формою вірша 5+5+П (3+5+5), де хор виконував рефрен і повторення вірша, проспіваного “березою”, з такою ж або дещо зміненою мелодією.

Приклад 5

По го-рах, го-рах сні-жень-ки ле-жать,
ойдай Боже По го-рах, го-рах сні-жень-ки ле-жать

У таких колядках тривалість приспіву, виконуваного хором, дещо перевершує в часовому звучанні партію заспівувача. Ще більш довготривалою є партія хору в колядках з формою вірша 5+5+П (3+5+5+3).

Приклад 6

І-шадів-чи-на ри-зоч-кул-рати на Йор-дань.
НА Йордань во-ді, на крас-нім броді, на Йор-дань.

У колядках з такою ритмо-мелодичною структурою розширення приспіву відбувається здебільшого внаслідок розвитку думки, закладеної в рефрені, шляхом точного або варіантного повторення чи уточнення.

Приклад 7

Ма-річ-ка бу-ла руш-ни-чок ши-ла у го-рі.
У го-рі, го-рі, го-рі кид-ровій, в тра-ві зе-леній, зе-леній

Розширення приспіву тут відбулося через повторення “горі” та “зеленій”, а також уточнення “кидровій”. Структура вірша цієї колядки 5+5+П (3+5+5+5+3).

Як бачимо, незмінний приспів у виконанні хору розширювався у напрямку збільшення кількості складів від 3-4 складового до 21 складу, як в колядці під 7. Саме означення “вірш” при цьому стає умовним, набуваючи ознак строфи.

Іноді розширення вірша відбувається у заспіві.

Приклад 8

Чу-с-ме-ни-ту-фай-ку-газ-динь-ку,
на ймня Нас-тась-ку. Лю-ба-я,
лю-ба-я мо-я все-бі-доч-ка з то-бо-ю

Ритмічна структура цієї колядки — 5+5+П (3+5+5+3). Розширення заспіву, зімпровізоване “березою”, відбулося через бажання назвати ім'я господині (газдині), котрій адресувалася колядка. Таке порушення розміру вірша в заспіві належить до поодиноких винятків. У наступних строфах розмір вірша не порушується.

2. Ранійко встає, чилядь збуджає. Любая.
Любая моя, все бесідочка з тобою.
3. Чилядь збуджає, личко вмиває. Любая.
Любая моя, все бесідчка з тобою.

З погляду мелодики дане розширення є точним повторенням мотиву першого такту в другому з іншим текстом.

У своїй роботі “Песни украинских обрядовых зимних празднеств” (див. 1, с.121) К. Квітка наводить колядку, в котрій робить позначення

“сого”, тобто позначає вступ хору не на початку рефрену, а на початку другого піввірша.

Приклад 9

Solo
Ой, здра - стуй, здра - стуй, ла - не, дя - лач - ку,
Сого
до те - бе. Ми ка - ві - да - ли
крас - но - го ск - на у те - бе.

Такий спосіб виконання міг стосуватися хіба новіших колядок з невеликою кількістю віршів. Тоді колядницький гурт може запам'ятати тексти всіх приспівів, що змінюються після кожного заспіву. На користь порівняно недавнього походження цієї колядки свідчить і новіший тип мелодики, зокрема висхідний рух по тетраорду від 5-го до 8-го ступеня, що вказує на вплив професійного європейського музичного мислення.

Світським колядкам властивий не тільки незмінний розмір вірша (5+5) та наявність рефрену, а й певний тип мелодики, ритміки та ладової основи.

Для абсолютної більшості українських колядок характерний тридольний метр і ритмічний малюнок ♪♪♪ в розмірі 3/4, або ♪♪♪♪ в розмірі 6/8 з подовженням (цезурою) на п'ятому та десятому складах тексту, що відповідає третій долі тричетвертного такту, або п'ятій та шостій долі шестивісімкового.

Приклад 10

Зди - бав - ся мі - сяць я здріб - ним до - щем.

Зустрічаються колядки і в парному метрі. Їм властивий ритмічний малюнок ♪♪♪♪ 4/4

Приклад 11

В не - жі - лю ра - но зо - ря зо - ря - ла дай, Бо - же
Дай е - му Бо - же, шас - те, здо - ро - в'є, дай Бо - же.

Притаманний рефренів три або чотирискладовик не вкладається в зазначені вище ритмічні схеми п'ятискладовика, тому в такті, де припадає рефрен, може змінюватися розмір, подовжуватися тривалість, або розспівуватись.

Ось основні різновиди ритмічного рисунку рефрену для розміру 3/4.

Приклад 12

Дай Бо - же

Приклад 13

Кли - че - тя

Приклад 14

Зе - пе - на

Приклад 15

Сла - вен е - си

Приклад 16

Дай Бо - же

Приклад 17

До те - бе

Приклад 18

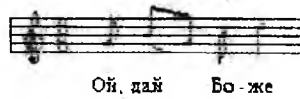
Свя - тий ве - чор

Приклад 19

Сла - вен йис

Для розміру 6/8

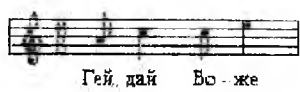
Приклад 20

Приклад 22

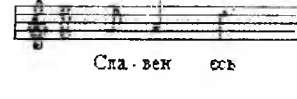
Приклад 24

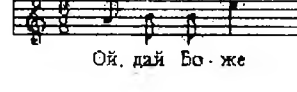
Приклад 21

Приклад 23

Приклад 25

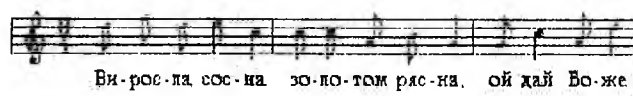

Для рефрену колядок в розмірі 4/4 характерним є ритмічний рисунок $\downarrow \downarrow \downarrow \downarrow \downarrow$ котрий може бути розспіваним (див. 11).

Для щедрівок прикметною ритмічною формулою в розмірі 3/4 є $\downarrow \downarrow \downarrow$ або $\downarrow \downarrow \downarrow$, в розмірі 6/8 $\downarrow \downarrow \downarrow \downarrow$ або $\downarrow \downarrow \downarrow \downarrow$.

Характеризуючи однорядкову мелодію колядки з закарпатського с. Ясіня, Ф. Колесса написав: "Мелодія цієї колядки складається з двох частин: перші дві фрази в'яжуться в замкнену цілість, двоколінний період, що відповідає колядковому віршеві 5+5; третя фраза відділена сильніше зазначеною цезурою; це повторюваний при кожному вірші рефрен, що не в'яжеться органічно з першою частиною мелодії, а тільки служить переходом до вищих регістрів при її повторюванні з кожним новим віршем тексту" (3, с.388). Таке визначення стосується всіх однорядкових колядкових мелодій з формою вірша 5+5+р4. До даної характеристики слід додати, що перший п'ятискладовик (перший такт), як правило, закінчується цезурою, означеною довшою тривалістю, на п'ятій ступені (верхній домінанті), рідше на IV або VI ступенях, а другий теж означений цезурою, закінчується на першому ступені (тоніці).* Рефрен (третє коліно) виконує роль зв'язки при переході до наступного вірша колядки і закінчується теж на верхній домінанті.

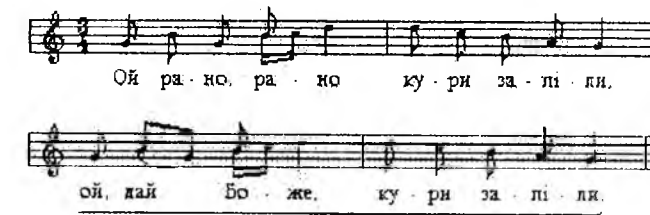
Приклад 26

* Подібну структуру має період класичного зразка, де перше речення закінчується на домінантовій гармонії, а друге на тонічній.

Така будова мелодії притаманна й колядкам з структурою вірша 5+5+П (4+5). Останній п'ятискладовик тут, як правило, повторює мелодію другого з тим же текстом*.

Приклад 27

У колядках з структурою вірша 5+5+П (3+5+5+3), як і похідних від них, другий п'ятискладовик не завжди закінчується на I-й ступені (тоніці). Тоді вона з'являється в кінці рефрену. Тобто перші три такти 5+5+3 творять перше речення колядкового періоду, що закінчується на тоніці (іноді на домінанті), а наступні три — друге речення, що завжди закінчується на тоніці:

Приклад 28

Колядкова мелодія в даному випадку набуває форми шеститактового періоду, що складається з двох речень по три такти, однак з погляду музичного виконавства перші два такти складають заспів (колядковий вірш) у виконанні соліста, а 3, 4, 5, і 6-й є незмінно повторюваний приспів у виконанні хору, оскільки хор починав співати саме з третього такту.

Колядкам властивий нисхідний (спадаючий за Ф. Колессою) тип мелодики з цезурами в кінці кожної силабічної групи (музичного такту). Зважаючи на закінчення рефрену першого речення або однорядкової колядки, можемо виділити два різновиди колядкових мелодій.

1. Рефрен закінчується на верхній домінанті (5 ступені): Див. пр. 8 (4-й такт) і 7 (3-й такт).

* Форма таких колядок близька до класичної двочастинної репрізної форми *aaba*.

2. Рефрен закінчується на тоніці (1 ступені): Див. пр. 6 (3-й такт), 11 (3-й такт) і 28 (3-й такт).

У першому випадку мелодія колядкового вірша рухається вниз до першого ступеня (кінця другого такту) і піднімається вгору плавно або скачком до верхньої домінанти в рефрені. У другому – спостерігаємо рух мелодії вниз до 1-го ступеня в кінці рефрену, внаслідок чого твориться перше речення колядкового періоду 5+5+3.

У випадках, коли рефрен закінчується на першому ступені, цезура другого п'ятискладовика припадає здебільшого на четвертий або третій ступінь. Таким чином, закінчення (цезура) кожного з перших трьох тактів набирає вигляду нисхідного тонічного тризвука або тонічної квінти з квартою. (Див. пр. 6, 11, 28).

Зважаючи, що наспіви колядок здебільшого починаються з 1-го, 3-го, 5-го або 7-го ступенів, можемо вивести ще чотири підвиди колядкових мелодій:

1. Мелодія починається з першого ступеня і рухається вгору гамоподібно, стрибком або по звуках тонічного тризвуку і зупиняється чи розспівується на п'ятому (рідше четвертому чи шостому) ступені, після чого плавно рухається вниз до кінця другого або третього такту, де досягається тоніка (пр. 6, 10.)

2. Мелодія починається з третього ступеня і гамоподібно, стрибком або розхитуючись рухається до 5-го ступеня, після чого рухається як і зазначеному вище випадку (пр. 4, 11).

3. Мелодія починається з п'ятого ступеня, повторюється на ньому, оспівується або стрибком чи плавно рухається вгору або вниз з поверненням до неї, після чого спостерігається аналогічна до першого підвиду картина (пр. 2, 5, 7).

4. Мелодія починається з VII ступеня. Саме тут до колядкової мелодії можна застосувати термін нисхідний (спадаючий) тип (пр. 3, 8, 29).

Приклад 29

Я . кий же ми то пе . ре . бер . ни . чок
 ой не шум! Ой не шум, не шум.
 бу . ко . ви . нокъ . ко зе . ле . на .

Наведена колядка цікава тим, що хоч рефрен першого речення закінчується на верхній домінанті, та тоніка не досягається в кінці другого п'ятискладовика. Таким чином, у першому реченні тоніка уникається, а досягається тільки в кінці періоду, що наближає структуру колядки до структури періоду класичного зразка.

Друге речення дворядкової колядки з структурою вірша 5+5+П (3+5+5+3) також має нисхідний тип мелодики. Здебільшого його мелодія починається з п'ятого ступеня (рідше з IV-го) як у прикладах 6, 7, 11, 28, а закінчується завжди на тоніці.

Ладова основа українських колядок переважно має мажорний нахил. Найчастіше зустрічаються колядки в міксолідійському (пр. 8, 26, 5, 29), а також іонійському ладах, здебільшого у вигляді пента- або гексахорду (пр. 4, 6, 11). Серед мінорних домінує дорійський (пр. 1, 3), іноді з підвищенням IV ступенем, еолійський (пр. 2, 10) та пентатонізуючий дорійський лади.

Починаючи з XVIII ст., в Україні поширюються церковні колядки. Малоімовірно, що поширювані духовниками через "Богогласника" та "Кантички", вони відразу прижилися в народі. Напевно, існував перехідний період, в котрому нова церковна колядка співіснувала з давньою, світською. І, напевно, що церковна колядка, потрапляючи в народне середовище, зазнавала впливу народної пісенної традиції як з боку мелодики, так і тексту.

Процес трансформації церковних колядок в народному середовищі помітив О. Кольберг, подаючи в "Рокисіс" зразок такої колядки, записаної ним в с. Іспас на Коломийщині. Як відзначав дослідник, ця колядка є записана в "кантичці", однак в устах люду звучить інакше, "перекручено" (див. 2, с. 1). Про наявність подібних тенденцій писав і К. Квітка: "...Претворение их (церковных колядок) в народном обращении в общем привело к лучшему. Варианты напевов разнообразны, некоторые из них имеют свои художественные достоинства, в некоторых случаях имело место даже не претворение, а создание совершенно нового народного напева на ненародный текст" (1, с. 137). Створення народом мелодій на авторські тексти підтверджується й іншими фольклорними жанрами, наприклад, піснями-романсами, котрі майже всі авторського походження. У випадку з колядками має місце не тільки створення чи трансформування мелодії, а й синтез книжної і народної поезії.

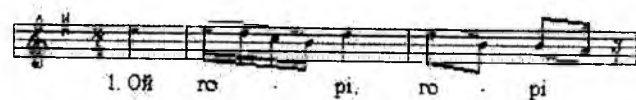
Свого часу І. Свенціцький зазначив, що "суперництво нової книжкової коляди з давньою людовою колядкою закінчилося тим, що колядки і щедрівки з їх господарським і сватівським змістом переняли деякі дрібні первістки-мотиви з духовного стиха" (4, с. 178). На думку вченого, церковні сюжети досвідчений "береза" пропонував тільки на початку колядування, а далі, доходячи до господарсько-сімейних мотивів, він "готов без кінця в'язати ланцюх образів доброї долі тих, кому колядка призначена" (див. там само).

Таким чином, напрашується висновок, що навіть в час найактивнішого побутування церковної колядки (XIX-поч. XX ст.) вона співіснувала з колядками трансформованими і світськими.

Аналізуючи записи колядок, зроблені в кінці XIX- на поч. XX ст. О. Кольбергом, С. Людкевичем та Й. Роздольським, М. Гнатюком, Ф. Колесою й іншими збирачами народних пісень, приходимо до думки, що процес взаємопроникнення церковної та світської колядок відбувався кількома шляхами.

1. У світську колядку вкраплювалися елементи з церковного сюжету, суттєво не змінюючи мелодики, та порушуючи нерідко структуру вірша.

Приклад 30

2. Пави літали, піри пускали.
3. За ними ходит гречная панна.
4. Ой ходит, ходит, піри збирає.
5. На столик кладе, віночок плете.
6. На голову кладе і до церкви йде.
7. Дивітсі люди, чи файно буде і т.д.

У цій колядці, записаній О. Кольбергом у с. Корнич, постійно витриманий розмір 5+5 у шостому вірші, де згадується про церкву, порушений. З цього можемо робити висновок, що назва Християнського храму привнесена пізніше.

2. Народна пісенна традиція суттєво впливає на церковну колядку, пристосовуючи її до певного пісенного типу і видозмінюючи ритмо-мелодичну структуру.

Для порівняння наведемо колядки з Почаївського "Богогласника" 1805 р. (пр.31) і записану О. Кольбергом в с. Іспас на Покутті (пр.32). Саме цю колядку він вважав "перекрученою в устах люду".

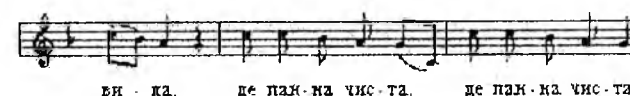
Приклад 31.

Бачимо, що в народному варіанті пісня зазнала значних змін, і найперше в структурі вірша. Дворазове повторення "новая рада" (в "Богогласнику" – радість) та "де панна чиста", з доданням нижнього квінтового тону в першому такті, призвело до розширення першого речення на один такт. Подібна видозміна другого речення утворила квадратний восьмитактовий період повторної будови замість шеститактового. Відбулися також мелодичні та ритмічні зміни. З двох синкоп (в другому і третьому такті) залишилася тільки перша (3-й такт) зі зміненою мелодичною лінією. Стрибок на кварту з третього на шостий

ступінь заповнився за допомогою розспіву четвертого ступеня. Натомість з'явився ще один квартовий стрибок на початку третього такту з першого на четвертий ступінь. Істотних змін зазнала мелодія в заключній каденції. Замість плавного гамоподібного руху від четвертого до першого ступеня в народному варіанті знову з'являється стрибок на кварту, підкреслений синкопою, як і в першому реченні, а рух від п'ятого ступеня вниз по доміантовому секстакорду до ввідного тону з наступним його розв'язанням в тоніку, загостреним шістнадцятковою тривалістю, наближує її до каденції класичного зразка.

Приклад 32

3. Створення народних мелодій на церковні тексти. Приклад такої колядки, записаної в с. Ясинів-Пільний, подає О. Кольберг в його "Рокисіє" (пр. 33).

Приклад 33

Колядку з подібним текстом знаходимо в Почаївському "Богогласнику" за 1805 р. під номером В. 159. (пр.34).

Інша метро-ритміка, звуко-висотна лінія, хроматичні (підвищені IV, VI та VII ст.) ступені, інший характер наспіву дають підставу говорити про створення нової або пристосування побутуючої мелодії до нового тексту, але не про трансформацію попередньої під впливом народної традиції.

Зміна суспільно-політичних відносин у країнах колишнього СРСР та проголошення України суверенною державою змінило ставлення до народної культури та до християнсько-духовних цінностей.

Приклад 34

Однак багатолітнє панування комуністичної ідеології з її войовничим атеїзмом завдало значної шкоди християнським обрядам, зокрема обрядам колядуванням і щедруванням. Особливо постраждали народні колядки і щедрівки, які зі свого боку були переслідувані церквою в добу становлення християнства в Україні. Тому першочергове завдання етномузикознавців, музикантів, етнографів полягає в тому, щоб зафіксувати світську колядку в звуковому чи нотно-графічному вигляді, бо саме колядки і щедрівки несуть в собі інформацію про минуле наших предків, його життєдіяльність, світогляд, побут.

Література

1. Квитка К. Избранные труды в двух томах. Т. I. – М., 1971.
2. Kolberg O. Rokucie. T. I. – Kraków, 1882.
3. Колесса Ф. Музикознавчі праці. – К.: Наукова думка, 1970.
4. Свенціцький І. Різдво Христове в поході віків. – Львів, 1933.

